

નિયામકતા એ બોલ

હેલ્લા યુરોપીય વિગ્રહે માત્ર યૂરપની જ નહિ પણ આખી દુનિયાનાં મહારાજ્યોની આંખ ઉઘાડી. એ વિગ્રહને પરિણામે યૂરપના રાજઝીમાડાઓ તો નવેસરથી રચાયા, પરંતુ યૂરપના જીવનના સીમાડાઓ પણ નવેસરથી રચાયા; અને હજી રચાશે જાય છે.

કોઈ પણ સુધરેલી પ્રગત જીવનના સીમાડામાં પરિવર્તન કરવા મથે છે ત્યારે તે સૌથી પહેલી નજર પોતાનાં બાળકો અને જુવાનો પર નાખે છે. આવી પ્રગત બરાબર સમજે છે કે સમાજના વૃક્ષને મજબૂત, 'ફલ્યુફાલ્યુ' અને ઉન્નત રાખ્યા કરવાનો એક માત્ર માર્ગ છે—અને તે વૃક્ષના મૂળમાં સતત પાણી સિંચ્યા કરવાનો. આથી જ આપણે સમાજના કોઈ પણ ચિરંજીવી સુધારા માટે સમાજનાં બાળકો ને કુમારો તરફ દૃષ્ટિ કરવી ધટે છે.

જર્મનીએ યૂરપની એક સુધરેલી પ્રગતને શોભે એવી રીતે મુદને અતિ પોતાની કેળવણીમાં

ફરફાર કર્યો એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે જે પ્રજા પોતે જીવતી છે અને જે પ્રજા લાખો વખત જીવવા માગે છે તે પ્રજા જ પોતાના મહા પરાજય-માથી પણ ભાવિ વિજયના તરવો ગ્રહણ કરે છે, ને એવા પગલ્યો ઉપર સવારી કરીને આખરે વિજયને વરે છે.

શ્રી ગંગાનનભાઈનું પુસ્તક આ રીતે આપણને ધણુ ઉપયોગી છે તેમા પણ આજે તો આપણું આ જાતનું સાહિત્ય એટલું બધું દુર્બળ છે કે આવું પુસ્તક વધારે આદરને યોગ્ય છે. રાષ્ટ્રોત્થાનના આ દિવસોમા આ પુસ્તક આપણને દિશાસૂચન કરે તો પણ એાણું નથી.

બાકી તો આ પુસ્તકને પોતાને વાચ્યા છે એટલે હું શા માટે વધારે લખુ ?

પ્રકાશનને માટે શ્રી ગંગાનનભાઈએ અમને આ પુસ્તક સોંપ્યું તે માટે સરચા તેમની આભારી છે શ્રી ગંગાનનભાઈ જેવા વિદ્વાન અને ભાવનગર ગત્યતા એક અધિભરી પાસેથી એટલા ભાવનગરને જ નહિ, પણ આખા ગુજરાતને જાવા ધણુ પુસ્તકો માગવાનો અધિકાર છે

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ લવન }
10, 10, '33 }

નાનાભાઈ
નિયામક

નિવેદન

જર્મનીમા પ્રચલિત કેળવણી અને તેની પદ્ધતિ હમેશા કેળવણીકારોનું ધ્યાન ખેંચતી રહી છે. આજે જર્મની નવીન પ્રગતિની ધરડમા બધમેસતુ ચવા યત્ન કરી રહ્યું છે, અને કેળવણીના સુધારા દ્વારા લોકસાસન અને કેળવણીનો મમન્વય કરી - છું છે, તે સમયે જર્મન કેળવણીનો અભ્યાસ વધારે ધ્યાન ખેંચે તેમા કાંઈ નવાઈ નથી.

અત્યારે હિંદુસ્તાન પ્રચલિત સાસનપદ્ધતિમા ફેરફાર માગી રહ્યું છે. હિંદી પ્રગત મચનમળમાંથી પસાર થઈ રહી છે, તેના કેળવણીકારો જૂની ધરડ છોડી નવી તરફ જવા યત્ન કરી ગયા છે, અને છૂટાછવાયા ખાનગી અખતરાઓ કેળવણીના ક્ષેત્રમા દેશભ્રમા થઈ ગયા છે. તે સમયે, તેની જ સ્થિતિમાંથી પસાર થયેલા ખીન્ન દેશના અનુભવો-માંથી આપણને જરૂર કાંઈ જાણવાનું મળશે, આપણો માર્ગ વિરોધ સરલ બનશે અને આપણી

દષ્ટિ વધારે વિશાળ થશે, તે ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક મૂળ અગ્રેજીમાં લખવા બે વર્ષ પૂર્વે, મારા મગ્ગાંડના નિવાસ દરમિયાન હું પ્રેરાયો હતો.

આ પુસ્તકની અંદર જે હકીકતો રજૂ કરવામાં આવી છે, તે જર્મનીની મારી બે લાંબી મુસાફરીઓ વખતે મેં જે જોયું, સાંભળ્યું અને વાંચ્યું તેના પરિણામ રૂપે છે. આ મુસાફરીઓ દરમિયાન જર્મનીના લુદા લુગ ભાગોમાં, આવેલી ધણી પ્રકારની શાળાઓ અને સંસ્થાઓની મેં મુલાકાતો લીધી હતી, જેની વિગતવાર નોંધ પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે.

હું જોમ દાવો નથી કરતો કે આ વિષયને મેં પૂર્ણ ન્યાય કર્યો છે, તેમાં આપેલ નિર્ણયો સંપૂર્ણ છે, અથવા કેળવણીના ક્ષેત્રમાં થયેલા સુધારાનું ભવિષ્ય ભાખવા ચત્ન કર્યો છે. પરંતુ હું એટલું તો અવશ્ય જણાવીશ કે આ વિષયના સંશોધન માટે મેં અન્તાઃકરણપૂર્વક ચત્ન કર્યો છે. બાકી તો જર્મની જેવા દેશની કેળવણીનો વિશાળ વિષય, અને મારી સર્વ પ્રકારની અદ્ય સંપત્તિનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે કવિશ્રી ઠાકિદાસે કહ્યું છે તેમ ક્ક સૂર્યવંશનો વંશઃ ૧ એ કહેવાની ઇચ્છા થાય છે.

આજે આ પુસ્તકનું બાપાંતર શ્રીદક્ષિણા-
મૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર ગુજરાતી સમાજ મમક્ષ રજુ
કરે છે. શ્રી. ગિરીશભાઈએ આ બાપાંતર કર-
વામાં ઘણી જ મહેનત ઉઠાવી છે. જર્મન વિચારો,
જર્મન શબ્દો અને વાક્યો, અને તે સર્વના
સંમિશ્રણવાળું અંગ્રેજી પુસ્તક : તેનું બાપાંતર
ગુજરાતીમાં કરતાં જોટલું સારું અને સરલ અને
તોટલું કરવા તેમણે મહેનત લીધી છે. આજે આ
પુસ્તક ગુજરાતી શિક્ષકવર્ગ તેમ જ શિક્ષણમા-
રસ લેનારાઓ સમક્ષ મૂકી રાકાય છે તેને માટે હું
અન્તઃકરણપૂર્વક શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર અને
શ્રી. ગિરીશભાઈનો ઉપકાર માનું છું.

ભાવનગર
૧૨, ૬, '૩૩

ગમનન દિ. ૧૬.

અનુક્રમ

પ્રતીક	૩
(૧) કામની મુશ્કેલી ૪, (૨) આ લખાણનો કાર્યપ્રદેશ ૧૧, (૩) યુરોપ રેલવેનીનો કાર્ય ૧૩.	
પ્રકરણ ૧ લુ જર્મનીમાં પ્રાગુદ્દ કેમવણી ૧૬	
પ્રકરણ ૨ જુ ડાઈલી (૧) પ્રજાનિમા સુધાગળા યવાના મગ્ગો	૩૬
પ્રકરણ ૩ જુ સુવપ્રતિ	૫૧
(૧) પ્રાગુદ્દ સમયમા ૫૩, (૨) યુદ્ધોત્તર સમયમા ૫૮, (૩) દાલની સ્થિતિ ૬૪, (૪) તેની કેળવણી ઉપર અગ્ર ૬૫	
પ્રકરણ ૪ જુ નસીન કેમવણીની પ્રજાલિ ૭૩	
(૧) સાળાપ્રજાલિ-એક આખા અગ્ર ૭૫ ૭૪, (૨) માન્યમિત્ર સાળાઓના પ્રકાર ૮૦, (૩) વિદ્યાપીઠો, ઔદ્યોગિક મદદાવિદ્યા સંસ્થા અને ધંધાની સાળાઓ ૮૩, (૪)	

રહસિદાસ ૮૮, (૫) ખ્યાઓ માટે હૃદય
શિક્ષન ૮૭, (૬) સાળાઓમા ધર્મ ૮,
(૭) નવીન વાતાવરણ ૯૩, (૮) પરી
ક્ષાઓ ૯૫, (૯) ગણ પ્રકારની સાળાઓ
માટે સમયપત્રો ૯૮, (૧૦) ટેલિગ્રાફ
ઉપલક્ષ્ય વિચારો ૧૦૨

પ્રગ્ગણ ૫ મુ શિક્ષકોનું અધ્યાપનકાર્ય ૧૧૧

(૧) પ્રા યુદ્ધ સમયમા પ્રાથમિક સાળાના
શિક્ષકો ૧૧૨, યુદ્ધોત્તર સમયમા પ્રાથમિક
સાળાના શિક્ષકોનું અધ્યાપનકાર્ય ૧૧૬,
યુદ્ધોત્તર સમયમા માધ્યમિક સાળાના શિક્ષ
કોનું અધ્યાપન કાર્ય ૧૨૨, અર્ધ ૧૨૫

પ્રગ્ગણ ૬ મુ ધધાનું શિક્ષણ . ૧૨૬

(૧) ધધાની સાળાઓ-રચના, જિન
લવાનમવાળી અને પોતા સમય માટે
(૨) ધધાની સાળા-ર્થિક, લવાનમ
વાળી અને પૂરા સમય માટે.

પ્રગ્ગણ ૭ મુ વિદ્યાર્થીઓ અને હુજર ઉદ્યો

ગની દાખરો ૧૪૫

(૧) અભ્યાસ-રવાઈ ૧૪૮, (૨)
વિદ્યાર્થીઓમા પ્રવેશ ૧૫૫, (૩) વિદ્યાર્થી
ઓના મહત્વો ૧૫૬, (૪) વિરિદ
ધધાની હૃદય સાળાઓ ૧૬૨

પ્રકરણ ૮ મુ	સારીગિક દગવગી અને તેની	
	વિનગ્દા	૧૬૬
પ્રકરણ ૯ મુ	આતરરાષ્ટ્રીયતાનું નિમ્નણુ	૧૮૩
પ્રકરણ ૧૦ મુ	પ્રવૃત્તિશિલ્પનું અને અર્થ	
	શિક્ષણ	૨૦૧
પ્રકરણ ૧૧ મુ	ઓનવાઈડ સાળા	૨૧૭
	(૧) તેનો ઉવિદ્વાસ અને તત્વજ્ઞાન ૨૧૮,	
	(૨) સ્વાયત્તતાનું ૨૨૨; (૩) સુદ-	
	ગિમણુ ૨૨૪, (૪) ગાળાનો બંધવદાર	
	અને શિમણુપદ્ધતિ ૨૨૫; (૫) આતર-	
	રાષ્ટ્રીયતાની જાણતા ૨૩૦.	
પ્રકરણ ૧૨ મુ	હેવટ	૨૩૫
પરિશિષ્ટો	૨૪૫
	પરિશિષ્ટ ક ૧૮૩૦-૩૧મા જોયેલી વર્ગન	
	શિક્ષણસંસ્થાઓની યાદી	૨૪૬
	પરિશિષ્ટ ઇ પ્રૌઢ કેળવણી	૨૪૮
	પરિશિષ્ટ ગ ખાસ મંદો	૨૫૬
	પરિશિષ્ટ ઘ વપરાયેલા પુસ્તકોની યાદી	૨૫૮

મહાન્ વિગ્રહ પછી જર્મનીમાં
કેળવણીની પ્રણાલિ

અસ્તાવ

૧ હામની મુશ્કેલી

કોઈ પણ પ્રગતી કેળવણીની પ્રણાલિ તે પ્રગતના વિચારો અને આદર્શોનું જ પ્રતિબિંબ હોય છે. એ પ્રણાલિ પ્રગતના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાંથી જન્મે છે, કાં તો પ્રગતની આર્થિક કે આધ્યાત્મિક મહત્વાકાંક્ષાઓના ફળ રૂપ હોય છે, અગર તો કોઈ રાજકીય કે ધાર્મિક ખેપને પ્રાપ્ત કરવાના સાધન રૂપ હોય છે. એટલે જ ત્યારે આપણે કોઈ પણ દેશની કેળવણીની પ્રણાલિ વિષે બોલવા કે લખવા માગતા હોઈએ ત્યારે આ સુધળા મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ; અને તેથી એ કામ અધરું જને છે, એટલું જ નહિ પણ નાણુકે પણ જને છે. સર માઇકલ સેંડવર સાયુ' જ કહે છે: "કોઈ પણ જર્મન કે અંગ્રેજ ત્યારે પોતપોતાના દેશની કેળવણીના ઉદ્દેશ વિષે બોલે છે ત્યારે તે, તે તે દેશનાં આંતરિક જીવન, હૃદયગત આદર્શો, તેની મહત્વાકાંક્ષાઓ અને બપો, તેની

નિર્મળતાઓ અને તેની શક્તિમત્તાઓ વિષે બોલતો હોય છે ત્યારે આ પણ સહેતુ નથી ત્યારે તો ઓછ પગેથીના દષ્ટિનિદુથી ઓછ બીડ પ્રજ્વળતી કેળવણીની પ્રજ્વાલિ વિરે બોલવું એ તો વધારે જોખમભરેતુ, અને કા તો મહાનુભૂતિ કે વિવચનશક્તિની તત્ત્વદષ્ટિના અભાવના મગ્ગો કે પ્રશમાશક્તિના વિરે શક્તિના મમભાવને અમ વે વધુ ગેરમમજણો વડોરી લેવા જેતુ બને છે *

હેન્યા મહાયુદ્ધ પછીની જર્મન કેળવણી વિષે બોલવું એ અતિ કઠિન છે, કારણ કે અત્યારે જર્મની સંક્રાંતિ-ગમથી પસાર થઈ રહ્યું છે અને હજુ જર્મનીએ મામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સમતોડના મેગી નથી કેળવ્યા એ મદાય એક પ્રાગતિક વિષય હોવાથી છેક સાતિ સુબેદબર્ગ વખતમા પણ કોઈ પચુ દેરાની કેળવણી વિરે કોઈ પણ લખવું કે બોલવું એ અનર છે, અને તેમાય જર્મનીની કેળવણીની પ્રજ્વાલિના ઉદેરો, સુધારા અને ફેરફારોના આ રો વિરે આખરી ચોક્કસ મતદર્શન એ તો ધણ વધાર વિશ્વ કાર્ય છે કારણ કે તાજેતરમા જ જર્મનીએ

રાજસામન પદ્ધતિને ફગાવી દઇ પ્રગતિશીલ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને હજુ સુદ દરમિયાન પડેલા ધાની તેને કેળવણી નથી.

“ જર્મનીને કેળવણીની બાબતમાં સુધારા કરવાનો જીર્ણ રોગ લાગુ પડેલ છે કારણ કે જૂન તેમ જ વર્તમાન કાળમાં પણ આપણે આપણાં કેળવણી વિષયક કામોની પ્રગતિ-વિકાસ બાબત ધણા જ અમંતોષી હતા અને છીએ. ”* આ રાષ્ટ્રીય વિશિષ્ટતા જર્મનીની વિશિષ્ટ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પરથી સહેજે સમજાઇ જાય એવી છે. જર્મની યુરોપના મધ્ય ભાગમાં આવેલું હોઈ કુદરતના કોઈ પણ ખાસ સીમાસ્તંભોથી અન્યથી એ જુદું પડતું નથી. પડોશના દેશોમાં ચાલતા કોઈ પણ રાજકીય, સામાજિક અને કેળવણી વિષયક ફેરફારોની અસર જર્મની પર હમેશાં થતી જ રહે છે. યુરોપનાં રાજ્યો હમેશાં અરસપરસ રાજકીય, ભૌગોલિક અને કેળવણી વિષયક ક્ષેત્રોમાં દરીદ્રાઈ કરતાં જ રહે છે. એક ઇચ્છાંક જ આ દરીદ્રાઈમાંથી પોતાની ભૌગોલિક અલગતાને કારણે અલગ રહી શક્યું છે, અને એક તમાચખીનની પેઠે દરીદ્રાઈમાં ઉતરેલા ખેલા-

તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે " જે દેશ આવાં વિધવિધ બળોની અમલ તબે જીવી રહ્યો હોય તેના કૃષ્ણવણી ક્ષેત્રમાના મિદ્ધાતો અને વિચાગેમાં વિરોધી તરવો જણાય એ કૃષ્ણ શ્વાભાવિક છે; અને આતું વૈવિધ્ય બીજાં મદ્દાપક કારણોથી ખૂબ વધી ગયેલું છે જર્મનીમાં ધર્મને ગજકારણથી જુદો પાડવો અથવા કૃષ્ણવણીને ધાર્મિક કે રાજકીય બાબતોથી જુદો પાડી એ અધરું કામ છે અને આ અસરો પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશાઓમાં કામ કરે છે એટલે તો કૃષ્ણવણીની પ્રજ્ઞાસિકાની તરાડો વધુ પડેલી બને છે વળી રાજ્ય અને ધર્મ વચ્ચે પણ કૃષ્ણવણીનું સુકાન કાને હાથ હોવાનું જોઈએ તે બાબે જૂના વખતથી ખેચતાણ ચાલી આવે છે; અને જર્મનીનાં જુદાં જુદાં મંરચાનો કૃષ્ણવણીની બામતમાં આવ સ્વતંત્ર હોઈ જર્મનીની કૃષ્ણવણીમાં એકરૂપતા સોધવી એ તો બહુ અધરું કામ છે

આ બધી પરિસ્થિતિને કારણે જર્મનીની કૃષ્ણવણી વિષે ચોક્કસ હકીકતો રજુ કરવાનું આપણું કામ થણું મુશ્કેલ છે. મારાં દેશમાં કૃષ્ણવણીને એક મૂળભૂત મિદ્ધાંત ઉપર એકધારી

ણની બાબતમાં, જુદી જુદી માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાર્પીટોમા પ્રવેશ મળવાની બાબતમાં કે ફરજિયાત સંગ્રાંગ કેળવણીને બદલે જુદા જુદા હુજર ને ધ્યાન-હિલોગની શાળાઓ હોવાના પ્રશ્નની બાબતમાં ધોરણનું એકધારાપણું સાધવું ધણું મુશ્કેલ છે. અને જનાંય વાર્ષમાર વૈન્ડેન્-ટપૂરને (Weimar Constitutions) સૂચવેલા સુધારાઓ પ્રશિયાની મરદારી નીચે ધણું પરગણાંએ સ્વીકાર્યા છે અને તેને અનુસરે છે. ફક્ત બાવેરિયા જેવાં થોડાંક અપવાદ રૂપ રહ્યાં છે.

જુદાં જુદાં પરમણાંઓના રાજકારભારમાં અવારનવાર રાજકારણીય ફેરફારોને કારણે પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એકધારાપણું સાધવું એ પણ એક બીજી મુશ્કેલી છે. અવારનવાર ચૂંટણીઓ થતી હોવાથી કેળવણીનું પ્રધાનમંડળ બદલાયા કરે, અને બદલાતો દરેક પ્રધાન પોતાના રાજકીય પક્ષના વિચારોને ધોરણે કેળવણીનું સુકાન મરડે.

આવાં પૃથક્ પૃથક્ બળોને કારણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આજે કરેલું વિધાન આવતી કાલે જૂનું જણાયો. છેક મુઠ્ઠ પછીનાં લખાવણાં કેળવણી વિષયક પુસ્તકોમાં લખાવેલી વાતો આજની પરિસ્થિતિને બંધ બેસતી નથી. અને તેથી જ આપણે

માટે ભૂમિન તૈયાર કરવામાં આવી ૬ આ ફેગ-
ફારેના કાગડાની ચર્ચા બીજા પ્ર-ગણમાં કરવામાં
આવી છે જર્મન કેળવણીના સુધાગમર્મના હિતિ-
દામમાં લાની યુવકપ્રવૃત્તિએ જે મદદરતો ભાગ
ભજવ્યો છે, તેનો ઉ તેષ ત્રીજા પ્ર-ગણમાં કર-
વામાં આવ્યો છે એયુ પ્રગણ અત્યારે જર્મનીમાં
કેળવણીની જે પ્રણાલિ ચાલી રહી છે તેનું વર્ણન
કરે છે નવી દુનની શાળાઓની જરૂરિયાતોને
પહોંચી નગના શિક્ષકોની તૈયારીઓ માટે જે ફેગ-
ફારા થઈ રહ્યા છે તેનો ખ્યાન પાચમું પ્રકરણ
આપે છે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના વિધાનમાં ધધાના
શિક્ષણના સવાલનો નવો વિચાર બહુ અગત્યનું
સ્થાન માગી લે છે, અને તેથી એ- જુના જ
પ્રકરણમાં તેને ચર્ચો છે વિદ્યાપીઠો વિષેના
સાતમાં પ્રકરણમાં, અત્યાર સુધી શ્રીમતવર્ગના જ
વિદ્યાપીઠો બની રહેના આ કેળવણીના ધામોના
દરવાજા ગરીબ તેમ જ મામાન્ય વર્ગના લોકો
માટે પણ ખુલ્લા મુકી દેના માટે જર્મન સરકાર
જે પ્રયત્નો કરે છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે
શારીરિક શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય વિષેનું પ્રકરણ,
જુવાનોની શારીરિક સપત્તિ અને વિકાસ તેમ જ
સારાથે રાષ્ટ્રની અરદાઈને આગળ ધપાવવા વિષેના

અગત્યની જણાય છે. જર્મન પ્રગ્ન એ વ્યક્તિ-
ઓની પ્રગ્ન લેખાય છે; તેનામાં પ્રગ્નપ્રીય વિશિ-
ષ્ટતાઓ, જેનો ઉદ્ભવ સુધારો (civilization)
અને સંસ્કારિતા (culture) માંથી હોય છે,
તે ક્રેય પ્રગ્ન કે અગ્રેય પ્રગ્નના પ્રમાણમાં
વિકસેલી હોતી નથી. ઉપદ્વા કથનને અનુરૂપ જ
૧૯૨૯ની એન્સુરેશનલ ધ્વરણુકમાં કહેવાયું છે:
“ પોતાની પ્રગ્નને બીજી પ્રગ્નઓની સાથે સર-
ખાવતાં જર્મનને માલુમ પડે છે કે પોતાની
પ્રગ્નમાં સમગ્ર જીવનની એકવિધતા ક્યાંય
જોવામાં આવતી નથી; અને બીજી રીતે જોલીએ
તો જર્મનો બધા અણુધક છે અને એકધારી
તાલીમ પામ્યા નથી.”* પ્રાગ્યુદ્ધ દિવસોમાં પણ
એક સામાન્ય લિપિ-ભાષાને દાખલ કરીને,
ચહેરી જીવનની અને પ્રવાસની વિભિન્ન લિપિ તકો
આપીને, તથા રાજ્યના આકરકરતા દળાણ દ્વારા
નિશાળો મારફત આ એકવિધતા સાધવાના
પ્રયત્નો અવારનવાર ચલા છેક અત્યારે પણ બાહ્ય
લક્ષણોમાં, વાણીમાં અને દમજનમાં ઘણો તફાવત
દેખાય છે એટલું જ નહિ પણ દષ્ટિબિંદુઓ અને
સાંસ્કારિક હેતુઓમાં પણ એ તફાવત દષ્ટિગોચર

નિતરો અને શોપનદારે પ્રમોવેલા વ્યક્તિત્વના તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે, અગર તો નાના નાના મગ્ગ્યાનો હોવાને ઠારણે, અગર તો ઘણી બધી બોલીઓ હોવાને લીધે, અથવા તો અવાગિનવાર થતા વિજ્ઞાનગમન કે આક્રમણોને પગિણામે, જર્મન પ્રજ્ઞામા આ વધુ પડતું વ્યક્તિત્વ આવી ગયું હોય એમ લાગે છે.

કોઈ આક્રમણ કે પ્રજ્ઞાક્રીય બીડના પ્રમગોએ એવાના અભાવ તરફ અને આ વધુ પડતા વ્યક્તિત્વ તરફ જર્મન પ્રજ્ઞાનું ધ્યાન દોરાયું છે, અને પ્રજ્ઞાના એકીકરણ અને સંગઠનની અભિવૃદ્ધિ માટે તેણે દુક્ત ફેગવણી પ્રત્યે જ મદદની અપેક્ષા ગાળી છે. પ્રજ્ઞાની આ સ્વતંત્રતા, તેમનું વ્યક્તિગત અને હરીફ વધણ, તેમના જુદા જુદા વાડા, હઠિશાઈ અને કુમંપની છત્રા એ બધાને સર કરવા માટે દુક્ત જર્મન ફેગવણી જ ઉપયોગી છે એ મદા કહેવામા આવ્યું છે એ ફેગવણી દ્વારા જ એક જર્મન પ્રજ્ઞા, એક જર્મન સમ્મગિતા અને જેવટે એક જર્મન રાજ્ય થઈ શકે એમ ધારવામા આવ્યું છે. બાળકોમા પિતૃદેશ પ્રત્યે પ્રેમ, રાજ્ય તરફ વફાદારી અને પ્રજ્ઞાક્રીય અસ્મિતાને નિશાળોમાં જ વિકસાવી આ ઉદેશ પાર પાડવામા આવે છે. પહેલા જર્મન સરકારિતાને શિક્ષણના

પ્રદેશમાં યોગ્ય સ્થાન ન હતું. પ્રાચ્યુદ્ધ કેળવણીના ધોરણની સરખામણીમાં અત્યારનું કેળવણીનું ધોરણ કેળવણીના સાધન તરીકે જર્મન સંસ્કારિતા ઉપર ખૂબ બાર મૂકે છે, કારણ કે તે દ્વારા જ પ્રજાની એકતાનું બાન વિકસાવી શકાય છે. અત્યારના અભ્યાસક્રમમાં જર્મન સંસ્કૃતિને કેંદ્રમાં રાખીને જ આસપાસ બીજા વિષયો ગોઠવાય છે. જર્મન ભાષા કે જર્મન સાહિત્યના ઇતિહાસ દ્વારા જ જર્મન સંસ્કૃતિને સંપૂર્ણપણે પહોંચી ન શકાય પણ ઇતિહાસ અને ધર્મ, વિદેશી ભાષા અને વિદેશી સંસ્કારિતા, અર્થશાસ્ત્ર, ધંધાદારીનું જ્ઞાન, જીવનની જરૂરિયાતો, રીતભાતો, ટેવો અને પરંપરાગત રૂઢિઓ : આ બધાના અભ્યાસ દ્વારા એ ધ્યેયને પહોંચવાનું સુગમ કરી શકાય.

‘ આઘન હાઇત શુલે ’ (સર્વવ્યાપી શાળા) નો વિચાર, ‘ યુન્ડશુલે ’ની (૬ થી ૧૦ વર્ષનાં બાળકો માટેની પ્રાથમિક શાળા) સ્થાપના, જર્મનીની વિધવિધ માધ્યમિક શાળાઓમાં પણ દેશની સાંસ્કારિક એકતા સચવાય એટલા માટે જે વિષયો જર્મનીની સંસ્કારિતા શીખવતા હોય તેમને અભ્યાસક્રમમાં મધ્યસ્થાને રાખવાનો વિચાર : આ

અધા જર્મનીની પ્રજાસિ એકતા વિકસાવવાના પ્રયત્નોમાંના કેટલાએક છે. યુદ્ધ પછી જર્મનીમાં ફેબ્રુઆરીની પ્રજાસિમાં જે સુધારાઓ દાખલ થતા જાય છે તે અધા પાછળ આ એક જ વિચારપ્રવાહ વહી રહ્યો છે.

પ્રકરણ પહેલું

જર્મનીમાં પ્રાગયુદ્ધ કેળવણી

“કેળવણી એ સરકારનું જ કાર્ય છે અને સરકારને માટે જ એનો ઉપયોગ છે, એ એરિસ્ટોટલનું વચન અત્યારના જર્મની કરતાં બીજી ઠાઉ જગ્યાએ સંપૂર્ણ રૂપે આચારમાં મૂકાયેલું નથી. બ્રિટિશ કરતાં સરકાર વધારે અમર્યાને છે એવા એના વાક્યનો બીજો ક્યાંયે વધારે અવગો અર્થ કરવામાં આવ્યો નહિ હોય.”*

ઓગસ્ટીસમી સદીમાં અને છેક ૧૯૨૦ના જુન માસમાં બરાયેલ રાઈવશુલ કોન્ફરન્સ (Reichs-
schul-Konferenz-રાષ્ટ્રની શાળાની પરિ-
પદ) મુખી કેળવણીની જે પ્રજ્ઞાલિ જર્મનીમાં ચાલતી
હતી તેનો ચોખ્ખો ખ્યાલ લીધા વિના પુદ્ ૫૬
જર્મનીએ પોતાની સમગ્ર કેળવણીની પ્રજ્ઞાલિમાં
જે ચોંકાવનારા અને તાત્વિક ફેરફારો કર્યા છે
તે સમજાવે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી શકાય નહિ.

* Comparative Education by Sandiford
chap. II

જર્મનીમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યવસ્થિત અને પરદેશોએ વખાણેલી સરમ કેળવણીની પ્રજ્ઞાદિ આપતી હતી એમ કહેવામાં જરાયે અનિશ્ચયોક્તિ થતી નથી. બધા વિષયોમાં કેળવણીની મુખ્યવસ્થિત સંપૂર્ણ ગોઠવણ હતી. ૬ થી ૧૭ વર્ષ સુધી સર્વેને માટે કેળવણી ફરજિયાત હતી. આગળ અભ્યાસની શાળાઓ (Continuation Schools), ધધા શિક્ષણની નિશાળો, વ્યાપારી શિક્ષણની નિશાળો, ઔદ્યોગિક શિક્ષણની નિશાળો, છેલ્લીઓ ૨૨ ધધાધારીની નિશાળો, ધધાધારી ગ્રામજનશાળા સિમ્બોલેને તૈયાર કરવાની નિશાળો આ સુધય જાનની નિશાળો પૂર્ણ વિદ્યમિત રૂપે જર્મનીમાં હતી. દરેકમાં ત્યાં હરેક જાતની નિશાળો હતા અને તેમાં વ્યવસ્થિત જરૂર જરૂરવચ્ચે અનુકૂળ હતા.

પોલસન ઉપરી લોકોએ અનુકૂળતા રૂપે કહે: “એમણીકમી સૂચિમાં જર્મની કહેવામાં પ્રાચ્ય એમાં કેળવણી વિષય સંસ્કરણમાં કેળવણી હતા. સારીયે દુનિયામાં જેવોયે કેલવણ ૨૨ જર્મની વિદ્યાર્થી! સર્વજનકુલ કેળવે જોવાં હતાં દુનિયા પ્રયત્નમયો નિશાળો: એ નિશાળોમાં જ્યાં આવતા, અને જ્યાં હરેક જાતની કેળવણી વિદ્યાર્થીને કે જર્મની કેળવે હતાં હતાં.”

આવતા પ્રાથમિક તેમજ તાલકામની કેળવણીની માન્યતા પણ જર્મની યુરોપનું એક માન વિશ્વક પત્રી થયું હતું "૦

આરી સુપ્રમિદ્ધ કેળવણીની પ્રણાલિ કાષ્ટ મે કે નવું દાયકાના ફળ રૂપે ન હતી, તેમજ કેટલાક કહેતા તેમ કાષ્ટ ૧૮૦૬ની મહા આદતના પરિણામ રૂપ પણ ન હતી, એ તો મત્તરમી અને અદારમી સદીમાં જે મૂળગત મુદ્દાગચો અને ફેરફારો દરાયેલા તેના પરિણામ રૂપે હતી ૧૬૧૬ના વાલ્માર્ગ રદ્દ ન રેગ્યુલેશન્સની રૂઢએ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજિયાત હાજરી આપરી એ દરેક નાગરિકની ગળ ગણાતી, અને ૧૭૧૬-૧૭ માં મગારી લુકમ અન્વયે પ્રશિયામાં નિશાગેમાં હાજરી આપવાનું કામ ફરજિયાત થયું હતું. ધી આલગે-માદન લેન્ડરેષ્ટ (૧૭૬૪) પ્રશિયાની નિશાગે અને વિશાપીઠાને મગકારી સસ્થાઓ તરીકે જાહેર કર્યા, તેમાં સરમરી નિરીક્ષણ પરીક્ષણ વગેરેનું ધોગણ દાખલ કર્યું, અને સવળી ઉચ્ચ શાળાઓના શિક્ષકોને રાજ્યના અમલદારો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા આમ ઓગણીસમી સદીના ઉદયકાળથી

વિક્સોબોને કારણે રાજ્યજ્ઞાને પ્રગ્ન તેમ જ સમસ્ત કેળવણી પ્રત્યે ખૂબ અવિશ્વાસ આવ્યો. અને છેલ્લા યુગમાં રાજકીય વિકાસની શરૂઆત થઈ, તથા કેળવણીના પ્રદેશમાં પણ નવું અને ચેતનભર્યું બળ આવ્યું.^૬

ઝોગણીયમી સદીની પહેલી ચાળીશીમાં પ્રાથમિક કેળવણીની પુનર્ધટના કરવામાં આવી; તેની નિશાળો માટે તાલીમ પામેલા મદેતાલ્ડઓ પૂરા પાડવાને અધ્યાપનમંદિરો સ્થાપવામાં આવ્યાં; શારીરિક કેળવણીનાં તાલીમખાનાં તથા હાયધેધાની નિશાળો શરૂ કરવામાં આવી; અને વિશેષ વિદ્યાપીઠો પણ ઉઘાડવામાં આવ્યાં. પણ અગાઉ જણાવ્યું તેમ બીજા યુગમાં કેળવણીની આ પ્રગતિને રોકવામાં આવી કારણ કે દેશમાં ચાલી રહેલી રાજકીય અને સામાજિક અનવસ્થાના કારણે રૂપે આ કેળવણીને શકની નજરે જોવામાં આવી. ૧૮૭૧માં ફ્રાન્સ ઉપર જે વિજય જર્મનોએ મેળવ્યો તથા એક હાથકામાં જે તથા ફતેહો મેળવવામાં આવી તેને પરિણામે ત્રીજા યુગમાં નવતન પ્રગતિને વેગ મળ્યો. આ યુગમાં વિદ્યા-

• German Education: Past and Present by Paulsen Bk. IV chap. I. pp. 179-80.

પીઠાને સરકાર તરફથી ભારે મદદો મળી; નવા ધોરણે માધ્યમિક શાળાઓ ખોલવામાં આવી; ધંધાકારીગીરીની કેળવણીને ખૂબ આગળ ધપાવામાં આવી; ફરજિયાત કેળવણીનો ગાળો વધારવામાં આવ્યો, અને કુમારિકાઓ માટેની ઉચ્ચ કેળવણીમાં પણ સુધારા કરવામાં આવ્યા.

જેવી રીતે જર્મન પ્રજા સ્વભાવ અને પરંપરામાં નિકૃષ્ટ, મધ્યમ અને ઉચ્ચ એવી ત્રણ કક્ષાઓમાં વહેંચાયેલી હતી તેવી જ રીતે તેની કેળવણી પણ નિકૃષ્ટ વર્ગના લોકો માટે પ્રાથમિક શાળાઓ (ફાકુલેન), મધ્યમ વર્ગ માટે મિડલ સ્કૂલો અને ઉચ્ચ વર્ગ માટે હાઈસ્કૂલો (જીમનેસીઅમો) એવા ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી. અને આ ત્રણે વિભાગોને એવી સતત જ રીતે જુદા પાડવામાં આવ્યા હતા કે એક જાતની શાળામાંથી બીજી જાતની શાળામાં જવું એ લગભગ અશક્ય જ હતું. દસ હજારે માંડ એક જ વિદ્યાર્થી પ્રાથમિક શાળામાંથી માધ્યમિક શાળામાં જવા માટે શક્તિમાન થતો ! આ બધેનો સાવ અભેદ હતો.

નિકૃષ્ટ વર્ગનાં બાળકોને ૬ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં ફાકુલમાં જવાની ફરજ પાડવામાં

આવતી, પણ એમની આ ફાવણીનો ખર્ચ તો સરકાર જ આપતી આ હેતુવા દરજ્જાની નિરાશોનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી પણ આ વિદ્યાર્થીઓને જે વર્ષ માટે લશ્કરી નોકરીમાં ફરજિયાત મૂકવામાં આવતા અને જતાયે તેઓ તો ખીનખીનવાયેલ જ ગણાતા, અને કોઈ પણ જાતના ઉચ્ચ દરજ્જાની નોકરી માટે નાણાયક મનાતા ! સામાજિક તેમ જ ફાવણીના વાડાઓ એટલા બધા મખન હતા કે માધુસ પોને જે વર્ગમાં જન્મ્યો હોય તેમથી તેનું વર્ગાન્તર થવું હેઠે અશક્ય હતું તેની જ રીતે ફોર્સુસના મહેતાજીઓ, જીમનેસીઅમના શિક્ષકો અને વિદ્યાપીઠોના અધ્યાપકો પણ વર્ગીકૃત થયેલા હતા એક વર્ગને ખીન વર્ગ સાથે કશી લેવાદેવા ન હતી તેમનું અધ્યાપનકાર્ય પણ લુછી લુછી સસ્થાઓમાં જ થતું આખોયે સમાજ એવો વિભક્ત થઈ ગયો હતો કે સામાજિક બેળા-સારો લગભગ અશક્ય હતો ફોર્સુસના જેઓ ફળદાતા તેઓ કા તો કારીગરો થતા, કા તો સિપાહીગીરી સીકારતા, કે બહુ બહુ તો તેઓ જે જાતની શાળામાં ભણેલા હતા તે જાતની શાળાઓમાં મહેતાજીઓ મનતા નિદૃષ્ટ વર્ગના બાળકો ફોર્સુસ [Preparatory Schools

હતા. આ જ્ઞાતની માધ્યમિક શાળાઓએ છેક ૧૮૭૦ સુધી ચોતાનો દોર ચલાવ્યો. વિદ્યાર્થીની સર્વ શાળાઓ માટે વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરી દેનારી આ શાળાઓ ગણાતી પરિણામે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને ગ્રીક અને લેટિન જ નહિ પરંતુ ગણિતશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિવિજ્ઞાન અને જે અર્વાચીન ભાષાઓનો ઉંડો અભ્યાસ કરવો પડે; અને એ રીતે આ મર્યાદાઓનો પાડચવિધિ ખૂબ લાંબાનો.

૧૮૭૧ના વિજયની અસર નવી પ્રજ્ઞાના મન ઉપર મારી થઇ. ઔદ્યોગિક વિકાસ અને નવી યાંત્રિક શોધોને લીધે દેશ મમૃદ્ થયો વળી પૈમા અને વિજયથી પ્રજ્ઞાનો દૃષ્ટિકાણ બદલાયો. ચોતાના પૂર્વજોએ જે વિજય અને ત્રિદ્વિ મેળવી હતી તે તરફ રોમન અને ગ્રીક મેળવેલા વિજય કરતાં પણ વધારે મગફળીથી પ્રજ્ઞા જેવા લાગી જૂની ભાષાની રોધખોળ અને અભ્યાસ કરતાં ચોતાનાં આધુનિક, કળા અને માહિત્યમાં પ્રજ્ઞાને વધુ રસ પડવા લાગ્યો. રમતો અને ખેલો, સફરો તેમ જ નવી વસાહતો, તથા યાંત્રિક તેમ જ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોની નવી દુનિયાએ તેમને ખૂબ આકર્ષ્યા પરદેશો સાથે વ્યાપાર અને વ્યવહાર ચલાવવા માટે અર્વાચીન ભાષાઓ, તેમ જ વ્યાપારી આલમમાં બીજા દેશો સાથે સરસાઇ બોગવવા યાંત્રિક તેમ જ વ્યાપારી

કુનેહ: આ બધું જૂના બાણતરના આદર્શ કરતાં તેમને વધુ અગત્યનું જણાયું. આમ ગેટે યુગના જર્મનો અને બિસ્માર્ક યુગના જર્મનોના દષ્ટિ-કાણમાં જન્મનું અંતર પડી ગયું.

મહાવિજયની બીજી અસર એ થઈ કે લોકો વધુ સ્વૃણપૂજક બન્યા. સત્તા અને ધનનો મોહ, આત્માના અસ્તિત્વ વિહોણું ઘેસછાબધું જીવન, શહેરની જાંદગી અને પરિણામે ઘરબાર વગરનું જીવન (homelessness): આ બધાં જે જર્મન પ્રજા એક વાર પોતાનાં દર્શનશાસ્ત્ર (ફિલોસોફી) અને સંસ્કૃતિ (કલ્ચર) માટે વખણાતી તેનાં સામાન્ય લક્ષણો બની રહ્યાં. "સત્તાનો મોહ હળવે હળવે જર્મન મનમાંથી સરકારિતાની મહત્વાકાંક્ષાને હાંકી કાઢે છે, અને અચાત રીતે એને ગોણું કરી નાખે છે. કલાબક્તિ ઓસરતી જાય છે અથવા પ્રકારાંતર પામે છે. કલા, કલા ખાતર જ છે એમ હવે મનાતું નથી; કલાને તો ફક્ત જાંદગીના એક ગોણું અંગ તરીકે જ લેખવામાં આવે છે, અને શક્તિ-પૂર્ણ જર્મનીમાં પણ વધતી જાય છે."

• Germany and its Evolutions in Modern Times by Lichtenberger p. 424.

ક્રાંતિ અને મિલનના નવા તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રકૃતિવિજ્ઞાનમાં થતી જતી શોધખોળને પરિણામે ધર્મભાષી તેમની શ્રદ્ધા છેક ઝોઝી થઈ ગઈ. " નિશાળાએ એક બે દાયકા સુધી આની અસરનો સામનો કર્યો પણ પછી તો પોતાનો આદર્શવાદ છોડીને એમણે પણ આ રચૂળપૂજક, ઔદ્યોગિક અને યાંત્રિક યુગનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું. " x

આમ જીવનનો હેતુ બદલાતાં ફેળવણીનો હેતુ પણ બદલાયો. માનવતા અને જર્મન સંસ્કૃતિ (કુલ્તુર)નો પ્રેમ અદ્યત્ત થયાં અને માધ્યમિક શાળાઓ લોકોની જરૂરિયાત માટે અધૂરી-અપૂર્ણ જણાવા લાગી. આને પરિણામે બે નવી જાતની શાળાઓ (રીઅલ જીમનેસીયમ અને ઓબર રીઅલ શુલે) અસ્તિત્વમાં આવી. આ શાળાઓમાં સામાન્ય સંસ્કારિતાની ફેળવણી અપાતી, તેમ જ તેમાં અર્વાચીન બાપાઓ અને વિજ્ઞાનનો પાક્યક્રમ રખાયો હતો. રહેનશાહ વિલ્હેમ બીજા તરફથી આ શાળાઓને ખૂબ જ ટેકો મળ્યો. ૧૮૯૦માં અમરગણ્ય ફેળવણીકારોની પરિપક્વમાં પોતાના પ્રારંભિક બાપણમાં એણે આગ્રહપૂર્વક કહેલું:

* The Effect of the World War on European Education, Kollermann chap. II p. 6.

“પ્રથમ તો એક રાષ્ટ્રીય પાયાની જરૂરિયાત છે. આપણી માધ્યમિક શાળા (જીમનેસીઅમ) નો પાયો જર્મન જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને ભણાવીને આપણે નવજર્મનો બનાવવા એ આપણી ફરજ છે; નહિ કે નવમીક કે નવરોમન. સદીઓ થયાં મધ્યયુગનું ધાર્મિક શિક્ષણ કે જેમાં સેટિન અને ઓકને બહુ અગત્ય અપાતી અને જે આપણી કેળવણીના મૂળ રૂપે છે, તેનો આપણે પરિત્યાગ કરી દેવો ઘટે. એ હવે આપણું ધ્યેય કે ધોરણ ન હોય. આપણે તો જર્મનને જ આપણું મધ્યજિંદુ બનાવીએ, અને જર્મન ભાષાને કેન્દ્રમાં રાખીને તેની આસપાસ જ આપણે બીજા બધા વિષયોને ગોઠવીએ.” *

જમાનાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા અને નવા ધોરણે નીકળેલી શાળાઓની હરીફાઈમાં હિમા રહેવા માધ્યમિક શાળાઓએ વિષયો વધારીને પોતાનો અભ્યાસક્રમ વિસ્તૃત કર્યો. પરિણામે અભ્યાસનો બોજો ઘણો વધી પડ્યો. યુદ્ધ પહેલાંની શિક્ષણપ્રણાલિમાં પરીક્ષાઓ, પ્રમાણપત્રો અને ફટજાટનું એવું તો પ્રાગલ્ભ્ય રહ્યું કે ભણનારાઓમાં શારીરિક અને માનસિક દર્દના હુમલાઓ વધી

*Comparative Education by Peter Sandiford chap. II p. 143.

૧૯૦૮માં પ્રશિયાએ કુમારિકાઓના શિક્ષણ માટે એક યોજના તૈયાર કરી. આ યોજના તૈયાર કરની પેળા કુમારોની કેળવણીમાં તેમને જે દોષો જણાયેલા તે બધાનો ત્યાગ કર્યો. પ્રશિયાની કેળવણીની સુધારણામાં કુમારિકાઓની માધ્યમિક કેળવણીની પુનર્ધટના સિવાય બીજા ગણાવી સકાય તેવા બહુ યોગ્ય જ સુધારા છે. કેળવણીની એ યોજના બધી રીતે બંધબેસતી માત્ર શકે તેવી કરવામાં આવી છે, અને પાઠ્યક્રમ ખૂબ વૈવિધ્યવાળો છે. ધોરણાંતર કે શાળાંતર સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પાઠ્યક્રમમાંથી વિષયોની પસંદગી ૬ કે ૧૦ વર્ષ જેટલી વહેલી ઉંમરે કરવાની હોતી નથી પણ ૧૩ વર્ષની ઉંમરે કરવાની હોય છે.

એ જ વર્ષમાં રાજ્યસંસ્થાના ફરમાન અનુસાર પ્રશિયન વિદ્યાર્થીઓનાં દ્વાર સ્ત્રીઓને માટે પુરુષોને ધોરણે જ ખુલ્લાં મૂકાયાં. પહેલાં તો સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ તેમના અભ્યાસક્રમના અભિપ્રાય ઉપર જ અવલંબતો, અને તેમને નિયમિત વિદ્યાર્થીઓ તરીકે નહિ પણ ફક્ત શ્રોતૃજન તરીકે જ દાખલ કરવામાં આવતી. વર્ણ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે સિક્ષિકાઓ સારી રીતસર પરીક્ષાઓ દાખલ કરવાનું અને લવિધ્યમાં શિક્ષણના ઉચ્ચ વર્ગોમાં પુરુષ-

શિક્ષકોની સાથેસાથ સ્ત્રીશિક્ષકોને પણ મોટા પાયા પર નોકરી આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

આમ વીરામી સદીના પ્રારંભકાળે જર્મન શિક્ષણપ્રણાલિ બહુ ઉચ્ચ તેમ જ કાર્યસાધક રીતે જાહેવાયતી હતી. પ્રાથમિક શાળાઓ (ફ્રાંક રુસેન) અને ધર્મા સાથે આગળ અભ્યાસ કરાવતી શાળાઓનું (કન્ડીન્યુએરાન સ્કૂલ્સ) બહુતર ફરજિયાત હતું; એ ફરજિયાત શિક્ષણનો કાયદો એવી કુશળ રીતે પળાવવામાં આવતો કે દસ હજારે ફક્ત એક જ માણસ બહુતરમાંથી ચસકી શકતો. નિરક્ષરતા સેંકડે ૦૫ ટકા જ હતી, જે આંકડો આખી દુનિયામાં ઓછામાં ઓછો હતો. સારાથે દેશમાં છોકરા અને છોકરીઓની ઔદ્યોગિક તેમ જ વ્યાપારી શાળાઓ પુષ્કળ હતી. ૧૯૦૦ની સાલમાં ફથી ૧૪ વર્ષ વચ્ચેની ઉંમરનાં ૮૯ લાખ અથવા ૯૦.૮ ટકા બાળકોએ પ્રાથમિક શાળાઓમાં હાજરી આપી હતી; બાકીના ૯.૨ ટકા બાળકો માધ્યમિક, ઉચ્ચ અગર તો ખાનગી નિશાળોમાં જતાં હતાં. વળી “ ૧૮૮૯થી ૧૯૦૯ સુધીનાં ૨૦ વર્ષ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓમાં બહુનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં સેંકડે ૮૬ ટકા જેટલો વધારો થયો, જ્યારે એ જ સુદમાં જર્મન

ચહેરશાહતની વસ્તી તે માત્ર ૧૫ ટકા જેટલી જ વધી. ” •

આવડા મોટા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાં હાજરી આપના હતા, નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ તે માત્ર ધીરે ધીરે ઘટતું હતું, અને કેળવણીનું તંત્ર કુશળતાથી ચાલતું હતું; છતાં શિક્ષણપ્રણાલિ ઉચ્ચ નીચના વાડાને ધોરણે રચાયેલી હોઈ ઘણી જડ હતી. એ કેળવણીથી જાતિભેદ પોષાતો અને તેમાં સુધારો કરવાની મનોદશા વધતી જતી હતી. પ્રાથમિક શાળાના મહેતાજીઓ પોતાના ઉદ્ધાર માટે મથી રહ્યા હતા; તેમને વિદ્યાર્થીઓ કે તેના જેવી મંરથાઓમાં તાલીમ લેવાની ખૂબ ઇચ્છા હતી. કુમારિકાઓની કેળવણી અમલમાં આવતી જતી હતી તેમ જ સ્વાતંત્ર્ય પોષક નિશાળો, છાત્રાલયવાળી શાળાઓ, એક સમાજ તરીકે ચાલતી (કોમ્યુનિટી સ્કૂલ્સ) શાળાઓ, અને અખતરા કરનારી શાળાઓ દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં ઉત્સાહી ને સાહસિક શિક્ષકોના ખાનગી પ્રયત્નોથી અસ્તિત્વમાં આવતી જતી હતી. કેરસનન્ટાઇનરના પ્રયત્નો દ્વારા આગળ અભ્યાસની શાળાઓ અને

* Higher Education and the War by J. Burnet pp. 127-28.

“કેળવણીના આદર્શો એ પ્રગ્નની પોતાની મૂલવણીના નિદર્શન રૂપ છે. કેાઇ પણ સમૃદ્ધ પ્રગ્ન પોતાની કેળવણીની પ્રશ્નાસિને બદલાવી નાખવા તત્પર હોતી નથી. ” (પ્રસિધ્ધાના કેળવણી ખાતાના પ્રધાન ડૉ. સી. એચ. બેકર.)*

કેટલાક અમેરિકન અને જર્મન લેખકો એવું માનતા જોવામાં આવે છે કે કેળવણીની પ્રશ્નાસિમાં જે સમજા ક્રાંતિકારક સુધારાઓ થયા તે હોલા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીની ચંચેલી હારને જ આભારી છે. પણ જર્મનીમાં કેળવણીની પુનર્પટનાનું જે આપણે ખારીક નિરીક્ષણ કરશું તે જણાશે કે કેળવણીની સુધારણાનાં ઘણાં કારણોમાંનું આ મહાયુદ્ધ પણ એક કારણ જ છે. પ્રાચ્યુદ્ધ કેળવણીની પદ્ધતિ પર ટીકા કરતાં પ્રસિધ્ધાના કેળવણી ખાતાનો પ્રધાન ડૉ. બેકર લખે છે: “અચાનક આવી પડેલા મહા સંકટને કારણે કુદરતી રીતે જ આપણે આપણી કેળવણીની પ્રશ્નાસિનું

* Survey Graphic February 1929 p. 284

હકક અને ખારીક નિરીક્ષણ કરવા તરફ વળ્યા. વિગ્નપી પ્રગ્નઓની ફગવણી પ્રગ્નપીય ધોરણે અપાતી હતી. આ ફગવણી ફગળ ખૌદિક્ક કક્તિ-મત્તા કરતાં વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય અને મામાનિક બાનના વિકામ ઉપર વથારે શ્રદ્ધા રાખતી હતી.^૧ વળી તપામને અતિ કેટલાક ફગવણી-કારોને મમગ્નપુ' કે પ્રાયમિક, માધ્યમિક અને વિદ્યાપીઠની ફગવણીપુ' ત્રેવકુ' ધોરણુ સમાજમાં જ્ઞતિભેદ ઉભો કરવા મારે જવાનદાર હતુ; અને એ જ્ઞતિભેદને કારણે જ યુદ્ધ દરમિયાન સશસ્ત્રી અમલદારો' અને સશસ્ત્રી સિપાહીઓનો સુમેજ થયો ન હતો. "તેમને માલુમ પડયુ' કે આ પરાજય મામાનિક એકતા તેમ જ કુટુંબબાવના (Community spirit) ના અભાવને સીધે હતો."^૨ એમને એમ પચુ માલુમ પડયુ' કે નિશાલોમાં રમતગમત તેમ જ સામાજિક મિલનેા દારા વિદ્યાર્થીઓમાં સંધભાવ (Team spirit) ફગવાયો નહોતો. પરિણામે યુદ્ધમાં સૈનિકોને વ્યવસ્થિત રચના કરતાં અને હળીમળીને રહેતાં

૧ Survey Graphic February 1929 p. 281

૨ The Effect of the World War on European Education by Kellermann chap. III p. 9.

આવડ્યું નહિ. ત્યાં સુધી સંનિદ્રા પર દ્રાષ લશ્કરી અમલદારની દેખરેખ રહેતી ત્યાં સુધી તેઓ અચ્છી રીતે કામ આપતા; પણ ત્યારે દ્રાષ અસાધારણ સંયોજાનો તેમને સામનો કરવો પડતો ત્યારે તેમની મતિ ખૂંડાઈ જતી અને આપખળે તેઓ કશું કામ કરી શકતા નહિ.

પોતાની ફેળવણીની પ્રણાલિની આ ખામીઓ મુદ્દમાં મળેલી હારના મૂળ કારણ રૂપે હતી એમ તેમને લાગ્યું, અને તેથી ફેળવણીની પ્રણાલિમાં તેમ જ પદ્ધતિમાં કેટલાક તાત્વિક ફેરફારો સૂચવાયા. તેઓએ શાળામાં ચાલી રહેલા દુર્બોધ વાડાઓનો સ્ફૂર્તર નાશ કરવાની તથા 'એક પ્રજા, એક નિશાળ (One people, one school) ની માગણી કરી અને ફેળવણીની બાવપ્રધાન અને શારીરિક બાલુઓ તથા સંધરમતો અને સામાનિક મેળાવડાઓ દાખલ કરવા ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો.

સૈન્ય તેમ જ રાજ્યનાં દફતરીમાંથી કેટલાક માણસોએ એમ જતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે ખીમ્ન દેશોની જેવું જ જર્મન લશ્કર મુદ્દકુદાળ અને સુવ્યવસ્થિત હતું, અને અમલદારો તથા સિપાહીઓ વચ્ચેનો સંબંધ જરાયે ખરાબ ન હતો.

“ સૈનિકમા અવરૂપ લેખએ તેવા ગુણો-દિ મત મહિપ્તના અને મતમસમર્પણ ખતાવનામાં ૧૯૭૦ ની માસ મૃતા અમલારો તેમ જ મિપાડીઓ ઝોજા ઉતર્યા ન હતા અમલતારો અને મિપાડી ઝોના પરસ્પરના સબધ રિરે ઘણી ટીમઓ થાય છે, ખબર ચાગ ચાર વર્ગો સુધી ચિસ્ત અને સમકુન મપૂર્ણ ગીતે જળવાયા હતા, અને ત્યારે એમ ચોખ્ખુ જળાયુ કે હવે પ્રવલનો નમમા છે અને હાગ અનિવાર્ય છે ત્યારે જ એ ચૂંચાયા હતા ને કેાઇ પ્રમાદ જળાયો હોય તો તે ક્રમ ઉચ્ચ અમલતારોમા જ, સામાન્ય મૈનિક વર્ગમા નહિ જ સરકર પામેથી જે આચાઓ ગખાઇ હતી તે ને કે ઘણી વધારે પડતી હતી ખતા તેનુ સંપૂર્ણ પાલન થયુ હતુ ’ • આમ એવુ સાખીત કરવાનો પ્રવલન કરવામા આવ્યો કે કેળવણીની પ્રણાલિ કે પદ્ધતિને કારણે હાગ થમ એ ખોદુ છે હાગ તો વિરુદ્ધ પદ્ધતી પ્રજ્ઞના સરમગના અતુલ જગતે લીધે થઇ હતી નિમૃષ્ટ વર્ગના લોકોએ જે સેવા કરી હતી તેની કદર તરીકે કેળવણીમા અને ખુદ જીવનમા પણ તેમને એક સરખી તકે માપડે એવી

માગણી કરવામા આવી આમ આ પ્રશ્નની ગૂંચ-
વણને લીધે યુદ્ધમા યથેચ્છી હારની જવાબદારી
કેાની છે એ વિષે ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રવર્તે છે.
એશક એ જવાબદારી ખરી રીતે તો તે વખતે
ભિન્ન ભિન્ન વિભાગોને ધોરણે જ કેળવણીની પ્રથાતિ
ચાલી રહી હતી તેના પર જ મુદ્દર ચકાવ

કોઇ પણ રીતે જર્મનોને પોતાની કેળવણીની
પ્રથાતિમા તાત્વિક ફેરફારો કરવા હતા ફેરફારો
માટેની ઉપરોક્ત દલીલો મુજબ છે કે યુદ્ધનું
પરિણામ દેશની કેળવણીની પ્રથાતિના ગુણદોષનું
માપન હતું. એટલે કોઇ દેશે યુદ્ધક્ષેત્ર પર માફ
પાણી ખતાવ્યું માટે તેની કેળવણીનું ધોરણ સાફ
હોવું જોઈએ, અને કોઇ દેશે યુદ્ધમાં 'યપ્પડ ખાધી
માટે એની શિક્ષણપ્રથામાં કાંઈક વાધો હોવો
જોઈએ. જે કેળવણીનો ઉદ્દેશ પ્રગળને લડાઈના
વિજયો માટે તૈયાર કરવાનો હોય, જે લડાઈની
હારજીતને કેળવણીના પરિણામ રૂપ ગણવામાં
આવતી હોય [ભૂતકાળમા સમ્રાટ ફ્રેડરિક કહેલું
કે ' પ્રશિયન મહેતાજી સંડોઆની લડાઈ જીતી
આવ્યો. ' અને બીજો ક્યાંક કહેવાયતું કે જર્મનીની
માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોને લીધે જ છેલ્લી
લડાઈમાં હાર મળી.] તો કેળવણીનો હેતુ નક્કી

કરવાનું કામ પણ અવરૂં થઈ પડે અવબત્ત યુદ્ધ દ્વારા પ્રગતને પણ સીખવાનું મને છે કારણ કે આદ્ય-તના અગ્રિમા તેમની નાવસી ચાલ છે યુદ્ધને પગિ-શ્યામે મારીએ માનવતાનો દષ્ટિકોણ બદલાય છે, પણ તેથી કાંઈ શિક્ષણપ્રણાલિના માપ તરીકે યુદ્ધને ગણવું એ અનામત નથી પણ સુધારો સુધારકોએ અને કેળવણીકારોએ કેળવણી પ્રત્યે એવી મામૂલી નજર ગણી નહિ જર્મન પ્રજાતત્ત્વને નવે રૂપે ધારવાની તેમને શક્તિ હતી, તેમણે આતંત્રરાષ્ટ્રીય સંગઠિતે વિકસાવવાના સ્વપ્ના મેળ્યા, અને સ્થૂળ-પૂજ્યમાયી માનવતા તરફ પાછા પગલા માડવાનું તેમણે વિચાર્યું ' જે યુદ્ધને પગિશ્યામે કે તાકે છપાયેલા કે અર્ધ છપાયતા અર્થો દેશની મામે વ્યક્ત થયા, તેણે દેશ જેવું ચોખ્ખું બતાવી આપ્યું કે જગતના શિક્ષણની જોડખાપણોએ જગત પર આવેલી યુદ્ધ રૂપી આફત આશુવામા કાંઈ જેવો તેવો ભાગ નહોતો ભગ્યો આમાની ત્રણ જોડો મુખ્ય આ હતી રાષ્ટ્રવાદની અતિ-શયતા, જડવાદની અતિશયતા અને બુદ્ધિવાદની અતિશયતા ' •

*Educational Advancement Abroad by Hearnshaw chap I pp 9-10

પ્રજ્ઞની આ ત્રણે ખામીઓને ફેંટી દેવા જર્મનીએ કેવા પ્રયત્નો કર્યા એ જર્મન પ્રજા-સત્તાકના ધારાધોરણમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા દસ લેખો પરથી સહજ મમણ થકાય તેમ છે.

પ્રજ્ઞકીય બીડને સમયે પોતાની કેળવણી તરફ આટલી બધી શ્રદ્ધાથી જર્મન પ્રજા સિવાય બીજી કોઈ પ્રજાએ નેણું નહિ હોય. ‘જ્ઞાન એ જ શક્તિ છે.’ એ સૂત્ર જર્મની સિવાય આટલી વિરાજી રીતે ક્યાંયે સ્વીકારાયું નથી. છેલ્લી બે સદીઓ દરમિયાન પ્રશિયાને ત્રણ જામરી દાર ખમવી પડી છે, અને એ દરેક પ્રસંગે પ્રશિયાએ મદદ માટે કેળવણી તરફ જ મીઠ માંડી છે. જર્મનીની ૧૯૧૮ની પરિસ્થિતિને જરોગર ૧૮૦૭ની પરિસ્થિતિ સાથે સરખાવી શકાય. જેના અને દીક્ષક્રીડની દાર પછી શીય લખે છે: “આપણું રાજતંત્ર કોઈ થડી આપસે, કાયદાનાં પુસ્તકો આપણને કોઈ ઉછીનાં આપસે, કદાચ ન્યાય તોળવાનું કામ પણ થોડો સમય આપણા હાથમાંથી લઈ લેવાય...પણ કેળવણીનો કોઈએ વિચાર નથી કર્યો. જો આપણે કોઈ કરવું જ હોય તો આપણે આ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ. હું આજી રાખું છું કે આ સત્ય હું કોઈ જર્મનને સમજાવી શકું.”

અને મનાવી ચકુ કે આપણને પીડી ગ્દેન મર્વ
દુ ખમાયી મચવાનો કેળવણી સિવાય બીજા કોઈ
માર્ગ નથી "

બરોખઝ આવી જ અદ્વાયી ઉત્પા મદા-
ચુદને અતે જર્મનીએ પોતાની કેળવણીની
પ્રથાસિ પ્રત્યે જ આખ કેગી આનુ પ્રથાસિ પ્રત્યે
અમતોપ જાહેર કર્યો, તેના ઉદ્દેશ અને પદ્ધતિને
નાપમદ કર્યા એટલુ જ નહિ પણ પ્રજાકીય પ્રગતિ
માટે તો કેળવણી એ જ હાર્ષમિહિનુ માધન
છે એમ સપૂર્ણ અદ્વાપૂર્વક જાહેર કર્યું

વધુ જે કેળવણી જર્મન દેશજગની વફાદાર
પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકતી તે જર્મન પ્રજામતાના
સ્વતન્ત્ર શહેરીઓ ઉત્પન્ન કરી શકી નહિ ગત્ય
મતાના ફેરફારની માથે જ કેળવણીની પ્રથાસિમા
પણ ફેરફાર થવો જોઈએ

મુદ્દમા થયેલી દાર અથવા ક્રાંતિને જ
દારણે કોઈ કેળવણીમા ફેરફારો થવા એમ નથી
પણ આપણે બેધડક દલી શકીએ કે જે ખગો
અત્યાર લગી બધામા હતા તેો દાર અને
ક્રાંતિએ છૂટા મુખી દીધા આ જૂની ધરેડુ જે
વચ્ચન તેમના પર લલપતુ હતુ તેને દૂર કરી
તેની ગતિમાં વેગ પૂરો મુદ્દ પહેલા કેળવણીના

ક્ષેત્રમાં ફેટલાક મૂળગત સુધારા દાખલ કરવાના પ્રયત્નો બધી બાબતોએથી થતા તો હતા જ. જર્મન પાર્લામેન્ટમાં સોશિયલ ડેમોક્રેટ પક્ષે ૧૮૧૭માં જર્મન નિશાળોમાં મુધાગ માટે માગણી કરેલી. ૨૬મી નવેમ્બર ૧૯૦૦ના સરકારી ફરમાને એવું બતાવીને જર્મન નિશાળોમાં મુધાગની બજામથ કરેલી કે જર્મન જીમનેસીઅમ લેઇએ તેવી પૂર્ણ નથી અને મૌ તેને એકમને સ્વીકારતા નથી.

ગત પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ ફેટલાક કેળવણીકારો પ્રાચુદ્ધ કેળવણીની પ્રજ્ઞાસિધી સંતુષ્ટ હતા નહિ; શુદ્ધિના અને દુર્ગરઉદ્યોગના વિષયો પર નિશાળોમાં જે ખૂબ ભાર મૂકાયો તેથી તેમને ખૂબ ત્રાસ થયો અને વિદ્યાર્થીની બાવનાપ્રધાન, કક્ષારસિક અને શારીરિક બાબતોએ તેટલો જ વિકાસ મળે એમ તેમણે ઇચ્છ્યું પ્રજ્ઞાસિની સખતાર્થ, પરીક્ષાઓ અને બાલુનારને તેને કારણે અપાત્ર ઝોણુ વધુ મહત્ત્વ એ બધાંએ કેળવણીકારોનું જ નહિ પણ માગાપોનું પણ લક્ષ્ય બેન્યું હતું, અને એ બધાં કાઈ અનુકૂળ સુધારાની માગણી કરતા હતાં.

૧૯૦૮ની હોકરીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણને વ્યવસ્થિત અને બધેએસતી કરવાની યોજના,

કાન્ડકુટની બધે બધેમતી થઈ શકે તેવી ચોજનાને બ્યવદારમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન, અને એવા બીજા ધણા પ્રયત્નો કેળવણીકરો છટાબાણા કરી રહ્યા હતા. પ્રાગ્યુદ્ધ કેળવણીમાં સુધારો કરવા માટે જે બહો ગનિમાન હતા તેના મચોટ પૂગવા તરીકે આ પ્રયત્નો ગણ્યારી શકાય. હેનાને દાયકાથી કેળવણીના સુધારાનાં બીજાં સેવાઈ ગયાં હતા. આમ આ દમાઈ ગહેલી વિચારમૃદ્ધિને યુદ્ધમાં મળેલી દાર અને કાનિને કાગ્લે ચિકિત્સાની તક મળી.

પરંતુ યુવાનોએ નિશાજના વર્ગોમાં પગાવવામાં આવતી લશ્કરી સિસ્ટ, વધુ પડતું બચુતર, પરીક્ષાએનો ત્રામ, ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી, અને રક્ત ભુદ્ધિનું અને ખામ વિષયોનું બચુતર : એ બધાની માએ જે મળવો ક્યો તેને સુધારણાના ધણાં કાગ્લોમનુ એક અગત્યનું કારણ ગણ્યારી શકાય. એ પ્રયત્નો 'યુરકપ્રવૃત્તિ' દ્વારા બાકત થયા. એને વિશે પછાતા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કહેવાને મુદ્દોત્તર કાગમ એ પ્રવૃત્તિએ કેળવણી વિષયક સુધારાએને વગ આપવામાં કેવો અગત્યનો ભાગ ભજળ્યો તે આપને હવે જોઈશુ.

પ્રકરણ ત્રીજું

યુવકપ્રવૃત્તિ

યુવકપ્રવૃત્તિના શ્રેષ્ઠ જાણકાર પ્રો^o ફ્રાન્સિસ
 ૧૯૦૩માં લખેલું “યુવકપ્રવૃત્તિ જર્મનીના આકાશ
 શિવાળી બગ્ચા ઉપર રેતો ડ્રોપના રૂપ જેવી છે
 જર્મનીમાં જે નવ-વસત ઉધડવાની છે તેની એ
 આગાહી આપે છે જર્મનીનો આત્મા મત્તાના
 ગોખમાં એવો અટપટી રીતે ગૂંચવાયેલો હતો, કે
 તેના જાડુમાંથી તે જદી છટો યમ રાખે નહિ એમ
 જે જર્મનો શકા કરતા હતા, તેમને એ એક માયા
 દિનામાં ફેર છે x x x યુગેન્ડએવેગુગ (યુવક-
 પ્રવૃત્તિ) એ જર્મન પ્રજાનું ખરું નૈતિક યુવાકગણ
 છે, જર્મન આત્માનું તેની શ્રેષ્ઠ પરપગમાં પુનરા-
 ગમન છે ”

જ્યારે ગૃહસ્થ, સામાજિક કે શિક્ષણ વિષયક
 કોઈ પણ સુધાગતી આપણે વાત કરવી હોય ત્યારે
 યુવકપ્રવૃત્તિનું નામ અલગ રાખવાનું અતિ મુશ્કેલ
 છે જ્યારે આપણે નિશાળના પાઠ્યક્રમની કે શિક્ષક
 અને શિષ્યના પરસ્પર સંબંધની કે શારીરિક

મહીના અંતકાળે તે વખતના સમાજ, રાજા અને મરકારતી સામે જળવા રૂપે એનો ઉદ્ગમ થયો. જનતાના ટોંગી અને પોક્કળ જીવન અને સમાજની જડ રૂઢિઓની સામે જીવાનોતું એ જડ હતું. જર્મન સામ્રાજ્યની રાજાઓમાં જે લશ્કરી શિસ્ત પળાવવામાં આવતી તેની સામે વિદ્યાર્થીઆસમતું એ જડ હતું. જીવાનોની ઉલ્લાસની એનનશક્તિઓને પોતાના ઉપયોગમાં લઈ લેવા મથતા સ્વાર્થી ધરડેરાઓ સામે જીવાનિયાઓનો એ જળવો હતો. કેટલાક ગણપાંડિયાઓના મતાવાદની સામે આમવર્ગનો એ જળવો હતો. અગે, જનતાના જડ અને રમૂજપૂજક બની જતા ખુદ માનમનો એ જળવો હતો. વૉન્ડર વૉગેલ (Wandering birds-મુક્તવિહાર પપીયા)ની પ્રવૃત્તિ એ સર્વશક્તિમાન જીવિવાદની સામે આત્માનો સજગતો વિરોધ હતો. અને માથેકી અને સંપત્તિથી ઉલ્લાસતા જગતની સામે તે અખત કુમલા રૂપ હતી.

આ પહેલાં ઘણું વખતે ૧૮૯૬માં વિદ્યાર્થીના કાર્લ શીસર નામના એક વિદ્યાર્થીએ બર્લિનના એક સ્ટેન્લીડ્સ નામના પરામાં રાજાના સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની આસપાસ એકઠા

કગ્વા માઝ્યા હતા આ છોકરાઓ મૂઢી અને ખમીસ પહેરતા, ગોઝુ અને ગરદન ખુલ્લા ગાખતા, અને સવારમાં વહેલા આસપાસના ગામડામાં રખડવા નીકળી પડતા શરૂઆતમાં આ દિલચાપ તરફ માન્યાપોનો તેમ જ ધર્મગુરુઓનો વિરોધ નામ્યો અને સરકાર પણ તેના પ્રત્યે શકની નજરે નોવા લાગી થોડા વખત માટે તો આ દિલચાપ ચૂર્ણીભૂત થઈ જવાના લપમા પણ આવી પણ કાર્મ ફીશરે પોતાના ડહાપણથી ૧૯૦૪માં 'વૉન્ડર વૉગેટ' નામની સંસ્થા સ્થાપીને માખા પોની સહાનુભૂતિ મેળવી લીધી, અને એ સંસ્થાને મદદ આપના માટે માન્યાપોનું એક મંડળ પણ નીમ્યું શહેરના ગૂંગાવતા વાતાવરણમાંથી મુક્ત થઈ નિર્સર્ગના શાંત વાતાવરણમાં જવું, ખેડૂત-જનતા સાથે હળવું મળવું અને તેમના જીવનના સર્વ અશોનો પરિચય સાધવો, તથા દેશને માટે પ્રેમ ફગવવો એ આ સંસ્થાનો મુખ્ય કાર્યક્રમ હતો થોડા ર્થોમાં તો આ સંસ્થા ખૂબ જ પ્રગતિપ્રિય બની ગઈ અને આખાંયે દેશમાં આવા વિદ્યાર્થિમંડૂહો રખડવા-કગ્વા નીકળી પડે એ દશ્ય મામાન્ય બની ગયું આમ શહેરના યત્રસમાં જીવનથી દૂર રહી સાદું જીવન ગુમગતા

જીવાનમંડળે તે ગ્રમ્યે પ્રચલિત સ્થૂળપૂજનવાદ, વેપારીશક્તિ, મંત્રપૂજા, પોદગતા અને ઠંડક લક્ષરી-વાદની વિરુદ્ધમાં તત્ત્વ અને સિદ્ધાંતથી નવો જ તત્ત્વવાદ રોપી દાઢ્યો. ત્યારે જુદા જુદા કુલક સમુદાયોના પ્રતિનિધિ જેવા બે દગ્ગર વિદ્યાર્થીઓએ દોહન માર્કઝનરમાંથી નીચે મુજબ પોતાની શ્રદ્ધા જાહેર કરી ત્યારે એટલે ૧૯૧૩માં આ દિલચાલનો મુર્ખ બરોબર મધ્યાકાશે તપતો હતો. "અમારી પોતાની જવાબદારી પર અમારા જીવનને ધડવાનો અને અમારા આન્તરનાદને અનુસરવાનો નિશ્ચય અમે કર્યો છે."

પરંતુ સ્વતંત્રતાની આ ભાવના સંપૂર્ણ-પણે વિકસી તે પહેલાં તો મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. આ યુદ્ધમાં તેઓ જોડાયા અને દગ્ગરોની સંખ્યામાં મૃત્યુશરણ થયા. યુદ્ધને અતિ જે ઘોડા જીવતા રહ્યા તેમાંના કેટલાક શરીરથી અને કેટલાક મનથી પંચુ બની ગયા હતા. તેથી એમ પણ લાગ્યું કે આ દિલચાલ મૃતપ્રાય થઈ ગઈ છે. પણ ધણી જ ઝડપથી એણે પાછો દેખાવ દીધો. એ વખતે એનું કામ ધણું સરલ થઈ ગયું હતું. લડાઈમાં મળેલી કારને લીધે તેમ જ ક્રાંતિને કારણે સમાજની દૃષ્ટિ બદલાઈ ચૂકી હતી. જે બળોની સામે તેમને

લડાઈ પહેલાં જુનેશ કગ્ગી પડી હતી તે બગે
 લડાઈને પરિણામે અદૃશ્ય થયા હતા જૂની જ્યસગ-
 શાહી એક રાતમા નાશ પામી હતી માર્કની
 કિંમત એકદમ પડી જવાથી સખળા સરખા
 ગરીબ થઈ ગયા હતા, અને પરિણામે ખોરાક અને
 પહેરવેશમા ફરજિયાત સાદાર્થ સૌને સ્વીકારવી
 પડી હતી જૂની મુશ્કેલીઓ તો થોડા પ્રયાને
 સર કરી શકાય તેવી હતી, પણ વિરોધ અગત્યના
 ફેદલાક નવા કાયડાઓને લીધે આ યુવકપ્રવૃત્તિને
 તેના ઉચ્ચ માટે આગળ આવવું પડ્યું પ્રાગ્બુદ્ધ
 દિવસોમા જર્મની એક સંગઠિત દેશ જેવો ન હતો
 ભણેલા ઓ અભણ તવગર અને ગરીબ, અમન-
 દારો અને તેમની આજ્ઞાનો અમન કરનારાઓ
 આમ જુદા જુદા વિભાગોમા જર્મની વિભક્ત
 થયેનો હતો આ દરેક વિભાગો નાના નાના
 અભેદ ઉપરિભાગોમા વહેચાયા હતા, અને
 તેમાથી મુક્ત રહેવું એ ઘણું મુશ્કેલ કામ હતું.
 બેશક આ અભેદ વિભાગો જર્મન મામા તના
 અવરિચન બગેએ હજી સંગઠિત રાખ્યા હતા
 પણ યુદ્ધમા મળેલી દારને પરિણામે એની ઉપર
 ઉપરની એકતા કગ્ગીને જૂઠા બની ગઈ, અને
 પ્રજા બિન બિન મડળાઓમા વહેચાઈ ગઈ.

તે વખતે તો એમ લાગ્યું કે જર્મની છેક જ છિન્નલિપ્ત થઇ જશે ! જરોગ આ અણીને વખતે જ યુવકપ્રવૃત્તિએ જાતિ જાતિ વચ્ચે બહુભાવ કેળવવાનો અને પોતાની પિતૃભોમને પાછી મુખ્ય-વચ્ચિત કરવાનું ત્રીન ભાન સહુમાં પ્રગટાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો “ આ આફતને પરિણામે જેઓ જીવ્યા તેમણે પિતૃભોમને સુવચ્ચિત કરવામાં સદાયશ્રુત થવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ રાજકાગ્યમાં ભજવા લાગ્યા જર્મનીમા જે નવું ગાજકીય એવન દેખાયુ તે આ યુવકપ્રવૃત્તિ તેમ જ જૂના વખતનો જે ક્રાંતિવાદ જીવતો રહ્યો હતો તેમને આભારી હતું.”*

યુદ્ધ, ક્રાંતિ અને અધાધુધીયી લાખો યુવાનોને બહુ ઓછું પોષણ મળ્યું હતું. જીવાનીના આનંદો તો મળ્યા ન હતા, પણ તેમના જીવન પર યુદ્ધની ત્રાસજનક અસર પડી હતી તેથી સમજા કેળવણીકારો, ધર્મગુરુઓ અને રાજદારી પુરુષોને લાગ્યું કે પ્રજાસરીર ફરી વાર ધડાવું જોઇએ આ કામ યુવકોએ ઉપાડી લીધું. જુદાં જુદાં મંડળો ઉભાં કરવામાં આવ્યા ફેરલાપ

યુવકઆશ્રમે (યુગેન્ડમર્ગેન) ખરીદાયા અને બાંધાયા પર્ષટનો, ઠમ્બો નાચો અને ગમતો ગોમવાવા લાગ્યા આલીને પર્ષટન કરવું એ જર્મનીનું એક જૂનું ધાર્મિક અગત્યનું અંગ હતું તેને ફરી એક વાર ફેલાવવાની તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું અને એ ક્રિયા ફેલાવવા ન રહેતા વડવાનજની પેઠે ચોમેર પ્રસારી ગયું દારણ કે લોકોએ જોયું કે એ જ એક કાર્યક્રમ હતો કે જેમાં મહુ ખર્ચ ન હતો અને જ્યાં પ્રજાગરીરતે ફરી બાળવાન કરવામાં એ ખૂબ જ મદદ રૂપ હતું

આ યુવકપ્રવૃત્તિનો કાર્યક્રમ ન હોવા તો લાખો કુમાર અને કુમારીઓએ પોતાના જીવનની અણીની પગે લુશાનીના માદગિદ આનદોને સુમાર્યા હોત આમ યુવાનોએ પોતાની સ્વતંત્રતાને ખાતર કરેલ મથામયુમાથી જર્મનપ્રજાની પુનર્પટનાનો જન્મ થયો આ પ્રવૃત્તિને મધ્યમ રાજકીય પક્ષો અને જુના જુના ધર્મમંત્રો તરફથી ખૂબ ટેકો મળ્યો, તત્ત્વચાનના જુદા જુદા પક્ષોએ તેનો વાસો યાગઓ, અને કુદરતમા વિદ્યારવાની બૂખ એટલી બધી વધી પડી કે કેટલાક વધારે યુવકઆશ્રમો^૧ હિમા કરવાની જરૂર પડી

આખરાળે દેશમાં આવા 'યુવકઆશ્રમો' સ્થાપવામાં મંડળીઓ, જ્ઞતિઓ અને સરકારે પણ એક સાથે મદદ કરવા માંડી. નીચે જણાવેલા આંકડા પરથી જણ્યારો કે આ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે વિકસી અને 'યુવકઆશ્રમો'ની જાળ આખા દેશભર કેવી રીતે પથરાઈ ગઈ.

સાલ	યુવકઆશ્રમો	સત ગાળનારા મદદમાનો
૧૯૧૧	૧૭	૩,૦૦૦
૧૯૧૪	૨૦૦	૧૭,૦૦૦
૧૯૧૮	૨૦૦	૫૦૬,૦૦૦
૧૯૨૧	૧૨૦૦	૨,૬૫૫,૨૬૨
૧૯૨૭	૨૩૧૮	૩,૦૦૦,૦૦૦ (વધુ)
૧૯૨૮	૨૫૦૦ (?)	

dorborgon, Hilchenpach in Westfalen એ યુગેન્ડરખર્જેનનું એક પ્રત્યક્ષ મંડળ છે. આ મંડળને D.J.H. ઉભા કરવાની કે તેને નિભાવવાની સત્તા નથી, પણ જે સદેરો અથવા જ્ઞતિઓ D.J.H. ઉભા કરવા છૂટે તેના સલાહકાર મંડળ તરીકે કામ કરી રાકે અને પોતાના મંડળના તે સદેર કે જ્ઞતિને સલાહ જતાવે. સંસ્થાનિક સરકાર આવા નવા D.J.H. ઉભા કરવામાં આર્થિક સહાય આપે. પણ દરેક કિસ્સામાં પ્રેરણા તો તે તે જ્ઞતિ તરફથી થતી જોઈએ. (બિ. ટેલરના પત્રમાંથી.)

શરૂઆતથી જ આ પ્રવૃત્તિને ખીનરાજકીય ગણવામા આવેલી જર્મનીને એક પ્રગતિ તરીકે મનાવિત કરી જર્મનીની પુરાતન ગરુત્તિનો અભ્યાસ કરવા, પિતૃભોમ માટે પ્રેમ વિકસાવવો, સાદુ અને પવિત્ર જીવન ગુપ્તરત્ન મલપાન અને ધૂમપાનનો નિગેષ કરવો, કુદરત વચ્ચે જીવવું, અને આ બધું કરતા કરતા લડાઈ દરમિયાન જે જીવાન પ્રગતિએ ખૂન મહન કર્યું છે તેની પુનર્ખંટના કરવી આ બધા આ પ્રવૃત્તિના ઉદ્દેશો હતા ૧૯૨૬-૨૭મા તો એવું પણ જણાયેલું કે આ યુવકપ્રવૃત્તિ માગ્યે વિશ્વને આવી સેશે કેટલાયે દેશોનું પ્યાન આ પ્રવૃત્તિ તરફ ખેંચાયેલું અને કેટલાક આત્મવાદીઓએ તો એમ પણ માનેલું કે આખી દુનિયાના યુવાનો સાથે આત્મગાંધીય સંબંધ કેળવીને આ પ્રવૃત્તિ એક દલાડો આત્મ-રાષ્ટ્રીય કોષડાઓનો ઉદ્ધાર સાવશે

“ સીમાપ્રતિ અને પરદેશોમા બંટીને અને અતરગાંધીય સંમેલનો અને જાવણીઓ ગેંધીને [બેસન, આ સર્વની પાછળ સદગત અને આત્મ-રાષ્ટ્રીય મનમાનની દૃષ્ટિ ગમવામા આવે છે] આત્મગાંધીય સંબંધો કેળવવામા આવે છે ૧૯૨૫-૨૬મા અદ્યતન મડળીઓને આવડા સમરો

ગોઠવ્યા હતા” આ પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવા દૂરદૂર પૂર્વ અને પશ્ચિમમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા આ પ્રવૃત્તિને એક જ કેન્દ્રમાં બાંધી ગાખવામાં આવી નથી. જુદી જુદી મડળીઓ જુદા જુદા ઉદ્દેશોને અનુસરે છે, અને દૈનિક વાર તો વિકલ મતો પણ ધરાવે છે. મુગેન્ડમેવેગુગ એ નામ કાંઈ સર્વમામાન્ય કે અમુક કેન્દ્રમાં વ્યવસ્થિત બનેલી પ્રવૃત્તિને નહિ પણ ભાવનાને જ લાગુ પડે છે. આમ હોવાથી તેના છૂટા છૂટા વિભાગ થઈ જાય તે અતિ મહેતુ છે. રાજકીય કે પાર્શ્વિક ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે યુવાન પ્રજાનો ઉપયોગ કરવાનું જર્મનીમાં બહુ સાધારણ હોય જુદા જુદા પાર્શ્વિક મડળો અને રાજકીય પક્ષો તરફથી યુવાનોને પોતપોતાના પક્ષમાં સેવામાં આવે છે, અથવા વગર મ કાંચે એમ પણ કહી શકાય કે આના મડળોએ પોત-પોતાની જ યુવપ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી દીધી છે. વૉન્ડરવૉગેતના મૂળ સપ્રદાયમાંથી આ પ્રયાણ અને આ પ્રવૃત્તિનો રાજકારણ તરફનો ઝોક નોંધ પ્રાગ્યુદ વૉન્ડરવૉગેતના જૂના મધ્યે તેમ જ મુગેન્ડમેવેગુગના બીનરાજકીય સભ્યો કહે છે કે પ્રવૃત્તિના જૂના આદર્શોનો આમાં મૃત્યુવટ વાગે

છે. પ્રા-યુદ્ધ વૉન્ડરવૉગેલના એક સભ્ય સાથે માગ્ડે-
બુર્ગમાં વાન કરતા તેમણે કહ્યું “માયી યુવક-
પ્રવૃત્તિ તો ક્યાગની બરમીબૂત બની ગઇ છે,
બલિદાર જીવન, માદમ અને પાવિત્ર્ય તરફ પ્રેમ,
જીવનની માદાઇ અને દેશપ્રેમ એ આ પ્રવૃત્તિનો
ઉદ્દેશ હોવો હવે આ પ્રવૃત્તિ એક રૂપે ગઢી નથી,
એ તો જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોમા વહેવાર
ગઇ છે અને જીવાન ઊકરા ઊકરીઓના આ
બેળીસારાનાં કાઇ શુભ પરિણામ આવવાના નથી”
એડેનવાલ્ડ સૂક્ષ્મના એક સંગીતશિક્ષક, જે પ્રાચુદ્ધ
સમયમા યુવકપ્રવૃત્તિના આઠ વર્ષ પર્વત એક
સભ્ય હતા, તેમણે કહ્યું કે હવે આ પ્રવૃત્તિની બહુ
અગત્ય રહી નથી એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો પ્રજાના
સ્થૂળ દેહને બચાવનો છે આ કામ તો હવે ધરતી
સરથાઓ,* સાગાઓ અને બ્યાલામમ દિરો કરી

- * (૧) Jugendpflege (youth care) ૧૮ થી
૨૧ વર્ષ સુધીમા તદ્દસ્ત યુવાનોનું દિનેશુ મળે,
(૨) Jugendfortbildung-૧૪ થી ૨૧ વર્ષના સરીક,
મન અને નીતિના તદ્દસ્ત યુવાનોનું દિનેશુ મળે,
(૩) Jugendwohlfahrt-સામાન્ય રીતે સર્વ
યુવાનોનું દિનેશુ મળે આ બધા દિનેશુ મળે તો
રાજસત્તા પાસેથી કંઈ ને કંઈ બચતી સદાય તો મેળવે
જ છે આ બધી દિનેશુની પાછળ રાજસત્તાનો હાથ
જરૂર છે. (મિ. ટેલરના પંચમાધી.)

રહ્યા છે. જર્મન પ્રજાના દેહને મશકત બનાવવાનું જરૂરી કામ તો યુવકપ્રવૃત્તિએ કરી નાખ્યું છે. તેનો પયગામ હવે પૂરો થયો છે અમુક વખતે જ અમુક વસ્તુની કિંમત હોય છે

કોપરજિમ્યા યુનિવર્સિટીની ટીચર્મ ડૉલેગ-વાળા મિ ટેલર પોતાના ૨૬-૧૨-૩૦ ના પત્રમાં લખે છે “ જર્મન બાપાનું યુગેન્ડમેવેયુંગ (યુવક-પ્રવૃત્તિ) એ નામ કોઈ સર્વગામાન્ય કે અમુક કેન્દ્રમા વ્યવસ્થિત બનેલી પ્રવૃત્તિને નહિ પણ બારનાને જ લાગુ પડે ■ આ બારના યુદ્ધ પૂર્વે જન્મી હતી, પણ એણે યુદ્ધ પછી પણ પાછું ડોકિયું કર્યું, અને એ અત્યાગે તો નામશેષ બની ગઈ.”

યુવકપ્રવૃત્તિ નામશેષ બની ગઈ છે એમ કહેવું તેના કરતાં એ પ્રવૃત્તિએ લુદ્ધ જ રૂપ લીધું છે એમ કહેવું એ વધારે સાચું છે. નવી સામાજિક પરિસ્થિતિમા બધમેસતા થઈ જવાની શક્તિમા જ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિની સાચી યોગ્યતા છે પહેલાં તે પ્રવૃત્તિ તે વખતના સમાજ અને રાજસત્તા મામે બડ રૂપે હતી, અને જીવન તથા કૃષ્ણવણીમા સદતર ફેરફાર—સુધારા કરવાનો તેનો પ્રયત્ન હતો યુદ્ધ પછી એણે લુદ્ધ રૂપ પકડ્યું, જર્મન પ્રજાશરીરને ફરી બાધવાના પ્રયત્નો કર્યા,

અને અત્યાગે યુવાન પ્રજાની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક કેળવણી એ એનું સામાન્ય ધ્યેય છે. પ્રજાની નવીન જરૂરિયાતોથી જરેલું પેઠાનું આ કાર્ય એ પ્રવૃત્તિ કેરી રીતે પાર ઉતારે છે તે હવે આપણે જોઈશું.

આમ જુદા જુદા ગાજડીય અને ધાર્મિક મંડળો દ્વારા જુવાન ગર્મન પ્રજા દમણા સંગતિ થયેલી છે એક બાજુ નેશનાલિસ્ટ પક્ષના નેતા નીચે મેવાનિષ્ટ માળુસોના 'Stahlhelm' અને 'Mabruun' ના Jungdeutsche Orden' નામના મંડળો અને બીજી બાજુ પ્રોલીટરિયન પક્ષના 'Arbeiter Jugend' જેવા મંડળો છે. આ બેની વચ્ચે ધાર્મિક સંસ્થા એને લગતા બીજા મંડળો પણ છે. તે વર્ગી જૂના લૅન્ડલૅન્ડોની જૂની ભાવનાને 'Freie Bunde der Jugendbewegung' નામના એક અન્ય અને મીનગાજડીય મંડળ દ્વારા બાકા હજામા આગે છે. જ્યાં મંડળો યુવાન અને અતિપ્રાણેમા એમ્મેથી જુદા છે અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ પણ બોર્ગિસ છે પણ એ મર્વનું નિશ્ચય તો એમ જ પોર તરફ છે એ ધ્યેય તે નવીન પ્રજાના મંડળનું.

આ મંડળોમાના ધણા ખરા રાષ્ટ્ર ઇમિટીમાં સંકલિત થયેલા છે. જર્મન જુવાનોને ચારીરિક, બોદ્ધિક અને નૈતિક કેળવણી આપવાના મામાન્ય ઉદ્દેશથી રચાયેલા નવ જર્મનોનાં મંડળોની આ ઇમિટી બનેલી છે.

ચૌદથી પચીસ વર્ષ સુધીના લગભગ ૪૫ લાખ જુવાનો આ રાષ્ટ્ર ઇમિટી સાથે મુખ્ય ધરાવે છે. જર્મનીની જુવાન પ્રજાના લગભગ ૪૦ ટકા જેટલા તેઓ છે.

યુવકમંડળોના સભાસદોની સંખ્યા*

પ્રોટેસ્ટન્ટ મંડળો	૪૫૭,૬૦૦
કૌટોલિક મંડળો	૭૮૧,૦૦૦
સોશિયાલિસ્ટિક મંડળો	૩૬૮,૮૦૦
ધર્માધારી મંડળો	૪૫૬,૬૫૦
શરીરસંવર્ધક મંડળો	૧,૬૧૬,૬૦૦
શહેરીઓના મંડળો	૫૫૦,૫૦૦
રાજકીય મંડળો	૪૭,૪૫૦
યુવકમંડળો (વૉન્ડરબોગેલ અને પાયકાઇન્ડર્સ વગેરે)	૫૬,૩૫૦

આ મંડળો બાપણો, વિવાદો, હુમર-ધર્માના

* Educational Year-book 1928 p. 135

વર્ગો, નિમર્ગદર્શનો, નાટ્યનૃકોની મુલાકાતો, સિનેમાઓ, જવમાગો અને નિધનિધ મેળાઓ ગોઠવીને યુવાનોને શારીરિક, બૌદ્ધિક અને નૈતિક કળવણી લેવાની મગવડ કરી આપે છે આ મધ્ય મહાભાગમાં ગરબા અને બજારવાનના મહાભાગ બહુ અમૂલ્ય ભાગ બજારે છે જૂના નર્મન લોકોનીને પુનર્જીવન આપવાનું કાર્ય, જુવાન વર્ગ માટે સંગીત પ્રચારક મહાભાગ અને યુગેન્ડ મ્યુઝીક એવેન્ચ્યુર (યુવાનોની સંગીતપ્રવૃત્તિ) આ બધાનું મૂળ આ યુવકપ્રવૃત્તિમાથી જ મળી આવે. પોતાના મનુષ્યોના બૌદ્ધિક વિકાસ માટે જુદાં જુદાં મહાભાગોએ પુરતકાવયો બોલ્યા છે, સામયિક પત્રો સારાં છે અને પ્રકાશનમંદિરો પણ સ્થાપ્યા છે " નર્મનીના જુવાન વર્ગના સામયિક પત્રોની સગમગ તથા લાખ નેટલી પ્રતો ખર્ચે છે. ૧૯૨૫-૨૬મા ઓગસ્ટોતરે મરથાઓએ જુવાન વર્ગ માટે એકમેળામહા નેટલા સામયિક પ્રકાશન કર્યા હતા. આમ દરેક મહાભાગે મરથાઓએ કરતાં વધારે સામયિક પત્રો આવે " આ પત્રો દ્વારા માહિત્ય, સંગીત અને કળાનો ફોજ

લુવાન આલમમાં વિકસાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે; તેમજ જીવનને સચતા આપુ પ્રશ્નો (જેનો સંબંધ નત્યજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર તેમજ રાજકીય ગ્રામે હોય તેવા) પર પણ તેમનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

વળી રાષ્ટ્રપ કમીટી પણ જર્મનીના મજૂર લુવાનોના કામગીરીની ક્ષણે તથા આરામ અને ખુદીના દિવસોના કાયડાનો અભ્યાસ કરે છે; અને જર્મન લુવાન શારીરિક ચોખ્ખતાવાળા બને તે રીતે ફેળવવાની અને તે કાર્ય માટે તેને પૂરતી કુરસદ રહે તે ભેવાની પોતાની ફરજ સમજે છે. મજૂર છાવણીઓ ગોઠવીને અને ફેક હોકસુસેન (લેડિ માટેની માધ્યમિક શાળાઓ)ના વર્ગો ચલાવીને શેડિયાઓ અને કારખાનાંના મજૂરોના મંબંધો મીઠા બનાવવાના પ્રયત્નો થાય છે. આ મંડળોમાં શરીરમંવર્ધન તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવતું નથી. આ મંડળો પાસે ૪૦૦૦ જેટલાં કીડંગણો અને ૨૦૦૦ જેટલી વ્યાયામશાળાઓ છે, અને એ બંધાંતો ખૂબ છૂટથી વપરાય થાય છે. આમ આ યુવકપ્રવૃત્તિ પોતાની શાખા પ્રજાખાઓ વડે, નવ જર્મન સામ્રાજ્ય (Das dritte Reich-તૃતીય જર્મન સામ્રાજ્ય) માટે નવીન જર્મન યુવાન પ્રજા ઘડવાના કાર્યમાં સહાય આપી રહી છે.

નને રૂપે અવતારવાનું કામ પણ આ પ્રવૃત્તિને જ આજારી છે. એ પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ શાળાનો પાઠ્યક્રમ થાપુ સમયને અનુકૂળ બનાવવામાં આવ્યો. એ પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ શિક્ષણના વિષયો પસંદ કરવામાં મનુષ્યની શક્તિનો અને સમાજમાં તેની ઉપયોગિતાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. અને સમાજ-શાસ્ત્ર (દાષમાટ કુન્ડે) તથા સંસ્કૃતિશાસ્ત્ર (કુલ્દુર કુન્ડે) જેવા વિષયોને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળ્યું. યુવાનોની કેળવણીના આખાંચે વિચારને આ પ્રવૃત્તિ વડે જ વેગ મળ્યો. ફ્રાંક ફાલેન્ગે (આમ વર્ગના મોઢા માટેનાં મહાવિદ્યાલયો) આ પ્રવૃત્તિના આડકતરા પરિણામ રૂપે જ છે. આ પ્રવૃત્તિની અસરો વર્ણવતાં ડૉ. એલેક્ઝાન્ડર લખે છે: "આખાંચે કેળવણીનો સુધારો યુવકપ્રવૃત્તિનાં મંડળોમાં કામ કરતા નેતાઓની પ્રજ્ઞા અસરોના પરિણામ રૂપ હતો. સાર્વજનિક શિક્ષણની તક મળે તેવી પ્રજ્ઞાકીય યોજનાઓ, શિક્ષકોના જ હાથમાં નિશાળોનું તંત્ર, શિક્ષકો અને શિક્ષિતો વચ્ચેનો મિત્રતાભરેલો સંબંધ, માબાપોનાં મંડળો દ્વારા સમાજજીવનનો વિકાસ, વિદ્યાર્થીમંડળો અને શાળાનાં પર્વો: આ બધાનો સામાજિક પ્રજ્ઞ-સત્તાકની નીતિ સાથે તેમ જ યુવકપ્રવૃત્તિના

પુરોગામીઓના આદર્શો સાથે ખૂબ જ સુમેળ છે.”*

આમ યુવકપ્રવૃત્તિ તેનાં જુદાં જુદાં રૂપે જર્મનીની યુદ્ધોત્તર શિક્ષણપ્રણાલિની પુનર્ધટનાના કાર્યમાં અનેક રીતે મદદ રૂપ બની છે.

* The New Education in the German Republic, by Alexander and Parker, p. 27.

પ્રકરણ ચોથું

નવીન કેળવણીની પ્રણાલિ

પ્રાગ્બુદ્ધ સમયમાં જર્મનીમાં ચાલતી કેળવણીની પ્રણાલિ, સર્વ દિશાઓમાંથી સુધારા માટે કામ કરતાં બળો, લગ્નક્રમમાં મળેલી હારને પરિણામે આ બળો કેવી રીતે છૂટાં થયાં તેનો ઇતિહાસ, ક્રાંતિ અને સુવલ્લભ્યતા: એ સંપૂર્ણ વિષે આપણે આગામી પ્રકરણોમાં વિચારી ગયા.

૧ સાળાપ્રણાલિ-એક આખા અંગ ૩૫૯

જર્મન પ્રજાસત્તાકેના ગણેશ મંડાયા પછી તરત જ કેળવણીની નવીન નીતિ અને મુખ્ય સિદ્ધાંતો ૧૧મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૯ના જર્મન ફિડરલ કોન્સ્ટીટ્યૂશનમાં જાહેર કરવામાં આવ્યા છે. એ કોન્સ્ટીટ્યૂશન (બધારણ)નો આખોપે આખો વિભાગ (કલમ ૧૪૨થી ૧૫૦) શિક્ષણ અને શાળાઓ વિષે જ રાખવામાં આવ્યો છે. 'એક પ્રજા, એક શાળા'ની સામાન્ય માગણીને પહોંચી વળવા, અને જે શાળાપ્રણાલિ જાતિભેદને જન્માવતી હતી તેનો સદંતર નાશ કરવા કલમ ૧૪૬માં

નીચે પ્રમાણે પૂરતો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. " સાર્વજનિક શાળાપ્રણાલિને એક આખા અંગ તરીકે જ રચવામાં આવશે. માધ્યમિક શાળાઓ પ્રાથમિક શાળાના (મુન્ડશુલે) સર્વમાન્ય ધોરણે જ વિકસાવવામાં આવશે. આ વિકાસનું ધોરણ ધંધાદારીની વિવિધ જરૂરિયાતો પ્રમાણે રહેશે; અને કોઈ પણ બાળકને તેની શક્તિ અને શુદ્ધિ પ્રમાણે કોઈ પણ શાળામાં પ્રવેશ મળશે, નહિ કે તેના આર્થિક કે સામાજિક સ્થાન અગર તો તેનાં માબાપની ધાર્મિક માન્યતા પ્રમાણે. " *

આ કલમને અન્વયે મુન્ડશુલેન (૬ થી ૧૦ વર્ષનાં બાળકો માટેની પ્રાથમિક શાળાઓ)માં દાનરી ફરજિયાત કરવામાં આવી અને દરેક સામાજિક કક્ષાનાં માબાપોને તેમનાં બાળકોને શાળામાં મોકલવાની ફરજ પાડવામાં આવી. નવા જન્મેલ પ્રજાસત્તાકમાં પ્રજાકીય એકતાનું બાન પ્રગટાવવા માટે આ પગલાને એક આબાદ પ્રયત્ન તરીકે ગણવામાં આવે છે. આ નિયમે જાતિબેદને ધોરણે ચાલતી બધી શાળાઓના મૂળમાં કુદાડો માર્યો, અને બધી ફોરશુલેન (Preparatory Schools)

* The Re-organization of Education in Prussia Part II p. 181.

માં જવાનું અટકાવવામાં આવ્યું. સરકારમાં જ્ઞાનગી પ્રેપરેટરી સ્કૂલોના માલિકાએ આ વુકમ સામે રોષ દર્શાવ્યો. પણ ૧૯૨૬ સુધીમાં તેમને પોતાનો એ ધધો બંધ કરવાની મુદત આપવામાં આવી; દરમિયાન ધધો શોધી કાઢવા માટે તેવી શાળાઓના શિક્ષકોને પણ સમયવામાં આવ્યું. પણ આપણે તપ્પીએ છીએ કે આ નિયમ પૂરેપૂરી હતું અમલમાં આવ્યો નથી, કારણ કે જર્મન સરકાર આ બધા માલિકોને વળતર આપવા શક્તિમાન નથી; તેમ જ આર્થિક બીડને કારણે, જે જે પ્રદેશોમાં આવી જ્ઞાનગી સંસ્થાઓ ચાલે છે ત્યાં ત્યાં સુન્ડશુલેન સ્થાપવી અશક્ય છે; અને કાંઈ વેળા તો આવી જ્ઞાનગી સંસ્થાઓ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પ્રયોગો કરતી હોય તેમને પ્રયોગ કરવા દેવી તે થોડું પણ માનવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ફરજિયાત હાજરીનો આ કાયદો આખાં જર્મનીમાં પાળવામાં આવે છે. બધીયે પ્રેપરેટરી નિશાળો બંધ થઈ છે, અને બાકી જ એવી શાળાનું કાંઈ બાળક ત્રણ વર્ષ જેટલા સમયમાં જન્મેલીઓમાં જઈ શકે છે. લગાઈ પૂર્વે ભોગવાતા આ બધા હોકોને રૂબરૂ અપાઈ ગઈ છે, અને હવે તો બધાં બાળકો સુન્ડશુલેનમાં ચાર વર્ષની તાલીમ મેળવ્યા

પછી ઉચ્ચતર કેળવણી લે તેની ખાસ દાગજી રાખવામાં આવે છે.

આખીયે સાળાપદ્ધતિને એક આખા અગરૂપે બ્યવસ્થિત રાખવાની આ દિલ્લયાત્ર, જે પ્રાગ્મુદ્ધ પદ્ધતિ સમાજને કેળવણી પામ્યાને ધોરણે વિમક્તા દરી દેતી હતી અને સમાજને જે અમેલ વાગા-એમા બાધી રાખતી હતી, તેની સામે પ્રતિક્રિયા રૂપે હતી. આખી પદ્ધતિને સંલેગાનુસાર બંધબેસતી રાખીને, કોઈ પણ વિદ્યાર્થી મમપ કે સક્તિના બ્યવ વગર એક સાળામાથી બીજી સાળામા જઈ રહે તેવો સુગમ અભ્યાસક્રમ રચીને, બધાયે પ્રકારની નિશા-ગોને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપીઠોમા મોકલ-વાનો સરખો દહ આપીને, જરીપુરાણી પરીક્ષાની પદ્ધતિ ઉપર જ આધાર ન મપતા વિદ્યાર્થીની સક્તિ ઉપરથી તેની લાપકાતનું માપ કાઢવાની સત્તા સિલકમણને આપીને, ફેડરુલેન (૭ થી ચૌદ વર્ષનાં બાજકો માટેની પ્રાથમિક સાળાઓ) અને વિદ્યાપીઠો વચ્ચે ઓફમાઉ શુલે (જેમાં ખાસ સક્તિ ધરાવનારાં બાજકો અગર જીવનમાં મોડેથી વિકસતાં બાજકો જણી રહે તેની) સ્થાપીને, અને હેવટે જે માણુમોમાં ખાસ કુદરતી આવડત હોય તેમને અગર તે જે માણુમો પોતાના ધંધામાં

અગર તો કાંઈ પણ દુનગ-ઉદ્યોગની શાળા (જેરૂઝ શુલે) માં એ રીતે નિપુણ થયેલા હોય તેમને ધંધાદારીની ફાલેજમાં જવાની તક આપીને, આ ' એક આખા અંગ ' નો આદર્શ મિદ્દ કંવામાં આવ્યો છે. માથેના નકમાં ઉપરથી ૨૫૫ સમજતરી કે આખી શાળાની યોજના કેરી રીતે ઉભી કરવામાં આરી છે, અને જેઓ શક્તિમાન અને બુદ્ધિમાન છે તેમને ઉચ્ચ કેળવણી મળે તેનો પ્રયત્ન કેરી રીતે કરવામાં આવ્યો છે.

પુરૂ પહેલાં પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ તો ફરજિયાત હતું જ, અને તેની સાથે આગળ અભ્યાસ ચાલુ રખાય તેની અને ધંધાદારીનું શિક્ષણ મળે તેની શાળાઓની કાર્પસાયક પ્રથા સકળાયેલી હતી. આ પ્રથા તે વેળા આખા જગતમાં પ્રચલિત પામેલી પણ હવે બધારણની ૧૪૫મી કસમ મુજબ શાળા-ત્યાગની વય ૧૮માં વર્ષ સુધી લાઈ જવામાં આવી છે. " ફરજિયાત કેળવણી માર્વનિક રહેશે આ હેતુ શરૂઆતમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઓછામાં ઓછાં આઠ વર્ષથી સરી રહેશે, અને તે પછી આગળ ૧૮મું વર્ષ પૂરૂ થતા સુધી આગળ અભ્યાસની શાળાઓથી સરસી શિક્ષણ અને શાળાના માધનો પ્રાથમિક અને આગળ અભ્યાસની શાળાઓમાં મફત

રહેશે *** આ નિયમને અન્યથે છોડરા તેમ જ છોડરીઓને પણ ૧૪થી ૧૮ વર્ષ સુધીના ચાર વર્ષ પર્વત અડવાડિયાના ચાર કલાક પ્રમાણે કાંઈ પણ પ્રકારની ધંધાદારી નિશાળમાં જોડાવું જ પડે છે જર્મનીની આર્થિક સ્થિતિ બરોબર નહિ હોવાથી શાળાના સાધનો તો મફત આપી શકાતા નથી, પરંતુ પ્રાથમિક તેમ જ આગળ અભ્યાસની શાળાઓમાં શિક્ષક તો મફત જ અપાય છે

જેઓ શક્તિશાળી અને શુદ્ધિશાળી છે તેમને સામાજિક કે આર્થિક સ્થિતિના કશાપે બેઠ વગર કેળવણી મળે અને શિક્ષકને આદર્શ સિદ્ધ થાય એ માટે હિચ્ચતર નિશાળોમાં માફીની વધારે જગ્યાઓ રાખવામાં આવી છે નાણાની છૂટક મદદો અને સિધ્ધવૃત્તિઓ આપવામાં આવે છે, અને જે ગરીબ બાળકો આગળ અભ્યાસ થાણુ રાખે છે તેમના માળાપોને રાષ્ટ્ર, સંસ્થાનો કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ ભરણપોષણની ગંત્રો પણ આપે છે

૨ માધ્યમિક શાળાઓના પ્રકાર

(જીમનેસીયા)

જેમ જેમ અભ્યાસક્રમની યોજનામાં આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ તેમ તેમ પ્રજા એકાદ ફેરફારો આપણને માલૂમ પડે છે. મુન્ડશુલેની સ્થાપના, શાળાસાગની વયમાં વધારો અને ગ્રેપરેટરી નિશાળો બંધ કરવી: આ બધાં પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રદેશમાં મૂળમૂલ ફેરફારો રૂપે ગણી શકાય. પણ એ સુધારકાને માધ્યમિક નિશાળોમાં આવા સુધારાઓ કરવાનું અધરું જણાયું. જેમ જેમ કોઈ શિક્ષણમંસ્થાની કક્ષા ઉઠી તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિ વધારે સાંકડી અને બીજી સંસ્થાઓ પર તેની સરસાઈ વધારે. આ વાત જર્મની માટે કેવળ સાચી છે. જે ઉચ્ચ સુધારકા પ્રામ્યુદ્ધ માધ્યમિક કેળવણીને જર્મન પ્રજામાં મોટી કાંટ પડાવનાર તરીકે ગણાતા હતા, તેઓએ હવે માધ્યમિક શિક્ષણપ્રધામાં જગરો સુધારો કરવાની માગણી કરી. પણ એ કાર્ય કાંઈ સહેલું ન હતું. એ માધ્યમિક શાળાઓનાં મૂળ બહુ ઉંડાં હતાં, તેમ જ નવા પ્રયોગો કરી શકે તેવી નિશાળો ઉઘાડવા દેશ પાસે પૈસા પણ ન હતા. જૂની નિશાળોનો પાડચક્રમ વધુ પડતો ભારે છે, એ

ફરિયાદને તો જુદા જુદા વિષયસમૂહો શીખવતી ચાર જાતની માધ્યમિક શાળાઓ ઉભી કરીને દૂર કરવામાં આવી તે ઉપરાંત સુપ્રસિદ્ધ જર્મન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ આ વિચારને એમ કહીને ટકાવ્યો કે જર્મન સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એક નહિ પણ ચાર રસ્તાઓ છે, [૧ ક્રીકેલેટિન સંસ્કૃતિ (Classical Culture), ૨ યુરોપીયન સંસ્કૃતિ, ૩ ગણિત અને વિજ્ઞાનસંસ્કૃતિ અને ૪ જર્મન સંસ્કૃતિ] અને જીમનેસીયમ, રીઅન જીમનેસીયમ, ઓગર રીઅન શુલે અને હોપ ઓગર શુલે એ શાળાઓ ક્રમશઃ આ ચારે મંત્રિતિનું શિક્ષણ આપે છે વળી ઔદ્યોગિક શુલે નામની એક માધ્યમિક શિક્ષણશાળા ઉઠાડી આપવામાં આવી અને એ દ્વારા ગામડાના બાળકોને તેમ જ જેઓનો જીવનમાં મોડો મોડો વિગત ધ્યાન છે તેમને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસની તરફ આપવામાં આવી આ ઔદ્યોગિક શુલેનો મુખ્ય ગુણ એ છે કે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, શક્તિશાળા બાળકો ઉચ્ચતર શિક્ષણ માટે પોતાની માવજતવાળા નવાર-જુવાની પાડી દેવામાં આવતા નથી, પણ તેમને પોતાના માગણો અને આનંદનો અર્થ જોવાની અને જે માની જર્મન સંસ્કૃતિ નિર્મિતીમાં અર્થ

આમવાસીઓમાં સૂતી પડી છે તેનો રસ ચૂમવાની તક આપવામાં આવે છે. ફ્રાંકફુર્ટમાં બાલુતો ઢાઢ પશુ વિદ્યાર્થી ૧૦ વર્ષની ઉંમરે આ શાળામાં જોડાઈ શકે છે, અને ૭ વર્ષ જોડેલા મમયમાં તો વિદ્યાર્થીમાં જવાની છેલ્લી પરીક્ષા માટે તૈયારી કરી લે છે. અભ્યાસક્રમની દૃષ્ટિએ આ ઢાઢ નવી જાતની નિશાળ નથી. ડોપ ઓબરશુલેને જ આ શાળા સંગબગ મળતી છે; ફક્ત નવા પ્રકારની રચનાને પરિણામે ઓની આખી યોજના ખૂબ સંગવડવાળી અને સંક્રમણ માટે સહેલી છે.

ખરૂં કહીએ તો આ ડોપ ઓબરશુલે અને ઓંફનાઉ શુલે સુદોત્તર શાળાના નમૂના ગણાય. સુદ્ધ દરમિયાન જર્મનીના દુશ્મનો જે જર્મન સંસ્કૃતિને દુનિયા માટે કેવળ નકામી ગણતા હતા, તે જર્મન સંસ્કૃતિને અમરસ્થાને લાવવા આ નિશાળો પોતાના પાઠ્યક્રમો રચે છે. આ નિશાળોને માધ્યમિક શાળાઓ પોતાની હરીફ નિશાળો ગણે છે, અને જે લોકો હજી જર્મન સામ્રાજ્યને સત્યતાથી પેળી રહ્યા છે, તે લોકો તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસથી જુએ છે, અને તેમને ફક્ત ઉચી જાતની પ્રાથમિક શાળાઓ જ લેખે છે. વળી કેટલેક અંશે પ્રાગ્યુદ્ધ માધ્યમિક શાળાઓને વિદ્યાર્થીઓ

જો છૂટછાટો આપે છે તે આ નિદાળોને આપવામાં આવતી નથી. આ કચનને નીચલા અવતરણ પરથી રોકા મળે છે: “હીલ્ડર સૂચવે છે કે જર્મનીની સામ્યમિત્ર શાળાઓમાં વિષયોના અભ્યાસની જે જે સરળતાઓ કરવામાં આવે છે તે બધીને વિદ્યાપીઠો છિન્નબિન્ન કરી નાખે છે. વિદ્યાપીઠો એવી માગણી કરે છે કે ત્યાં પ્રવેશ માગતા દરેક વિદ્યાર્થીને ઓછામાં ઓછી બે અને સામાન્ય રીતે ત્રણ પરભાષાઓ આવડવી જોઈએ. જો કે લેટિનની બહુ અગત્ય નથી છતાં કેટલાક પાઠ્યક્રમોમાં તેની જરૂરિયાત હોય છે અને વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા પછી વધારાના વિષય તરીકે તેના અભ્યાસ કરવો પડે છે. કેટલાંક સંસ્થાઓએ તે નક્કી જ કર્યું છે કે ડોપ ઓબરશુલેનુ બાણર વિદ્યાપીઠના અભ્યાસ માટે બંધાયેલું જ નથી.”*

૩ વિદ્યાપીઠો, ઔદ્યોગિક મહાવિદ્યાલયો

અને ધંધાદારી શાળાઓ

આ સમજે વિદ્યાપીઠો અને ઔદ્યોગિક મહાવિદ્યાલયોની વિગતમાં ઉતરવાનો તેમ જ તેમના

* The New Education in the German Republic by Alexander Part III, Chap. XVI pp. 279-80

આદર્શ અને બધારણ ઉપર જર્મન પ્રજાસત્તાની શી શી અસરો થઈ તે બતાવવાનો હું પ્રયત્ન નથી કરતો એ વિષય ધણો વિગત ટોંધ એક જુના પ્રકરણમાં જ તેને ચર્ચા લેવા પડે. તેવી જ રીતે બધાદારીની નિશાંગો પણ જુદું જ પ્રકરણ માગી લે છે, એટલે એ બંનેને હાલ તુરંત હું સ્પર્શતો નથી. હવે પછીના પ્રકરણોમાં તે વિષે વિગતવાર કહીશ.

છોકરીઓની કેળવણી વિશે દૂઠ વર્ણન અને ઘોઘાટ સૂચનો કરીને હું આ યોજનાના સમગ્ર અવલોકનને પૂરૂં કરવા ધાડું છું અને શિક્ષણનું ખેત-ઉદેસ, અભ્યાસક્રમ શિક્ષકોનું રથાન, પરીક્ષાઓ અને સૌથી વધુ અગત્યનું ધાર્મિક શિક્ષણ એ બધા ઉપર નવા જર્મન પ્રજાસત્તાની શી શી અસરો થઈ તે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

૪ સહશિક્ષણ

અન્ડરસે (૬ થી ૧૦ વર્ષના બાળકોની સાથે) છોકરા છોકરીઓ સૌને માટે ફરજિયાત છે અને તેમાં તેઓ મોટે ભાગે સાથે બસે છે પણ છોકરીઓ માટેની માધ્યમિક શાળાઓ જુદી રીતે રચાયેલી છે જર્મન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ

સહશિક્ષણના પદ્ધતિ નથી. તેઓ એમ માને છે કે
 છોકરા અને છોકરીઓના શારીરિક અને માનસિક
 અભિવિકાસ એવો મહત્વનો ફેર છે કે સહશિક્ષણનો
 પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે કેળવણી ખાતાના પ્રધાનમંડળે
 તેમના વિચારને આ રીતે ટેકા આપ્યો છે ' વિગતના
 માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણના સમાજશાસ્ત્ર પર ગ્રંથ
 ચલા કરાણેને લીધે આ માન્યતા પ્રધાનમંડળનો
 સખત વિરોધ હતો. પ્રતિદિન વિગતના કુમારના
 વિકાસને કમ વિગતની કુમારીના કરતા તદ્દન જુદો
 જ હોય છે જાતીય અને બૌદ્ધિક પદ્ધતિને કાળે
 ફેરત એક જ જાતના બાલકને માટે તેમને બેગા
 રાખવા એ બને જાતિને ચોક્કસ અનુપકારક છે
 વળી જે વર્ષોમા છોકરાઓ કરતા છોકરીઓના
 શિક્ષણને લાગણી અને નિયામની ફેરળ અનેખી
 ગૂંચવણ માથે બેઠી આપણુ જોઈએ અને ત્યારે
 સામાનિક જીવનની માલ જુદી જુદી તલપ તેઓમા
 જાગે છે ત્યારે, એમાથી એક પદ્ધતિ તેમને મળવી
 જોઈતી વસ્તુ મળતી નથી " • આનો વિરોધ
 છતાં કેટલીક પ્રાયોગિક શાળાઓમા મહાશિક્ષણના
 છટાજવાયા પ્રયોગો મધ્ય ગયા છે, અને કેટલાયે

• The Re-organization of Education in Prussia Part I chap V pp. 102-03

ગ્રિફોકો સાથેની મારી વાતચીત પરથી હું જાણી-
 નાચ્યો છું કે તેઓ સહશિક્ષણમાં માનતા હોય
 છે છતાં પ્રજાજી લોકવિરોધને કારણે ઠાંધ કરી
 રાકાતું નથી. માધ્યમિક શાળાઓનો મોટો ભાગ આ
 સહશિક્ષણમાં કેવળ માનતો નથી; છતાં બર્લિનની
 હાર્લમાર્કસ સ્કૂલ, ઑડેનવાલ્ડ સ્કૂલ અને સ્ટટ-
 ગાર્ટની વાલડોર્ફ સ્કૂલ જેવી પ્રાયોગિક શાળાઓએ
 જર્મન પ્રજાને સહશિક્ષણની પ્થાન દોરે તેવી
 કહેલ જતાવી આપી છે. આ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ
 મત ધરાવનારા વર્ગો સિવાય એવી પણ કેટલીક
 શાળાઓ છે કે જે સહશિક્ષણ તરફ ઝોક ધરાવે
 છે. કુમારકુમારીઓનાં કેટલાયે મિશ્રણો આ શાળા-
 ઓમાં હોય છે; અને અત્યારે સંકુચિત વિચારનાં
 માન્યો અને ઉચ્ચ સુધારકોની વચ્ચે સમાધાન
 રૂપે આ શાળાઓ ઉભી છે. એકંદરે સહશિક્ષણનો
 પ્રશ્ન પગલાર ઘટો આવે છે. છતાં હજી વિજય
 તો ઘણો મોટો લેખાય; કારણ કે જર્મન સમાજ
 મુખ્યત્વે પુરુષોનો સમાજ છે, અને સ્ત્રીઓને
 ગૃહસ્થા મોટે જ વધારે ચોખ્ખ માનવામાં આવે
 છે. બર્લિન, વિઘાપીઠવાળા ડૉ. હુબનેરે પોતાની
 વાતચીતમાં કહેલું કે " સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ અમારે
 ત્યાં સહશિક્ષણ નથી પણ કાર્યમાં તો સહશિક્ષણ "

ચાલુ જ છે, ડારણ કે નાના ગામડાઓમાં હોકમ ટાકરીઓ માટે જુદી જુદી શાળાઓ કાઢવી એ અશક્ય છે નિઘાપીડા ઔદ્યોગિક મહાવિદ્યાલયો અને અધ્યાપનમંદિરોમાં પણ મહશિયણ જ ન સવાલ ફક્ત માધ્યમિક શાળાઓનો જ છે ન્યા એ પગભર થતું આવે છે "

૫ કન્યાઓ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ

ચાલુ સતકના પહેલા દાયકામાં કન્યાઓના ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોવાથી મુદ્દ પૂર્વે હોકરાઓની નિશાળોમાં જે ખોડખાપણો હતી તે એમાં આવવા નથી પામી અને તેથી જર્મન પ્રજામતાકે ન્યારે કેળવણીની પુનર્ગચના કરવા માઠી સારે આ કન્યાશિક્ષણ ચોજનામાં બહુ ઓછા ફેરફારો કરવા પડ્યા મુદ્દે જર્મનીમાં કન્યાઓ માટેના ઉચ્ચ શિક્ષણ પગલેના મામાન્ય દર્શિનિદુમાં મોટો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે કન્યાને આદર્શ માતા, સ્નેહાળ પત્ની અને ધરણુ ગૃહિણી તરીકે જ કેળવવાનો જૂનો આદર્શ અસ્વીકાર્ય લાગ્યો છે આર્થિક અગવડોને લીધે સ્ત્રીઓને નોકરીના ક્ષેત્રોમાં પુરુષોની સાથે હજિદાખમાં આવવું પડે છે લમજીવનની શક્યતા બહુ ઓછી છે,

કાયદો બંધી જ નિશાળોને આવી બંધનમુક્ત કરી શક્યો નથી, તેમ જ નાતજાતની બાવના પોષતી નિશાળોનો સદતર નાશ પશ્યુ કરી શક્યો નથી બાવેરિયા અને ઝેક્કસનીના બહુ આગળ પડતા દાખલાઓ ઉપરથી મિ હાન્સ એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે " આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે નવું જર્મન બંધારણ આ કાયદાનો સતોપકારક ઉદ્દેશ લાવવામાં નિષ્ફળ ગયું છે એણે આગલી પ્રણાલિને માત્ર હળવી કરી છે "

સર્વ ધર્મ શીખવતી શાળાઓમાં ધર્મ-શિક્ષણનો સમય કા તો શાળાકામની સર-જાતમાં કે અતમા રાખવામાં આવે છે, અને વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના પાઠના ધર્મશિક્ષણના વર્ગોમાં વહેંચાઈ

ધર્મશિક્ષણના વિષય ઉપર યોગ્ય વખત સુધી
 ફેટલીયે ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલી પણ પરિણામ
 શૂન્ય આવ્યું. વાર્ષિક માર અંધારણે પણ એના ઉકેલ
 માટે કાંઈ બહુ કશું નહિ. ફક્ત ૧૪૬ની બીજી
 ઠડિકા પોતપોતાના ધર્મની નિશાળો સ્થાપવાની
 માગણી કરવાનો દક્ષ માળાપોને આવે છે. આ
 કાયદાએ બધી નિશાળોને સર્વ ધર્મ શીખવતી
 શાળાઓ બનાવવાને બદલે એક નવી જ જાતની
 શાળાનો ઉમેરો કર્યો. આ નિશાળ તે ધર્મબંધનમુક્ત
 નિશાળ હતી. જો બાળકનાં માળાપો કોઈ પણ એક
 ખાસ ધર્મશિક્ષણનાં ચુસ્ત હિમાયતી ન હોય તો
 તેમને તેમની પોતાની ધર્મબંધનમુક્ત શાળા મળે
 શકે છે. સહેરોમાં ધર્મબંધનમુક્ત નિશાળો માલૂમ
 પડે છે, પણ ગામડામાં તો એકી સાથે ઘણા ધર્મો
 શીખવતી શાળાઓ જ હોય છે. ધર્મબંધનમુક્ત
 શાળાઓ બહુ જૂજ હોય છે, અને ઘણા ધર્મ
 શીખવતી શાળાઓમાં પણ ધર્મશિક્ષણમાં ન
 જતાં હોય તેવાં બાળકો બહુ એવાં હોય છે;
 તેમ જ ત્યાં તેમને નૈતિક શિક્ષણ આપવામાં
 આવે છે. જો કે ગામડાંની ઘણી ખરી શાળાઓ
 ઘણા ધર્મ શીખવતી હોય છે, અને માધ્યમિક
 શાળાઓ તો લગાઈ પહેલાંથી જ એવી છે; છતાં

કાયદો બંધી જ નિશાળોને આવી બંધનમુક્ત કરી શક્યો નથી, તેમ જ નાતગતની જાવના પોપતી નિશાળોનો સદતર નાશ પથ્થુ કરી શક્યો નથી બાવેરિયા અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના બહુ આગળ પડતા દાખલાઓ ઉપરથી મિ હાન્સ એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે ' આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે નવું જર્મન બંધારણ આ કાયદોનો સંતોષકારક ઉકેલ લાવવામાં નિષ્ફળ ગયું છે એણે આગલી પ્રણાલિને માન દળવી કરી છે "•

સર્વ ધર્મ શીખવતી શાળાઓમાં ધર્મ-શિક્ષણનો સમય કા તો શાળાકામની શરૂઆતમાં કે અંતમાં રાખવામાં આવે છે, અને વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના પચતા ધર્મશિક્ષણના વર્ગોમાં વહેંચાઈ જાય છે

વગી નિશાળોમાં પાઠરીઓ જે ધાર્મિક દેખ-રેખ રાખતા હતા તે પછી ૧૪૬મી ક્વમને અન્વયે બંધ કરી દેવામાં આવ્યું છે આ ક્વમની રૂઢિએ શિક્ષકોને ધર્મગુરુઓના શામનમાથી છૂટા કરવામાં આવ્યા છે ડૉ એલેક્ઝાન્ડર તેમના માગ પરના એક પત્રમાં આ વાત આમ સ્પષ્ટ કરે છે

• The Principles of Educational Policy by N. Hans p ૨૩

ધર્મશિક્ષણના વિષય ઉપર યોગ્ય વખત સુધી કેટલીયે ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલી પણ પરિણામ શૂન્ય આવ્યું. વાર્ષિક અંધારણે પણ એના ઉદ્દેશ માટે કંઈ બહુ કર્યું નહિ. કલમ ૧૪૬ની બીજી કડિકા પોતપોતાના ધર્મની નિશાળો સ્થાપવાની માગણી કરવાનો હક્ક માળાપોને આપે છે. આ કાયદાએ બધી નિશાળોને સર્વ ધર્મ શીખવતી સાળાઓ બનાવવાને બદલે એક નવીજ ગતતી સાળાનો ઉમેરો કર્યો. આ નિશાળ તે ધર્મબંધનમુક્ત નિશાળ હતી. જે બાળકોનાં માળાપો શાંત પણ એક ખાસ ધર્મશિક્ષણનાં ચુસ્ત હિમાયતી ન હોય તો તેમને તેમની પોતાની ધર્મબંધનમુક્ત સાળા મળે શકે છે. શહેરોમાં ધર્મબંધનમુક્ત નિશાળો માલુમ પડે છે, પણ ગામડામાં તો એકી સાથે ઘણા ધર્મો શીખવતી સાળાઓ જ હોય છે. ધર્મબંધનમુક્ત સાળાઓ બહુ જૂજ હોય છે, અને ઘણા ધર્મો શીખવતી સાળાઓમાં પણ ધર્મશિક્ષણમાં ન જતાં હોય તેવાં બાળકો બહુ એવાં હોય છે; તેમ જ ત્યાં તેમને નૈતિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. જે કે ગામડાંની ઘણી ખરી સાળાઓ ઘણા ધર્મો શીખવતી હોય છે, અને માધ્યમિક સાળાઓ તો લગાડ પહેલાંથી જ એવી છે; છતાં

" જર્મનીમાં કાંઈ પણ શિક્ષકે ધર્મશિક્ષણ આપવું જ જોઈએ એવું નથી, સિવાય કે તેની પોતાની જ મરજી તે આપવાની હોય. અસબત્ત ધર્મશિક્ષકો પર ધર્મગુરુઓની અમર પડે છે ખરી. પ્રાયમિક શાળાઓ પણ ધાર્મિક ધોરણે મોટા પાયા પર ઉધાડવામાં આવતી હોવાથી એવી પ્રાયમિક શાળાઓમાં ધર્મશિક્ષકો તો હોવા જ જોઈએ, એટલે અધ્યાપનમંદિરોને પણ ધાર્મિક ધોરણ પર રચવામાં આવે છે; છતાં કાંઈ પણ શિક્ષક કે શિષ્યે ધર્મને વિષય તરીકે લેવો જ જોઈએ એવું ફરજિયાત નથી. સગવડ બધી શાળાઓમાં ધર્મ ફરજિયાત છે છતાં બાળકો અને શિક્ષકો માટે તે ફરજિયાત નથી. "

ફાન્કફર્ટ-ઓ-મેઇનના અધ્યાપનમંદિરના અધિકારી ડૉ. વાઇમાર પોતાની સંસ્થાનું આંતર ધાર્મિક તત્ત્વ સમગ્રવર્તાં બોલેલા કે " અમે ત્રણ પંથ (લ્યુથેરન, કેથોલિક અને જ્યૂઝ) ના શિક્ષકોને તાલીમ આપીએ છીએ. કેથોલિક ધર્મસત્તાધારીઓ અમારા કેથોલિક શિક્ષકોને શાળાઓમાં કેથોલિક ધર્મનું શિક્ષણ આપવાની ના ફરમાવે છે. તેમને તો નિશાળો પરનો તેમનો જૂનો અધિકાર ચાલુ રાખવો છે. " આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી ' એક

જે ચેતનચક્તિ ભરી પડી છે તેને મુક્ત કરવા અને પોતાના મનુષ્યાધવોના ઉપયોગ માટે તેનો ઉપયોગ કરવા તેમને જે યગ અને વનિ વચ્ચે હવણું છે તેની સંસ્કારિતામાં 'તેને ઉંડાં ધરતવાં જોઈશી. આ ઉદ્દેશોને ફળીભૂત કરવા પ્રાથમિક શાળાઓમાં આલેખન, સંગીત અને ભરતકામ ઉપર જ વધુ લક્ષ અપાય છે, ત્યારે માધ્યમિક શાળાઓમાં સમૃદ્ધકામ અને પુસ્તકાલયકામને વધુ ઉત્તેજન અપાય છે. વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિ વિશાળ બનાવવામાં, તેમના અનુભવોને સમૃદ્ધ બનાવવામાં અને જુદા જુદા વિષયના તેમના લાઘુતરને ઓકરૂપ બનાવવામાં શાળાના પ્રયાસો બહુ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે. ધણી શાળાઓ હવે સમાજને ધોરણે ચાલતી (કોમ્યુનિટી સ્કૂલ) શાળાઓનું રૂપ પકડતી જાય છે. શાળાઓના સ્વરાજસંઘોમાં અને વિદ્યાર્થીઓની તેમ જ માતાપોતી મત્રણાઓમાં લોકશાહીનો આદર્શ વ્યક્ત થતો જોવામાં આવે છે. કેટલીક વાર તો આખું શાળાતંત્ર વિદ્યાર્થીઓને હાથે ચાલતું જોવામાં આવે છે; શિક્ષક તો પોતે ગૌણ સ્થાને રહે છે.

શહેરની ને ગામડાની, માધ્યમિક ને પ્રાથમિક કેટલીયે શાળાઓની મુલાકાતોમાં મેં શાળાના

વાતાવરણને સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રેમથી ભરેલું જોવા
છે ધણી વાગે તે એમ લાગે કે ગ્વાનત્ર્ય વધુ
પડતું છે, પણ જ્યારે બાળકોના હાસ્યપૂર્ણ વદનો
જોઈએ છીએ ત્યારે એમ લાગી જાય છે કે
સ્વાતંત્ર્ય આપણે તે જૂવ હોય તો પણ એ સના-
મતપદ્ધતિ જ જૂલ છે દૂકમા માનાપો, શિક્ષકો
અને વિદ્યાર્થીઓના એકસામટા પ્રયાસથી જ આ
શાળાઓ વિજયી બની છે માનાપો વર્ગોની
સુનાકાતો લે છે, (લગાઈ પહેલા એ અશક્ય
મનાતું) તેમના પર્યટનોમા સાથે જાય છે, અને
પોતાથી બનતી શક્તિ તથા પૈસાની જુધી સહાય
આપે છે નૂતન કેળવણીનું આ મોજુ ગાઈ
એકલા વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચીને અટકી પડતું
છે એમ નથી, એ તો રેલ્વે લાઈનોથી માઈનો સુધી
દૂર ગામડાના અતગ્રામ પહોંચી ગયું છે

૮ પરીક્ષાઓ

પરીક્ષાઓનો જૂનો ભય ક્યારનો જતો
રહ્યો છે. પ્રાથમિક શાળાઓમા વાર્ષિક પરીક્ષા
જેવું કશું નથી અને વિદ્યાર્થીઓને વર્ષોવર્ષ વર્ગ
શિક્ષકના અભિપ્રાય પર ઉપતા ધોરણમા ચડા
વવામા આવે છે. આ શિક્ષકોને તેમના વર્ગની

સાથે જ લાગડ ત્રણ વર્ષ સુધી અને ક્યારેક તો આઠ વર્ષ સુધી ઉપર ને ઉપર લાઇ જવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોને આઠ વર્ષ દરમિયાન નીચલા ત્રણ પ્રશ્નોએ પરીક્ષાઓ આપવી પડે છે:—

(૧) સ્વચ્છશુલેના ચોથા વર્ષ દરમિયાન જે બાળકો માધ્યમિક શાળામાં જોડાવા માગતાં હોય તેમને માટે પ્રાવેશિક પરીક્ષા.

(૨) ફાઇનલ શુલેના સાતમા વર્ષમાં જે બાળકો ઔદ્યોગિક શુલેમાં પ્રવેશ કરવા માગતાં હોય તેમને માટે પરીક્ષા.

(૩) માનસિક નમજાઈવાળાં બાળકોને માનસશાસ્ત્રીઓ તપાસે છે અને પછી જ તેમને માટેની ખાસ નિશાળોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે.

વર્ષ દરમિયાન કે પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસને અતિ લેખિત પરીક્ષાઓ તો સાવ અગત્યની જ છે. કોઇ કોઇ વાર ટૂંકી મૌખિક તપાસો વર્ષોતે લેવામાં આવે છે. બાકી તો શિક્ષક પોતે જ બાળકના નિત્યકામ, તેની નોંધપોથીઓ અને બાળકના વ્યક્તિગત વિકાસ માટે પોતે કરેલી નોંધો ઉપરથી જ તેના કામનું માપ નક્કી કરે છે. એને એ બહુ મુશ્કેલ જણાતું નથી; કાંણુ

૬ વર્ષોથી પોતે એ જ વર્ગની સાથે ને સાથે જ રહેતો હોય છે.

માધ્યમિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓના વધુ અગત્યના વિષયોની દૂકી દૂકી પરીક્ષાઓ લઈને ઉપર ચડાવવામાં આવે છે, અને એક વિષયમાં માફ કર્કું હોય તો તેનો બદલો બીજા વિષયમાં વાળી આપવાનો કાયદો (લો. ઓફ ટ્રાન્સેન્સેશન) હોઈને વર્ગની નોંધ, મૌખિક પરીક્ષાઓ અને સામાન્ય અદાજ ઉપર પણ ધ્યાન આપવામાં આવે છે કેટલીક શાળાઓ તો રીતસરની લેખિત પરીક્ષાઓ પણ લેતી નથી શિક્ષકોની એક મત-મંડળી દરેક વિદ્યાર્થીનો ચડાવો નક્કી કરે છે જે એક પરીક્ષા વિદ્યાર્થીને પસાર કરવાની હોય છો તે 'મેન્ચેસ્ટરીંગ એગ્રામીનેશન' છે આ પરીક્ષાનું પરીક્ષકમંડળ શાળાના મોટા (જૂના) શિક્ષકો, શાળાખાતાના ઉપરી અને ગત્યના શાળાખાતાના એક પ્રતિનિધિ (પ્રમુખ) એટલા જણોને બનેલું હોય છે લેખિત પ્રશ્નપત્રો, મૌખિક તપાસ અને શાગિરિ-તપાસ એ આ પરીક્ષાના અંગો હોય છે આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થાય ત્યારે જ વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ વિદ્યાપીઠ કે હુન્નર ઉદ્યોગની વિદ્યાપીઠ (હાઈ સ્કૂલ) મા પ્રવેશ મળે છે પરીક્ષાનો ઉદ્દેશ

વિદ્યાર્થીમાં કદા ઉમદા શક્તિઓ છે તે જાણી લેવાનો છે, નહિ કે તેની નબળાઈઓ જ. વિદ્યાર્થી પોતાને જે વિષયમાં ખૂબ હોશિયાર સમજતો હોય તે પર નિબંધ (થીસીસ) લખી આપવાની તેને છૂટ છે, તેમ જ માંખિત પરીક્ષા માટે પણ તે મનમમતો વિષય પસંદ કરી નામ આપી શકે છે. આખી પરીક્ષાનો હેતુ વિદ્યાર્થી શું શું જાણે છે તે જાણી લેવાનો છે, નહિ કે તે શું શું નથી જાણતો તે.

છેલ્લાં નવ વર્ષ દરમિયાન શિક્ષકોએ, માળાપોએ અને નિશાળોનાં દફતરોએ જે સામગ્રી એકઠી કરી હોય છે તે જ વિદ્યાર્થીઓની ખરી આકર્ષી કરવામાં એક સરસ માર્ગદર્શક બને છે— નહિ કે અનેક જાતના ‘ચાન્સ’ થી ભરપૂર એવી લેખિત પરીક્ષાઓ. આ વાત વધુ ને વધુ સમજાતી જાય છે.

રીઅલ જીમનેસીઅમના એક ચાલકે કહેલું કે મેક્સીકોની એગ્રામીનેશનમાં ઉત્તીર્ણ થવું જરાય અઘરું નથી, કારણ કે પરીક્ષક સમિતિમાં શિક્ષકો હોય છે. લગભગ ૭૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થાય છે. ‘એક વિદ્યાર્થીને વારંવાર નાપાસ કરવો અને તેનું વિદ્યાર્થીજીવન બગાડી

મારવું એ અમને પરીક્ષકને અથોગ્ય લાગે છે. અને તેથી બાકીના ૨૫ ટકાને ઉત્તીર્ણ કરવા પડે છે. ત્યારે અમને (પરીક્ષકને) બાળકના જીવનમાં એક વર્ષ પછી વધારી આપવાની શક્તિ નથી તો પછી એને પરીક્ષાઓમાં નાપાસ કરીને અને લાંબા વખત સુધી શાળામાં તેને અટકાવી રાખીને તેના જીવનમાંથી કેટલાંક વર્ષો લઇ લેવાનો શા હક્ક છે ?' એવી સામાન્ય માન્યતા બધે પ્રવર્તે છે.

ડૉ. હીલ્કરે શિક્ષણ અને પરીક્ષણના ધોરણના આ ફેરફારો સમજાવતાં નીચેના આંકડાઓ આપેલાઃ

" પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી ૨૫ ટકા છોકરાં માધ્યમિક શાળાઓમાં જાય છે. યુદ્ધ પહેલાં માંડ ૫ થી ૧૦ ટકા જતાં. યુદ્ધ પહેલાં અમારી વિદ્યાપીઠામાં જેટલા વિદ્યાર્થીઓ આવતા તેના કરતાં ત્રણગણા વધારે વિદ્યાર્થીઓ અત્યારે અમારે ત્યાં છે."

૯ મજબૂત પ્રકારની શાળાઓ માટે સમયપત્રકો

રી-ઓર્ગેનીઝેશન ઓફ એન્ટ્યુકેશન ઇન પ્રિયા નામના પુસ્તકમાં સમયપત્રકો બનાવવા વિશે લખવામાં આવ્યું છે તેમ (૧) યુન્ડગ્રુજેનમાં લણતર પાછળ રહેલો મૂળ વિચાર બાળકના આંતરિક અનુભવો ઉપર રચાયેલા જ્ઞાનનું ઉપાર્જન

એ છે અને તેથી જ બાળકે ઘરમાં મેળવેલા અનુભવાને નિશાળના કામ માથે સાકળી લેવાની અગત્ય હોવા દ્વિદેશ શાળાએ યોજેલા પરિટોષ અને દાયકામની પ્રગતિથી માધી સકાય એમ છે. ધર્મ જર્મન ભાષા, મમાજસાસ, ગણિત, આલેખન સંગીત, શારીરિક તાલીમ અને છોકરીઓ માટે રીડિંગમઝ એ મુન્ડશુલેનના પાંચક્રમના વિષયો છે. ફ્રાન્કશુલેનના છેલા ચાર વર્ષના બાલકને પાછળ સર્વત્ર એક મરખો જ મિદ્ધાન્ત ગ્રહેલો હોય છે. શિક્ષણની ગાહબરી નીચે બાળકે પોતાના અવલોકન, પ્રયોગ, મોઢખોળ અને સ્વતંત્ર અભ્યાસ દ્વારા જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ (૨) ઉદ્યોગ અને વાણિજ્યના નવા ક્ષેત્રોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળના અને પ્રગતિસત્તાના નવા સમાજ અને નવા ઉદ્યોગ વાણિજ્યના માહ્યોના વચગાળાના સ્થાનો પૂરવા માટે એક નવા જ પ્રકારની શાળાની અગત્ય હતી, જે શાળા આવી બધી જરૂરિયાતો માટે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપી તેવા કરે. માધ્યમિક શાળાઓ તો કેવળ વિદ્યાવિષયી (એકેડેમિક) હતી અને ફ્રાન્કશુલેન આ કાર્ય માટે બંધબેસતી ન હતી, અને તેથી જ એક કેવળ નવી જ છ વર્ષની માધ્યમિક શાળા અસ્તિત્વમાં આવી આ શાળાનો અભ્યાસ-

મ જર્મનીના જુદા જુદા પરગણાઓની વ્યક્તિગત
મૌલોગિક જરૂરિયાતો પ્રમાણે ખાસ ઔદ્યોગિક
સારણે રચવામાં આવ્યો (૩) અનેકવિધ જર્મન
પરકૃતિને પહેાચી વળવાના અને જાળવી રાખવાના
ઉદ્દેશથી ચાર પ્રારંભીક માધ્યમિક શાળાઓ પણ
રચવામાં આવી છે જર્મનીની મારકૃતિ એ તા
સાચી ગણના માટે અને આ શાળાઓનો પગપગ
પર પગ જરામર જળવાઈ ગઈ તે માટે ધર્મ,
જર્મન ઇતિહાસ પૌરુષાસ્ત્ર (LAZARUS) ભૂગોળ
સંગીત આલેખન અને શરીરશાસ્ત્રની કેળવણી-
મેટલા વિષયોને મધ્ય ભાગે ગણીને તેની આમ
ખાસ શાળાની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત મુજબના
વધારાની જોડવણી કરવામાં આવે છે અફવાડિયાના
મધુતરના કુલ સમયનો જે થી કે જેલો વખત
દરેક શાળાની જુદી જુદી ખાસિયત પ્રમાણે)
આ મધ્યવિષયોની પાછળ ગણવામાં આવે છે

તારુણ્યના માનસશાસ્ત્રને આધારે (ને
જાતિઓના તફાવતો અને તેમના અનુગ અનુગ
વેકામ પ્રત્યે ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે
માધ્યમિક શાળાનો નવ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ
ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે પ્રથમ ભાગ બચ
કણ (પ્રાથમિક અનુભવોનો કાગ), દ્વિતીય વિભાગ

કિશોરવય (પ્રેરણાત્મક જ્ઞાનનો કાળ) અને ત્રીજો વિભાગ તરણાવસ્થા (તર્કશક્તિનો કાળ). આ મિદ્ધાતોને અનુસરી લલુનરની આખીયે યોજના ધરાવે છે.

૧૦ કેટલાક ઉપલક્ષ્ય વિચારો.

સર્વવ્યાપી શાળા (આઠનહાઇટ શુલે)નો આદર્શ અઘાપિ પર્વત સાધ્ય થયો નથી. આખી યોજનાના લુદા લુદા ભાગો બરોબર એમતા આવતા નથી. વિદ્યાર્થીઓ અને માધ્યમિક શાળાઓ વચ્ચે ઘર્ષણ ચાલે છે. વિદ્યાર્થીઓની એવી ફરિયાદ છે કે જે વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક શાળાઓમાંથી આવે છે તે અમારે ભાં બંધબેસતા થતા નથી, અને અમને ભર છે કે શોધબોજ અને લુદીલુદી ઉચ્ચ વિદ્યાના ધામ તરીકે આપણી જે પ્રાગ્યુદ્ધ નામના છે તે કદાચ મથવાશે નહિ; ત્યારે માધ્યમિક શાળાને શિક્ષકગણ એમ માને છે કે વિદ્યાર્થીઓ હવે છેક ઘરડીખખખ અને ખૂબ સ્થિતિચુસ્ત બની ગઇ છે, તથા તેના અધ્યાપકો શિક્ષણકળામાં ઘણા પહોત છે. એ જ રીતે માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો ફરિયાદ કરે છે કે પ્રાથમિક શાળામાંથી આવતાં બાળકો અમારે ભાંના શિક્ષણ માટે કેવળ બિનતૈયાર જ.

આવે છે પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ ઠેમણું વગરનો છે એની તેમની ફરિયા છે આમ આપણને જણાશે કે આપણે કેળવણીય ત્ર કામ તો કરી ગયું છે, પણ કયાંયે ધર્પણ વગર નહિ આયત્રલાગેને ધસાઈને સરખા ચતા જરા મમર લાગશે અગર તો તેમને બગાડર ચનારી શકે તેરી કોઈ યોજના હાથ આવે તેની રાહ જોરી પડશે

બાળક દસ વર્ષની વયે પ્રાથમિક શાળાભાષી માધ્યમિક શાળામાં જાય ત્યારે સક્રમણનો મુતો એ પણ ચર્ચાનો એક વિષય છે એ નખને વિદ્યાર્થી કયા પ્રકારની શાળામાં જઈ શકે તેવો છે એ નક્કી કરવું શિક્ષક અને વધુ તો માતાપોતે માટે અધક થઈ પડે છે, કારણ કે દસ વર્ષની વયે કોઈ ખાસ વિષયના અભ્યાસ તરફ બાળકનું વનણ કે યોગ્યતા છે તે જોઈ શકાતું નથી વળી બાળકને પ્રાથમિક શાળામાં જાનના એવા મૂળ સાધનો હજી મળી ગયા હોતા નથી કે તેને માધ્યમિક શિક્ષણનો લાભ લેતા બરાબર આવડી જાય વળી આરી વયે પર ભાષાઓનો અભ્યાસ ધણો વહેલો ગણાય આમ હોવાથી દસ વર્ષની વયે આ ભાગ જરા વહેલો અને કાચો ગણાય

બીજા દેશોમાં જે ગિરાજ છે તેનાથી ઉપો

દસ વર્ષની વયે માધ્યમિક શાળામા મોકલવાને રિવાજ જર્મનીમા જોઇને આપણને નવાઇ લાગે છે. પરંતુ નવ વર્ષની વયે બાળકને માધ્યમિક શાળામા મોકલવાની જૂની પ્રથાને લીધે કદાચ આમ હોય, કે કદાચ ઉદ્યોગના જમાનામા ખીજ દેશોની સાથે મરસાઈ બોગરવા માટે પરદેશની ભાષાઓ શીખવાની અગત્યને લીધે આમ મનતું હોય. વળી કેટલાક જર્મન રિસર્ચસાસ્ત્રીઓ એમ પણ માને છે કે પરદેશની ભાષાઓ બાધ્યારથામા ઘણી સહેલાઈથી શીખી શકાય છે, કારણ કે તે વેળા બાળકની અનુકરણશક્તિ ખૂબ તીવ્ર હોય છે.

માધ્યમિક શાળાઓનાં નવ વર્ષ બહુ લાંબાં ગણવામા આવે છે, અને વિદ્યાર્થીઓને ૧૦ થી ૧૯ વર્ષ સુધી એક જ શાળામા ગણવા અને લાશુવવા એ તથા અઢાર વર્ષના તરણની માથે એક નિશાળિયાની જેવું વર્તન ચલાવવું એ સવાલકાગક છે કે કેમ, અને તેની જરૂરિયાતો ૧૮ થી ૧૭ વર્ષ સુધીના છોકરા જેટલી જ છે કે કેમ, અને એક જ જાતનું શાળાનિયમન તેને કાંઈ લાભકારક છે કે કેમ એ મુદ્દાઓ સર્વત્ર ચર્ચાઈ રહ્યા છે. જર્મનીની વર્તમાન માધ્યમિક શાળાઓને આવા પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડે છે. વળી જર્મનીની માધ્યમિક શાળાઓના

જુદી જુદી શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓના વિધ-
વિધ વર્ગોને શીખવવામાં અને તેમની જરૂરિયાતોને
પહેંચી વળવામાં પોતાની જાતને બંધબેસતા
કરવાનું કામ શિક્ષકોને અનુભવને પરિણામે ઘણું
અધર્મ લાગ્યું છે. ઉંચી શ્રેણીઓ ખીજા દેશોની
વિદ્યાપીઠોની પ્રથમા જેવો અભ્યાસક્રમ શીખવે છે,
ત્યારે છેક નીચલી શ્રેણીઓ પ્રાથમિક શાળાઓનાં
ધોરણથી માંડ જરા આગળ હોય છે. સંપૂર્ણ રીતે
શાળાના નિયમનમાં રહેલા આ જુવાનિયાઓ
ત્યારે વિદ્યાપીઠોની સ્વાતંત્ર્યમય હવામાં આવે છે
ત્યારે તેઓ નવા વાતાવરણમાં એકદમ બળી
શક્તા નથી, અને સમયનો કેમ સફળપયોગ કરવો
તે તેમને સમજતું નથી.

આ મુશ્કેલીનો ઉકેલ લાવવા માટે એવું
સૂચન કરવામાં આવે છે કે જીમનેસીઅમનાં ઉદ્દેશો
જે વર્ષ અને મહાવિદ્યાલયનું પ્રથમ વર્ષ જુદાં
કરી જીમનેસીઅમ અને મહાવિદ્યાલય વચ્ચેની
કાલેજને સ્થાપવી.

આ સૂચનને અનુમોદતાં જો. બર્નેટ આમ
લખે છે: “આ વસ્તુનું મૂળ તો એ છે કે ઉચ્ચ
શિક્ષણ ખરી રીતે ત્રણ દેશોમાં પહેંચાઈ જવું
જોઈએ, જેમાં નહિ. આ હકીકત તરફ આપણે

રોજગારીની તકાનો અભાવ; (૨) દરેક જાતના ધંધા માટે (જે ધંધો લેનારે એક વાર પોતાના તરીકે પસંદ કર્યો તે પછી તેમાં ફેરફારની શક્યતા જ નહિ.) પ્રમાણપત્રો મેળવવાની લાંબી અને ચકવી નાખે તેવી પરપરાથી ચાલી આવેલી પ્રથા. હરીફાઈ તો એટલી સખત ચાલે છે કે માણસ કોઈ પણ એક ધંધાને ઝડપી લેવા તત્પર રહે છે; કારણ કે જો પોતે કોઈ પણ એક તંયા-રીનો કાર્યક્રમ બદલશે તો પોતે ક્યાંઈનો પણ રહેવાનો નથી એ તે જાણે છે. જીવનકાર્ય તરીકે સ્વીકારેલ કામને ખૂબ ધોરણસર ચોક્કસ હોય છે અને તેની દેખરેખ પણ બહુ રખાય છે. માણસની તમામ પ્રવૃત્તિની નોંધ હોય છે.

દષ્ટિ ફેંકી શકે છે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારનું વૈવિધ્ય તેની દષ્ટિએ પડતું જ નથી. ”*

આમ હોવા છતાં એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે સુદ્ધ દરમિયાન તેઓએ પોતાનું જ સ્થાન સુમાર્યું છે તે એક દિવસ પોતાની બૌદ્ધિક ઉચ્ચતા દ્વારા તેઓ પાછું મેળવશે. કેળવણી તરફ આટલી અદ્વાપૂર્વક જર્મનીની પેઠે બીજું કોઈ પણ રાષ્ટ્ર મીઠ માંડતું નથી.

* The Training of Elementary Teachers by Alexander, p. 241.

૫/૬	૫/૫	૫/૪
૧	૨	૩
શ્રી ગુણ (પ્રાર્થનિક) રીતે સર્વ		બાલમંદિર

છાકરાઓની સાળાઓની યોજના

79/h173517101715() 2.650 Lm 1875172251

25/05/2024

2014-11-13

છેડકરીઓની આજ્ઞાઓની યોજના

પ્રકરણ પાંચમું

~~અધ્યાપનકાર્ય~~
શિક્ષકોત્તર અધ્યાપનકાર્ય

૧ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો

કેળવણીના નૂતન આદર્શોને પહેંચી વળવા શિક્ષકોના અધ્યાપનકાર્યમાં પણ સુધારા કરવાની માગણી આવી. શિક્ષકોને તાલીમ આપવાના કાર્યની ધૂંધધાંચ બરોબર સમજાય એ માટે એ પદ્ધતિનાં કેટલાંક પ્રમુખ લક્ષણોનું વર્ણન કરવાની અગત્ય જણાય છે.

પ્રાગ્યુક્ત દિવસોમાં જે દરકારથી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને પસંદ કરવામાં આવતા હતા અને તેમને તાલીમ આપવામાં આવતી હતી, તે દરકારથી કોઈ બીજું વધારે સારું ઉદાહરણ કેળવણીની બાબતમાં જર્મનીની ચોકસાઈ બતાવી આપે તેવું આપી શકાય તેમ નથી. શિક્ષકોના અધ્યાપનકાર્યની જે પ્રણાલિ જર્મનીમાં હતી તેથી વધુ સારી પ્રણાલિ બીજા દેશોમાં ભાગ્યે જ હતી. જ્યારથી શિક્ષણના ધંધાને સમાજમાં ઉંચું સ્થાન મળ્યું અને જ્યારથી તેમના વેતનનું ધોરણ

સાર થયું, ત્યારથી દેશના ધણાએ ઉત્તમ પુરુષો તે ધંધા તરફ એવાયા શિક્ષણના કાર્યનો વ્યાતર સંદેશ સાંભળીને તથા શિક્ષકો એ ધંધામાં જોડાય છે એવું કાંઈ બધી વેળા બનતું નથી, પણ એ ધંધામાં જોડનાગએનો મોટો ભાગ સામાજિક અને આર્થિક ઉદ્વેગના વિચારથી પ્રેરાઈને એ ધંધા સ્વીકાર છે ઓગણીસમી સદીમાં મહાત્મા શિક્ષક સ્થાન ધર્મોચાર્યથી બીજો ન બરે ગણાતું, અને એ સરનારી નોકર હતા તેથી આખીએ જર્મન સરકાર તેને ટેકા આપતી અને તેના કાર્યને પોષતી એનું વેતન ધણું સારું હતું, એનું સ્થાન કાયમી ગણાતું, તેનું ઉદ્વેગોપજી અને ભવિષ્યની આનંદી ઉદ્વેગ પેન્શન અને તેના ઉપજીઓ માટેની સગવડોને કારણે ચોક્કસ હતા, અને તેને એક ધરની અગર તો ધંધાગીની મગવડ આપવામાં આવતી ધણી વાત તેના ઉચ્ચ સામાજિક સ્થાનને કારણે ત કાંઈ ગુણાત શ્રીમતની વારમ 12 દંભાને પોતાની મોહો 12 તરીકે પણ મેળવી શકતા

આવા પ્રયોજનોને લીધે જર્મન કેળવણી ખાતુ કેટલાયે દોશિયાર ઉમેદવાગથી ભરપૂર ગ્રહેતું આવા ઉમેદવાગે 12 વરના એક અજાતમહાત્માથી બરોગર પસાર થયેલા હતા તેમનો અજાસ

દારીને તેના ધંધાના સઘળા નિયમો આપી તૈયાર કરવામા આવે તેમ શિક્ષકને તેના વર્ગકામ માટે તૈયાર કરવામા આવતો " આ શિક્ષકને કેળવવામા નહોતા આવતા, તૈયાર કરવામા આવતા હતા "

નોર્મલ સ્કૂલમા ત્રીજા વર્ષને અંતે ઉમેદવારને એક પરીક્ષા પસાર કરવી પડતી આ પરીક્ષા મૌખિક તેમ જ લેખિત રાખવામા આવતી, આ પરીક્ષામા ઉત્તીર્ણ થનારને એક વર્ષની અધિક લશ્કરી નોકરીનો હક મળતો અને પછી તેને કોઇ આમશાળામા મૂકવામા આવતો, પણ એને કાયમી થતા પહેલા એ જીજ્ઞા પરીક્ષા આપવી પડતી પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રદેશમા જે પદ્ધતિથી પ્રસિદ્ધા જહેમત ઉઠાવી રહ્યું હતું તેથી વધુ મારી પદ્ધતિ કોઇ નહિ હોય

" મામાનિક તેમ જ મૌલિક અનુભવોની ખામીઓને પગિણામે કેળવણીનું દૃષ્ટિગિદ્ધ મરુમ્મિન હતું હતા તે દૃષ્ટિગિદ્ધને પડેલી વળવાને માટે જે કેળવણીનું યત્ર કામ કરતું હતું તેનાથી વિપરીત પરીપૂર્ણ યત્ર શોધવું અસમ્ભવ હતું "

• Comparative Education by Sandiford chap II p. 137.

અસારે જર્મનીમાં પ્રાયમિક શાળાના શિક્ષકના ધંધામાં પ્રવેશ કરવા હચ્છતા વિદ્યાર્થીને પ્રાયમિક શાળામાં ચાર વર્ષ અને માધ્યમિક શાળામાં નવ વર્ષ અભ્યાસ કરવો પડે છે; અને કોઇ વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થીની કક્ષાની કોઇ સંસ્થામાં બે અથવા ત્રણ વર્ષ સુધી ધંધાની તાલીમનું કામ કરવું પડે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ જીવનમાં જરા મોડા વિકાસ પામે તેઓ ઔદ્યોગિકશુલેમાં જોડાઈ છ વર્ષમાં સ્નાતક થઈ શકે છે, અને તે પછી શિક્ષકના ધંધામાં પણ જોડાઈ શકે છે. જુદી જુદી જાતની માધ્યમિક શાળામાંથી નીકળેલા સ્નાતકો આ ધંધાને માટે લાયક ગણાય છે, છતાં ઔદ્યોગિકશુલે અને કોષ ઓગરશુલેના સ્નાતકોને આ ધંધા માટે વધારે યોગ્ય લેખવામાં આવે છે. કારણ કે આ શાળાઓ પોતાના પાઠ્યક્રમમાં જર્મન સંસ્કૃતિ તરફ વિશેષ ઝોક રાખે છે.

in Germany by Alexander, chap III, p. ૨7.

૩ આ ધોરણ હુન્નર-ઉધોગની અને આજળ અભ્યાસ કરવાની શાળાઓના શિક્ષકોને લાગુ પડતું નથી. (The Re-organization of Education in Prussia, p. 179. ૪૮ નોટ.)

જૂની પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીને ચૌદ વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરે પોતાના ભાવિ ધંધાની પસંદગી કરવી પડતી, પણ હવે તે ઓગણીસ વર્ષનો થાય ત્યાં લગી પસંદગી કરવાનું કામ મુલતવી રાખી શકે છે વળી રાજાના પરેલા કે બીજા મંત્રમાં કાંઈ પ્રત્યક્ષ લાભ કરવાની પણ વિદ્યાર્થીને તક આપવામાં આવે છે આથી તેને પોતાને તે ધંધા તરફ કાંઈ વલણ છે કે કેમ તેનો તે નિર્ણય કરી શકે છે

કુળવણીના ક્ષેત્રમાં સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતાં અદાર સંસ્થાનો અને સ્વતંત્ર શહેરોનું જર્મન રાજ્ય અનેક છે તેથી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના અધ્યાપનમયમાં એકધારાપણ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે એક બાળુએ પ્રશિયાએ અધ્યાપનમદિર (પેડેગોગીશ આફટેકેમીઅન) જોઈયું છે આ મર્યાદા મે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે અને તેને વિદ્યાર્થીકો સાથે કરી સમઘ નથી બીજા બાળુ હેમ્બુર્ગનું વિદ્યાર્થીક પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના અધ્યાપનમદિરો ચલાવે છે આ બધા પ્રયત્નો દરમિયાન કેટલાક મર્યાદાઓ પરિણામની રાહ જોતા બેઠા છે, બ્યારે કેટલાક આ બેમાથી કાંઈ પણ એકમાં પોતાના શિક્ષકોને તાલીમ અપાવી રહ્યા છે એકવિધતા

માટે પ્રયાનો તો બહુયે થાય છે, પણ ત્યાં સરકાર પોતે જ હજી સ્થિરતા પામી નથી અને ભંડોળની ઉણપ છે ત્યાં જાણુ ફેરફારની આશા આપણે કેમ રાખી શકીએ ? પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે હવે આ ફેરફારો કદી પાછા તો પડશે જ નહિ, પણ યોગ્ય દિશામાં સતત પ્રગતિ જ કરતા રહેશે.

ઉપરોક્ત પેડેગોગીશ આકેડેમીઅનમાં બહુ ઉદાર ધોરણે શિક્ષણ અપાય છે. વિદ્યાર્થીઓને દર વર્ષે સાંખી રત્નઓમાં ચોડાંક અડવાડિયાં શીખવી બતાવવું પડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમને જુદા જુદા પ્રકારની સાળાઓની મુલાકાતો લેવાની હોય છે, તેમ જ જુદાં જુદાં હિતરક્ષા-મંડળોમાં પણ જવું પડે છે. આમ તેમની દૃષ્ટિ વિશાળતા પામે છે અને તેમના શિક્ષણને વિદ્યા-પીઠના ધોરણે જ મૂકવામાં આવે છે. પરિણામે મુન્ડશુલેનમાંથી જે બાળકો ઉત્તીર્ણ થાય છે તેમના ભવિષ્યનાં ધોરણ અને પરીક્ષાનાં પરિણામો નક્કી કરવા માટે તે માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની સાથે-સાથ બેસી શકે છે. શાળાઓનો ઉદ્દેશ બાળકમાં રહેલી સર્જકશક્તિ, યોગ્યકશક્તિ અને સ્વયંબૂ-વૃત્તિને વિકસાવવાનો હોય બાળકોના શિક્ષકોનું અધ્યાપન પણ એવું થવું જોઈએ કે જે દ્વારા

તેઓ સર્જક, યોજક અને સ્વયંભૂ બને. અધ્યાપનમંદિરોમાં આ વિચાર વિસરાયો નથી. જર્મન સામાજ્યના કડક શિક્ષકનું સ્થાન આ નવા શિક્ષકે લીધું છે; એ શિક્ષક સામાજ્યનાં બાળકોનો સાચો દોરત છે અને સોટી વડે નહિ પણ રત્નેદ્ર વડે શાળા પર એ અધિકાર ચલાવે છે. પણ બાવના-શીખ શિક્ષકો આટલા દૂંકા સમયમાં સંપડાવવા એ કાંઈ સહેલું કાર્ય નથી. છતાં, દૂર દૂર ગામડાંઓની શાળાઓ, જ્યાં એક જ શિક્ષક પ્રાથમિક શાળા ચલાવતો હોય અગર એક જ શિક્ષકને બે ત્રણ વર્ગો સંભાળવા પડતા હોય, ત્યાં પણ આ નવું ચેતનવંતું વાતાવરણ જોઈ મને ધણું આશ્ચર્ય થયું હતું.

૨ માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના અધ્યાપનકાર્યમાં જે ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે તેની સાથે સરખાવતાં માધ્યમિક શાળાના અધ્યાપનકાર્યમાં કરવામાં આવેલા ફેરફારો ઘણા યોગ્ય છે. હેતુઓ, આદર્શો અને શીખવવાની પદ્ધતિ સિવાય બહુતરનાં વર્ષો કે પસાર કરવાની પરીક્ષાઓની સંખ્યામાં કાંઈ ખાસ સુધારાઓ જોવામાં નથી આવતા.

માધ્યમિક શાળાનો શિક્ષક બનવાનો ઉમેદવાર કોઈ પણ વિદ્યાર્થીમાં જોડાય છે, અને ત્યાં પોતાને જે વિષયોનો શોખ હોય તેનો અભ્યાસ આદરે છે. આ અભ્યાસની મુદત ચાર વર્ષની છે અને તેને અતે તત્ત્વજ્ઞાન અને કૃતવશ્ચીના વિષયો સહિતની પરીક્ષા આપવાની હોય છે. આ પરીક્ષા રાજ્ય તરફથી લેવાય છે. વળી તેને માધ્યમિક શાળાના સમજા વર્ગોમાં કોઈ પણ બે વિષયો શીખવીને અને નીચલા તથા મધ્યના વર્ગોમાં એક વિષય શીખવીને પોતાની લાયકાત સાબીત કરવાની હોય છે. આ ત્રણ વિષયની પસંદગી ઐચ્છિક હોય છે; છતાં નીચે જણાવેલાં બૃમખાં વિશેષ પસંદ કરવાનો રિવાજ છે.

“ (૧) ધર્મશિક્ષકો: ધર્મ અને એક ખીજે વિષય-હિંદુ, લૅટિન કે જર્મન.

(૨) જર્મન ભાષા શિક્ષકો: જર્મન ભાષા અને ઇતિહાસ કે ભૂગોળ.

(૩) કળા શિક્ષકો: સંગીત અગર કોઈ લલિત કળા અને કોઈ એક ઐચ્છિક વિષય. ”

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ ઉમેદવાર ત્રણ અગર ચાર મુખ્ય વિષયો અને એક અથવા બે

ગૌણુ વિષયો પસંદ કરે છે, કારણ કે જેમ તે વધારે વિષયો લઈ આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થાય છે તેમ તેને સારી નોકરી મળવાની વધારે તક હોય છે. રાજ્યની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી તે ‘સ્કુડીએન રેક્રેન્ડર’ બને છે અને કોઈ પણ માધ્યમિક શાળામાં ‘ડિરેક્ટર’ ની દેખરેખ નીચે એ વર્ષ સુધી તેને કામ કરવાનું રહે છે. વળી તે વિદ્યાપીઠના વર્ગો કે જ્યાં કેળવણીના સિદ્ધાંતો અને શિક્ષણના પ્રયોગો કરવામાં આવતા હોય ત્યાં પણ જાય છે. આ મુદતને અંતે એને લેખિત અને મૌખિક પરીક્ષા પસાર કરવાની હોય છે, અને તે પછી જ તે કોઈ પણ નિમણૂક માટે લાયક બને છે. જે એને ક્યાંઈ તાત્કાલિક નિમણૂક મળી જાય તો તે ઘણો બાબતશીલ ગણાય; સામાન્ય રીતે એને કોઈ જગ્યા ખાલી પડે ત્યાં સુધી એાળમાં એાળ પાંચથી સાત વર્ષ રાહ જોતા રહેવું પડે છે.

“પ્રશિયા આગળ હજુ ૧૬૦૦૦ શિક્ષકો ધધા વગરના બેઠા છે. આ સંખ્યામાંથી અરધા જે ધધાને શિક્ષણના ધધા સાથે કોઈ સંબંધ નથી એવા ધધામાં કામ કરે છે, બ્યારે અરધા એકાર બેઠા છે. જે નિમણૂકની ચાલુ પદ્ધતિ જતરી

રહેશે તો છેલ્લા શિક્ષકને ૧૯૩૮ સુધી નિમણૂક નહિ મળે " *

ફ્રેન્ડર્સ-એન-મેઇનના અધ્યાપનમંદિરના (પેડેગોગીશ આફિસ) ના ડિરેક્ટર ડૉ. વાઇ-મારે મને ચોખ્ખુ કહેલું કે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને નોકરી માટે નિવડેલા ચોભવુ પડ્યું ન હતું ગયે વર્ષે તેમની સરચામાંથી જે શપ્તેશ શિક્ષકો બની બહાર આવ્યા તે બધાને તુરતાતુરત નોકરી મળી ગઇ હતી; ફક્ત માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોને જ રાફ બેરી પડી હતી. જર્મિન વિદ્યા-પીના એક ડૉ. કાર્જકેએ પણ એ જ વિચારોને અનુરૂપ વિચારો જણાવ્યા હતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે કોઇ પણ શિક્ષક ૩૫ વર્ષની વયનો થાય તે પહેલાં તે કદી કામથી થઇ શકતો નથી.

આ યોજનામાં જીવનના અત્યુત્તમ વર્ષો શુ વેડફાઇ નથી જતા ? આ યોજનાનો વિસ્તારવાળો ને ભારેખમ અભ્યાસક્રમ અને તેમાં ખર્ચાતા વીશ પ્રર્ષો શુ વધુ પડતા નથી ? ખૂન ભણેલા શિક્ષકને પોતાનું જ્ઞાન ધીમેથી અને સરલ રીતે આપવું કઠિન પડે છે પણ જર્મન શિક્ષક માને છે કે શિક્ષણનો ધધો રીતમગ સર ક્યાં પડેલા શિક્ષણના

વિષયોનું સારી રીતે જ્ઞાન હોય તે વધારે સારું છે. વળી તેઓ એમ પણ દલીલ કરે છે કે માધ્યમિક શાળાના ઉપલા ત્રણ વર્ગો ઇંગ્લાંડનાં વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રમાણપત્રો માટે જતા વર્ગોની ખરોખર માનસિક ધોરણે તો હોય છે જ. જર્મનીની માધ્યમિક શાળાનાં નવ વર્ષો ઇંગ્લાંડની શાળાનાં અગિયાર વર્ષો જેટલાં જ છે; કારણ કે તેઓ અડવાડિયામાં ૭ દહાડા કામ કરે છે અને તેમનાં ચેકેશનો ટૂંકાં હોય છે. આવા વર્ગોને લખાવવા માટે હવે કેળવણીની લાયકાતવાળા શિક્ષકોની જરૂરિયાત છે.

કોઇ વાર વિદ્યાર્થીની ૨૫ કે ૨૬ વર્ષની વયે માલૂમ પડે છે કે શિક્ષણના ધધા માટે પોતામાં વલણ નથી. હવે ખીન્ને ધધો પસંદ કરી નવેસરથી શરૂ કરવું એ તેને માટે ઘણું મોડું થયું ગણાય. આ ખોડ સુધારી લેવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે. શિક્ષણના ધધા માટે વિદ્યાર્થીમાં ગમેલા વિદ્યાર્થીઓને પહેલાં બે વર્ષ શાળાના વર્ગોમાં અવલોકન કરવાનું અને મદદ કરવાનું કામ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે છે.

જર્મન પ્રજાસત્તાક માટે નાગરિક તૈયાર કરવા સારૂ શાળાઓની નવેસરથી રચના કરવામાં

આવે છે અને આવી શાળાઓને યોગ્ય ભાવનાથી ચલાવવા માટે શિક્ષકોના અધ્યાપનવિધિને પણ સુધારવામાં આવે છે. પણ આ નવા અખનરાનાં પરિણામો જાણવાને તો બહુ વખત લાગે જ. આવતી કાલના નાગરિકો તો આજની કેળવણીની કિંમતને બનાવી શકે તેમ છે; પણ જૂના વિચાર-વાળા શિક્ષકો પોતાના જૂના વિચારો સહિત હજી ત્યાં છે અને તેમને દૂર કરી શકાય એમ નથી; નવા આદર્શોવાળા નવા શિક્ષકો આગળ આવતા જાય છે પણ બેકારીનો પ્રશ્ન એવો જટિલ છે કે જર્મન શાળાઓની નાડીઓમાં નવું સોદી આવતા હજી લાંબો વખત લાગશે. ભવિષ્ય કાંઈ નિરાશા-જનક દેખાતું નથી. જેઓ અત્યારે શિક્ષણના ધંધામાં પડ્યા છે તેઓ નવા આદર્શોને કાર્યમાં મૂકવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; અને તેમના તે પ્રયત્નને 'સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટ્રીટપ્રશન ફોર એજ્યુકેશન એન્ડ ઇન્સ્ટ્રક્શન' જેવાં જુદાં જુદાં મંડળો દ્વારા સહાય મળતી રહે છે. આ સંસ્થાએ જર્મનીમાં ગયે વર્ષે પ્રવૃત્તિશિક્ષણ (આરબાઇટ-ઉન્ટરરિઇ) માં ૧૫૦ જેટલા વર્ગો ચલાવ્યા. આ વર્ગોનો ૫૦,૦૦૦ જેટલા શિક્ષકોએ એક વર્ષમાં લાભ લીધો. આ સંસ્થા વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ શિક્ષકો માટે શિક્ષણનાં વ્યાખ્યાનોને ધોડકારટ

કરે છે, શિક્ષણ વિષયક ચલચિત્રો પૂરા પાડે છે, પરિષદો ગોઠવે છે અને પ્રદર્શનો પણ ભરે છે.

“ સેન્દ્રલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ દ્વારા વર્ગ મુખી ચલચિત્રોની યોજના સુદર રીતે ચલાવ્યા બાદ ઔદ્યોગિક માટે રેડિયો ગ્રાફિક બોર્ડે તે ઘણું જ મહત્વ છે અને તેમ કરતા એટલી જરૂર કાગળ રાખશે કે ‘ દિન અને રેડિયો ’ ની ઉદ્ભાવના ઉપર શોધના ઉપયોગ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ શાળાઓમાં વધારે કેમ થઈ શકે ” †

શિક્ષકોને નવા આદર્શો તરફ લઈ જતી જે જે તક સાપડે છે તેમનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે, અને પોતાના ધર્મા તરફની તેમની લક્ષિત મહાન છે એમ હોલે કેટલાક વર્ષો પહેલાં લખેલું તે જર્મનીના શિક્ષકો માટે હતું તેટલું જ સાચું છે. “ તે ફક્ત પાંડ શીખવનારો કે સાલજનારો જ નથી તે વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનનું એકમાત્ર ઉદ્ભવસ્થાન નહિ પણ સામાન્ય ઉદ્ભવસ્થાન બની રહેવા જાય છે ” *

† Leisure and Education in Germany p 57.

* Educational Problems by S. Hall, Vol. II.

“ અસાન એ આ દુનિયામાં મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુ છે. અને વ્યાપારિક અને ઔદ્યોગિક વલણના યુક્તિપૂર્વકના વિકાસ માટે તેમ જ વ્યક્તિગત ફરજ અને સમાજ પ્રત્યેની જોખમદારીના ઉડા બાતને જાગૃત કરવા માટે જે પૈસા ખર્ચાય છે, તેનો બદલો રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિ અને આર્થિક ખીલ-વણીમાં મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. ”*

જર્મનીએ ધંધાના શિક્ષણની અગત્ય પિછાની અને પુખ્ત વયની છટોકરીનાં વર્ષો દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ માટે ધંધાદારીનું શિક્ષણ રાખવામાં પોતાનું દિલોગ્ગનીબર્ખું વલણ બતાવ્યું. આ વાતને ડબલ્યુ. એચ. ડોસનના નીચલા ફકરાથી વધુ સ્પષ્ટ કરી શકાયો. “ ૧૯૧૩-૧૪ ના કોમ્યુ-નેઈર્સ ઝારણુશ અનુસાર ૧૯૧૨ને અંતે જર્મનીમાં ઔદ્યોગિક અને હાથુતર સાથે ધંધાનું

* Continuation Schools in England and Elsewhere, 1907. chap. XVIII, p. 527.

ચિત્રણ આપનારી ૪૪૦૦ સરેગી યાગાઓ હતી
આ યાગાઓમાંની ધણીમાં હાજરી ફરજિયાત હતી
અને તેમની અંદાજ હાજરી ૬,૩૦,૦૦૦ જેટલી
હતી. ગામડાંની નિયાતો ૫૨૦૦ હતી (જેમાંની
૧૭૦૦ ફરજિયાત હતી) અને તેમાં આવનારાં-
ઓની કુલ સંખ્યા ૮૪,૦૦૦ હતી. આ ઉપરાંત
આમાન્ય પ્રાથમિક યાગાને ધોરણે આવનારી ખીજી
૧૭,૦૦૦ નિયાતો ૫૪ હતી. ”

પ્રામુખ્ય મમલમાં ઉચા પ્રકારની પ્રાથમિક
યાગાઓ જેમાં એકના એક જૂતા વિષયોને ફરી
ફરી વાર ધીખવવામાં આવતા હતા તેના જેવી
૦૮ આ આગળ અભ્યાસની યાગાઓ હતી ૧૬૦૦
ની માત્રમાં મ્યુનિકના ડૉ. ફર્ગેનસ્ટાઇનરે આ
જાતની યાગાઓને નવે પ્રકારે રચી. એવું
વિદ્યાર્થીના ઉદ્યોગધધાને મધ્યસ્થાને રાખી આયેષ,
ગણિત, માહિત્ય, ઇતિહાસ અને સમજણાત્મકને
એવી રીતે ગોઠવ્યાં કે જેથી એ અન્યાયક્રમને
ઉપયોગી અને મસ્તૂનિવાર્ય રાખવાને આદર્શ
સમવાય. એક જાતુ સાચીય રીતે રચાયેલી અ-
લોકનચક્તિ, ચપલતા અને દોષિયારીને વિકસા-

* Municipal Life and Government in Ger-
many by W.H. Dawson, chap. XII p. 280.

વવાનો એણે વિચાર રાખ્યો. જ્યારે બીજા બાળુ નાગરિકતાનું જ્ઞાન અને કામમાં સાચો રસ ઉપ-
જાતવાનું એણે ધાર્યું. આ પ્રમાણે બહુ સારી રીતે
ચાલી, અને અત્યારે ધણું શહેરો અને ગામોમાં
એને અપનાવવામાં આવી છે. એણે જે યોજના
મ્યુનિક અને બાવેરિયાના કેટલાક ભાગમાં ફતેહ-
દારક રીતે કામે લગાડી તે યોજના અત્યારે આખા
જર્મનીમાં કેટલાક સ્થાનિક ફેરફારો અને સુધારા-
વધારા સાથે પ્રસરતી જાય છે.

મુદ્દ પહેલાં આ આગળ અભ્યાસની શાળાઓ
ફરજિયાત હતી, પણ ધંધાની નિશાળો (મેરક-
શુલેન) મરજિયાત હતી. મુદ્દ પૂર્વેની આ આગળ
અભ્યાસની શાળાઓ અત્યારે ધંધાની શાળાઓ
રૂપે બદલાઈ ગઈ છે. હવે પ્રશિયામાં 'આગળ
અભ્યાસની શાળાઓ' એવો શબ્દ વપરાતો નથી.
'મેરકશુલે' શબ્દમાં અત્યારે ધણી ખરી ધંધા-
ઉદ્યોગની શાળાઓ આવી જાય છે. ૧૪ થી ૧૮
વર્ષની ઉંમર માટે આ ફરજિયાત ધંધા-ઉદ્યોગની
શાળાઓ છે. જે કે ખરી રીતે આવી શાળાઓ
ગ્રામવિભાગોમાં પણ હવે ઝડપથી સ્થપાતી જાય છે.

આ પ્રકારની મેરકશુલેનને ધણું ફાયદો
લીધે ખૂબ મહત્વ આપવામાં આવે છે. એક નાના

પણ જાણી વસ્તીવાળા દેશને પોતાની માતના ગ્રહણ માટે આ એક અતિ અગત્યનો ઉપાય છે સાગમાં સાગં પગિજામે લાવવાને માટે માણસની શક્તિનો કાચા નિર્જીવ પદાર્થની જેમ ઉપયોગ થવો જોઈએ, અને તેમનામા ગ્દેલી નૈમર્ગિક શક્તિઓને સર્વોત્તમ કાર્યપટુતાથી વાપરી લેવી જોઈએ. ધંધા અને વ્યાપારના ક્ષેત્રમા અને ઔ-દ્યોગિક ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમા આખી દુનિયાની માથેની હરીફાઈમા જોડલા વધુ પ્રમાણમા આપને મનુષ્ય-શક્તિને ઉપયોગમા લઈશુ તેટલુ ઉત્પાદન મોધુ થશે, આ મિદ્ધાન જર્મની જોડલો જીતે કાણ અજો ઉપયોગમા લેવાયો નથી પુદ્ધ અને કાતિના પરિણામે મજુર વર્ગ મજિયો બની ગયો, અને ધંધાની ખીતવળીમા અને વ્યાપારી સાગાઓમા જ તેમની સાચી મુક્તિ છે એમ એ વર્ગને જાણાઈ ગયુ એમ આશા બાધામા આવે છે કે આ ધંધા-દુનગનુ શિક્ષણ થોડા જ વખતમા જમરી પ્રગતિ ઠરી બતા ગે, જે દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિ એને રોખે નહિ તે

પધા-દુનગનુ આ શિક્ષણ ફાંકશુલે (પ્રાથમિક શાળા) ના આઠ વર્ષના ફરજિયાત શિક્ષણ પછી થર માય છે. પણ આ પ્રાથમિક શાળાના

હેતુમાં વર્ષોમાં બાળકોને શાળા સાથે જોડાયેલી દુનરશાળામાં કોઈ પણ જાતના કળાકામ અગર હાથ-કામમાં યોજવાનું વલણ રાખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રત્યક્ષ કામ શિક્ષણના કોઈ વિષય સાથે અગર ઘર અગર શાળા સાથે જોડાયેલું હોય છે. આ કામને માટે રાત્રીની ખાસ પદવીવાળા શિક્ષકોને યોજવામાં આવે છે. દુનરગૃહમાં કરવામાં આવતી આ પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં સહકારની ભાવના અને દલાદત્તિને ખીલવે છે. કામમાં તેમને એક જાતનો આનંદ આવે છે, તેઓ ચપજ થાય છે, તેમની આંખ અને હાથ કેળવાય છે, ન્યારે શારીરિક પ્રગતિને લીધે ભુદ્ધિશ્રમનો ભાર ઓછો થાય છે. આ પ્રાથમિક શાળાનો ઉદ્દેશ કોઈ બાળકને કોઈ ખાસ ધંધા માટે તૈયાર કરવાનો નથી હોતો, પણ તેનાં વલણોને મતિમાન કરવાનો અને તેની શક્તિઓને વિકસાવવાનો હોય છે. આ સરખાતનું શિક્ષણ એટલા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે કે ભવિષ્યમાં માખાપોને બાળકને માટે ધંધાની પસંદગી કરવાનું કામ સરળ થાય.

એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે જર્મનીમાં ૧૫,૦૦૦ જુદા જુદા ધંધાઓ છે અને માખાપોને બાળકો માટે ધંધા પસંદ કરવામાં માર્ગ-

દર્શન કરાવનારી કેટલીયે જાહેર મંડળાઓ છે આ મંડળાઓમાં માનસુચાસ્ત્રીઓ, શિક્ષકો અને વૈદ્યો સાથે મળી કામ કરે છે. "આર્થિક દુનિયા આ યોજનાનો વધારે ને વધારે લાભ લઈ રહી છે ૧૯૨૩માં આવી મલાદ આપનારી મંડળાઓએ ૨,૩૫,૦૧૩ ઉમેદવારોને સલાહ આપી હતી અને ૧૯૨૭માં એ મંજૂર વધીને ૪,૨૬,૦૧૩ સુધી પહોંચી હતી કેટલાંક સંદેશોમાં ૭૦ થી ૮૦ ટકા જોડલા સાળા છોડી જનારા વિદ્યાર્થીઓ આવી મલાદ આપનારી મંડળાઓનો આશ્રય મેળવે છે આ મંડળાઓ લુદી લુદી જતની સાળાઓમાં જળુનાર્ગ અને એક ધંધામાંથી બીજા ધંધામાં જનારાઓને માર્ગદર્શન કરાવે છે ને મદદ આપે છે. " *

વર્ગી ૧૯૧૬ના વાષમાઝ બધારણે આ આગળ અભ્યાસની સાળાઓને અદાર વર્ગીની ઉંમર સુધી ફરજિયાત બનાવી બધી જતની કેળવણી તથા સાળાસાલિત્ય મફત આપવાનું જાહેર કર્યું. આમ બધી જાજુએથી આ ધંધાદારીના શિક્ષણને જાજરો વિસ્તાર આપવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે ડાયરેક્ટર ગીઈટલીંગરની સાથેની મારી

વાતચીતમાં મને કહેવામાં આવ્યું કે ૧૯૨૯-૩૦માં ફ્રેક્ટુર્ટમાં બેરૂકશુલેનમાં ૨૧,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા, મોટરાંઓ માટેની રાત્રિશાળાઓમાં ૧૦,૦૦૦ હતા અને ફ્રેક્ટુર્ટમાં ૩૦૦૦ હતા. આ બેરૂકશુલેનમાં ૨૬૧ બધે વખત કામ કરનારા શિક્ષકો હતા ત્યારે ૨૭૧ અમુક ઘોડો વખત જ કામ કરી જનારા હતા.

ચહેરામાં તો જુદા જુદા ધંધા શીખવવાની જુદી જુદી શાળાઓ હોય છે, પણ નાનાં ગામોમાં તો એક અથવા એકથી વધારે શિક્ષક રાખીને ચલાવવામાં આવે છે. આવો શિક્ષક ધણા ધંધા જાણતો હોય છે; જો કે ખાસ જુદી જ ધંધાદારી શાળાઓમાં જો કામ થઈ શકે તે આમાં ન જ થઈ શકે. કેટલીક વાર તો કેટલાંક નાનાં ગામડાંઓ સાથે મળીને એક અનુકૂળ સ્થળે આવી શાળા સ્થાપે છે. બેન્ગાલમાં મેં એક આવી શાળા જોઈ જેમાં ત્રણ જુદાં જુદાં ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓ હાજરી આપતા હતા. આવી શાળાઓ ઓછી હોવાને કારણે ચૌદથી અઠાર વર્ષ મુખીનાં ૨૦ થી ૨૫ ટકા જેટલાં જાળકોને જૂની દબની શાળાઓનો આચરો લેવો પડે છે. એકંદરે છેલ્લાં ચોડાંએક વર્ષોની પ્રગતિ જોતાં આપણે વગર હર-

કેતે કદી ચક્રીએ કે આરી નવી ધધાદારી શાળાઓ
જૂની આચાર્ય અધ્યાપનની શાળાઓનું સ્થાન લેતી
જાય છે જેવી રીતે સામાન્ય કેળવણીના પ્રાથમિક,
માધ્યમિક અને વિદ્યાપીઠ એમ ત્રણ વિભાગો
પાડેલા છે, તેવી રીતે આ ધધા-દુનગની શાળાઓના
પછી બેચેનશુલે, કામ્પુલે અને (દોકશુલે) ટોનીઅ
દાદરદૂલ એવા ત્રણ વિભાગો પાડેલા છે એ દરેકના
ઉદ્દેશો જુદા જુદા હોયને એકમાથી બીજા મા જવાનું
ભાગ્યે જ અને જુદુ અમાધાગજી મળેગોમા જ
બને છે ખાસ દેતુઓ માટે જ આ શાળાઓ
પોતાના વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરે છે એમા વિદ્યા-
ર્થીઓને એવી રીતે તૈયાર નથી કરતા કે જેથી
એકમાથી બીજા જાણુ સમ્ય બને બેચેનશુલે
નિપુણ કારીગરોને તૈયાર કરે છે, કામ્પુલે તાલીમ
પામેતા ઓવરમિયરો તૈયાર કરે છે, ત્યાં ટેબી-
કલ દાદરદૂલ બધી જાતની દુનગકારીમગી માટે
જુદી જુદી પદ્ધતીઓ આપે છે પ્રાથમિક કેળવણી
પછી બેચેનશુલેમા પ્રવેશ મળે છે, અને માધ્યમિક
શાળાના છ કે સાત વર્ષના કમ પછી કામ્પુલેમા
પ્રવેશ મળે છે ટેકનીકલ દાદરદૂલ વિદ્યાપીઠની કક્ષાની
હોયને માધ્યમિક શાળાનું સ્નાતકપદ મેળવ્યા પછી
જ તેમા ભેગાઇ ચકાવ છે બેચેનશુલે દિવસમા અમુક

જ વખત કામ કરવું પડે તેવી ફરજિયાત અને બિનલવાજમવાળી શાળા છે, રાષ્ટ્રશુલે અને ટેકની લ હાઇસ્કૂલ બધો વખત બાણવું પડે તેવી મરજિયાત અને લવાજમ ભરવું પડે તેવી શાળાઓ છે જો કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાનો પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરીને આવે તો તેને ઉત્તરતા દરજ્જાની ફાકશુલેમા દાખલ કરે છે, પણ જો તે માધ્યમિક શાળામાંથી આ પો હોય તો તેને ઉચ્ચ ફાકશુલેમા પ્રવેશ મળે છે કેટલેક સ્થળેથી એવી સૂચના કરવામાં આવે છે કે આ ધધા-દુન ની શાળાઓ ક્રમિક થવી જોઈએ, જેમ કે બેરૂક્ર મુન્ડશુલે ૧૪ થી ૧૭ વર્ષની ઉંમરના બાળકો માટેની ધધા-દુનની પ્રાથમિક શાળા બેરૂક્ર-ઓબરશુલે ૧૭ થી ૨૦ વર્ષના માટેની ધધા-દુનની માધ્યમિક શાળા અને એ બંનેની ઉપર ધધા-દુનનું વિદ્યાપીઠ (બેરૂક્ર હાઈસ્કૂલે)

પ્રાથમિક શાળાનો આઠ વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કરી વિદ્યાર્થી કોઈ પણ ધધામા શીખનાર (એપ્રેન્સ) તરીકે જોડાય છે અને કોઈ પણ બેરૂક્રશુલેમા અડવાડિમે આઠ કલાક, વર્ષે ૪૦ અડવાડિયા અને એ રીતે ત્રણ વર્ષ માટે હાજરી આપે છે આ શાળામાં ધધાદારીના વિષયોને જ અભ્યાસક્રમના મૂળમાં રાખેલા હોય છે, અને

આગેજ અને નગરશાસનને ગૌણ વિષયો તરીકે ગણે છે. શારીરિક શિક્ષણ એ આ અભ્યાસક્રમનું એક જરૂરી અંગ છે. ૫૫૫ ધાર્મિક શિક્ષણ માટે સુદા સુગ મનો પ્રવર્તે છે આ શાળાઓને ધર્મ, વ્યાપાર અને ખેતી એવા ત્રણ વિભાગોમાં કુમાર અને કુમારીઓની જરૂરિયાતો અનુસાર વહેંચી નાખવામાં આવી છે. કુમારીઓ માટેની શાળામાં ૬૫૩૩ બનાવનારાંઓ, ૬૨૭૭ઓ, ભગ્નમૂલ્યજનુ કામ કરનાગઓ અને ફેરપ્રધાનકૃષ્ણ માણ્યોએ રાખવામાં આવે ૭ કુમારો માટેની શાળાઓમાં ધર્મનાં મહત્ત્વો ધણા જ વિવિધ હોય છે.

આ બેરૂદશુભે વિદ્યાર્થીઓ કનેથી કશું સવા-જમ લેતી નથી પણ તેનો નિર્વાહ મળત્ય તેમ જ શાળાના ચાલકો તરફથી કરવામાં આવે છે. આ ચાલક શીખનાગઓ પામેથી કામ લે છે અને તેમને મફત ભણવા દે છે છતાં આ સામાન્ય ધોરણમાં અપવાદો પણ છે ખરા કેટલાક ચાલકો જે હોકરાને બેરૂદશુભેમાં હાજર રહેવું પડતું હોય તેને ગણતા જ નથી, અથવા તો તેને ત્રણ કે ચાર માર્ક (જર્મનીનું નાણું) ઓછાં આપે છે, અગર તો દર કલાકની મજૂરી કરાવી આપે છે પણ આ રિવાજ હવે બદલાતો જાય છે, કારણ કે

તેમને સમગ્રયુ છે કે એક તાલીમ પામેલો કારીગર મિનતાલીમવાળા કરતા કુશળ હોય છે. અને પરિણામે લાભે ગાળે એજ અણુધક કરતા તાલીમવાળો કારીગર વધારે કમાણી આપે છે

આ શાળાઓ વર્કશોપ અને પ્રયોગ-શાળાઓથી સુસજ્જ હોય છે ધધાની આર્થિક, કાયદા વિષયક અને સામાજિક પરિસ્થિતિના ખ્યાલ ગંभीરે શિક્ષણના સાહિત્યો વસાવનામાં આવે છે આવી શાળાના શિક્ષકો ખાસ સંસ્થાઓમાં કેળવાયેલા હોય છે ફ્રેન્કફર્ટમાં ‘બેરફેડે-ગોગીશેન ઇન્સ્ટીટ્યૂટ’ નામની સંસ્થા છે જેમાં પ્રવેશક પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી ખાસ કેળવાયેના માણસોને દાખલ કરવામાં આવે છે, અને ધધાના માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્રમાં કેળવવામાં આવે છે આખોત્રે વખત કામ કરનારી ધધાદારી શાળાઓ, જેમાં હાજરી મરનિયાત છે અને લવાજમ લેવાય છે તે ‘ફાકશુલે’ કહેવાય છે “આ શાળાઓ પસંદગીવાળી છે, અને હાજરી મરનિયાત છે આર્થિક ક્ષેત્રમાં બુદ્ધિશાળી લઘુમતિ જે જાતના શિક્ષણની માગણી કરે છે તે તેને આપનારી ઉચ્ચોચ્ચ શ્રેણીઓવાળી આ શાળા છે એનો અર્થ એવો નથી કે કેળવણીના બીજા આદરોની

વિદ્યાર્થી વગર એક જ મતના દુનર-ઉદ્દોગનું ખાસ શિક્ષણ આ યાગા આપે છે. તેઓ તો સર્વસામાન્ય જીવણીની સાથે સદાકાર દાખવે છે; કારણ કે તેઓ વિદ્યાર્થી એક શક્તિશાળી કામ કરનારો છે એટલું જ નેતા નથી, પણ એક મનુષ્ય તરીકે પોતાની સામાજિક, યાત્રી અને સામાન્ય દરને બાબતમાં તે એકો બને એવો તેમનો આદર્શ હોય છે. " * આ યાગાઓનો ઉદ્દેશ આર્થિક જગતમાં ઉચ્ચ દરજ્જા માટે ઉમેદવારો ઉભા કરવા એ છે.

દૈનિક વાર ખામ સંલેગોમાં વિદ્યાર્થી દાકુલેમાંથી ઉચા અભ્યાસ માટે દાકુલમાં જઈ રહે છે; પણ બાકી તો આ યાગાઓને તેમનો પોતાનો જ ખાસ અભ્યાસક્રમ હોય છે અને કોઈ ખામ ધધામાં તેના વિદ્યાર્થીઓ ઉચી મનન પરિણામ મેળવે છે, જે બીજી કોઈ વિદ્યાર્થી મેળવતી નથી. આ દાકુલેન મુખ્યત્વે નીચે જણાવેલા ધધા અનુસાર વહેંચાયેલી છે: (૧) કૃષિ, બાગકામ, પરુપાલન, જંગલકામ, અને મચ્છીકામ; (૨) ઉદ્યોગો જેમાં ખાણ અને બાંધકામના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે; (૩)

વ્યાપાર અને નિકાસકામ; (૪) ધરગથ્ય નોંધરી અને પરચુરણ ધધાઓ; (૫) સૈન્ય, ધર્મ, અને વેપારીની નોંધરીઓ. આ પાંચને વળી બે બે ડહનથી વધારે પેટાવિભાગોમાં વહેંચી નાખેલા છે; પણ આ પેટા વિભાગો એકબીજાની સાથે એવા સેળભેળિયા છે કે તેની ચોક્કસ અને અઘતન ગણતરી થઈ શકે નહિ.

આ બધા ગૂંચવાડામાં વળી એક વધુ ગૂંચવાડો પણ ઉમેરાયેલો છે, અને તે એ કે આ ફાકશુલે ઉચ્ચ અને ઉતરતા એવા બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે, અને તેમનો અભ્યાસક્રમ ૨ થી ૩ વર્ષ સુધી પહોંચે છે. આ શાળાઓ દર અઢવાડિયે ૪૦ થી ૪૨ ટલાક કામ કરે છે.

આ બધા ઉપરાંત બીજી વ્યાપારી શાળાઓ પણ છે, જેમાં એકથી બે વર્ષ સુધીનો અભ્યાસક્રમ છે અને જે ભવિષ્યના વ્યાપારીઓને તૈયાર કરે છે.

આ પૈકીની ઘણી શાળાઓને તેમનાં પોતાનાં જ મકાનો છે અને કાપમી શિક્ષકો પણ છે. એક જ મકાન, એક જ વર્કશોપ અને એક જ પ્રયોગ-શાળાને એક જ દહાડામાં જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા ધધાના શિક્ષણ માટે વપરાતી આપણે જોઈ શકીએ. ફૂકટ્ટની બેરફરુલે ફક્ત ચાર જ ધધાના

વિદ્યાર્થીઓને પેતાના મકાનમાં જન્મવા બેસારે છે એમ નથી, પણ ફારુલે તરીકે પણ કામ કરે છે અને રાત્રે પુખ્ત વયના ગૃહસ્થોની સાથા તરીકે પણ વપરાય છે. મર્વનામાન્ય કેળવણી મારે જુદી જુદી સરમ્મો કસા પણ પર્વજ વિના દાણે દાણ મિલાવે છે અને પોતાનાં મકાનો, વર્કગ્રોપો અને પ્રયોગશાળાઓ એકબીજાને વાપરવા આપે છે એ જોઈને આશ્ચર્ય ન થાય.

ટેકનીકલ હાઈસ્કૂલો વિદ્યાર્થીઓના એક ભાગ જેવી જ છે અમર વિદ્યાર્થીઓ જ છે. જર્મન વિદ્યાર્થીઓની જેવી જ છટકારો આ શાળાઓ ભોગવે છે, એટલે જર્મન વિદ્યાર્થીઓ વિગેના આ પછીના જુદા પ્રકરણમાં જ તેનો ઉલ્લેખ કરીશું.

પછી જુદા જુદા ધર્માઓનું ખાસ શિક્ષણ એ આ ધર્માધારીની કેળવણીનો પ્રધાન હેતુ છે. કેાઈ પણ ખેડશુલેમા તથા વર્ષનો અભ્યાસ અને સાચામાય કેાઈ હનમની દુકાનમા તથા વર્ષની ઉમેદવારી હોય તો વિદ્યાર્થીને હનમ તરીકેનુ પ્રમાણપત્ર મળી શકે છે જો એ ધર્મામા તે આગળ ન વધી શકે તો તે હનમ મિરાય ખીલુ' દશુ' જ થઈ શકે નહિ જો તેને હનુરિયો અમર તો કાસદ થવું હોય તો વળી તેવો ખીમત તથા

વર્ષ ગાળવાં રહ્યાં. આ પ્રથા ધણીને સમય અને શક્તિનો વ્યય કરનારી લાગે છે, જ્યારે જર્મન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાંના કેટલાક જર્મનીએ વિજ્ઞાનમાં અને દુનિયર-ઉદ્યોગમાં કરેલી શોધખોળનો યશ, આ પ્રથાએ ઉત્તમ કરેલા કારીગરો અને શ્રેષ્ઠ માણસોને જ છે એમ ગણે છે. તેઓ એક આવું રણકાકસૂત્ર વાપરે છે: “વાચન, વાન્ડર્ન ઉન્ટ વાઇઝેન.” (અઠાર વર્ષના થાઓ ત્યાં સુધી વધ્યા જાઓ, પચીસ વર્ષના થાઓ ત્યાં સુધી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પરિભ્રમણ કર્યા કરો અને પછી જગતને તમારું પાણી બતાવો.)

માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જીવનનાં ૧૪ થી ૧૮ સુધીનાં વર્ષો ખૂબ અગત્યનાં ગણાય છે. “કુદરતે માણસમાં જે ઉત્પાદક બળો રાખ્યા હોય છે તે પહેલવહેલાં આ વર્ષોમાં જ અંકુરિત થાય છે. જો આ ગાળામાં જમીનને અથડેડી જ રાખીએ તો એમાં ફેટલાયે નકામા રોપાઓ ઉગી નીકળે.” જીવાનીનાં આ વર્ષોમાં રક્ષણની અને બૌદ્ધિક ઉત્તેજનની જરૂર છે. જર્મનીએ આ વર્ષો દરમિયાન ધંધા-દુનિયરના શિક્ષણની પ્રથાને ચોજીને આ જટિલ પ્રશ્નનો ઉકેલ મોટે ભાગે કરી નાખ્યો છે.

*Gorman Education, Past and Present by Paulson. Bk. IV, p. 264.

મકરણ સાતમું

વિદ્યાપીઠે

અને

દુત્તર ઉદ્યોગની હાથસૂતો

વિદ્યાપીઠો

જર્મનીમાં વિદ્યાપીઠની મંસ્થા સૌથી જૂનામાં જૂની સંસ્થા છે. લગભગ ૧૪મા સૈકાથી એ ચાલી આવે છે, છતાં ૧૬મા સૈકામાં જ યૂરોપની પ્રગ્ન-એની શિક્ષણ વિષયક દિલચાલોમાં એણે અમ-સ્થાન લીધું. વિદ્યાપીઠો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનાં મશહૂર મધ્યસ્થાનો બની અને જગતના સઘળા દેશોમાંથી અભ્યાસીઓ એની મુલાકાતે આવવા લાગ્યા. ૧૬મા સૈકાની શરૂઆત સુધી તો જર્મન વિદ્યાપીઠો માધ્યમિક શાળાઓની કક્ષાની જ હતી; અભ્યાપકો વ્યાખ્યાનો આપતા અને વિદ્યાર્થીઓ તે પરથી દિપ્પણો કરતા; સ્વતંત્ર વૈજ્ઞાનિક શોધ-ખોળનું કામ તો ગૌણ જ લેખાતું.

ઈ. સ. ૧૮૧૦માં વીરહેમ ફ્રાન હમ્બોલ્ટે જર્મનીની એ વખતની અતિ અધાધુન્ધીવાળાં નાજદીય પરિસ્થિતિમાં જર્મન વિદ્યાપીઠ સ્થાપી, તે એ દિશામાં એક શરૂઆતના પ્રયત્ન રૂપ હતી.

આ વિદ્યાપીઠમાં સ્વતંત્ર શૈક્ષણિકના કામને પ્રધાન
સ્થાન આપવામાં આવ્યું અને વ્યાખ્યાનો ગૌર
સ્થાન પામ્યાં. એ વિદ્યાપીઠ વિચાર અને વૈરિખ્ય-
વાળા યાનસંપાદનને બહુ મદદ આપતી ન હતી,
પણ સામીય સિદ્ધિઓ સ્વતંત્ર પ્રાદ્ય વિદ્યા-
ધર્મિ વિચારના પ્રદેશમાં ઉચે સહ જ સહ એવી
એની માન્યતા હતી. વળી એનું એવું માનવું
હતું કે રાજ્યે બધી જાતની સગવડો આપવી
જોઈએ અને અબ્યાસક્રમો સ્વતંત્ર રીતે રચી શકાય
તેની છૂટ હોવી જોઈએ. આ અબ્યાસક્રમો, નિયમો
અને કુક્રમોથી અબ્યાધિત રહેવા જોઈએ. કાર્યની
આ વિચારસરણી, કમ્પોઝ્ટ ૧૮૧૦માં જે મુસદ્દો
બહાર પાડ્યો હતો તેમાં દર્શાવવામાં આવી
હતી. રાજ્યે આ જાતની વિદ્યાપીઠોને ઉચી જાતની
આધ્યમિક શાળાઓ કે વિજ્ઞાનની શાળાઓ લેખવા
નહિ. એકંદરે રાજ્યે પોતાના સ્વાર્થનું જ હો.
એટલા પૂરતું એ શાળાઓ પ્રત્યે જોવું નહિ,
પણ એવી શ્રદ્ધા રાખવી કે આ વિદ્યાપીઠો પોતાના
સાચા પ્રેમને પહોંચતાં, તેઓ પોતાનો જ સ્વાર્થ
સાધશે એમ નહિ પણ બીજા ઘણા જ મોટા
હેતુઓ પાર પાડશે અને તેમ કરતાં તેઓનું
કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તરશે અને રાજ્યની પાસે જે

કાર્યસાધક બળો છે તેમાં વધુ પ્રાણ પૂરી તેતું કાર્યક્ષેત્ર વધારે વિસ્તૃ બનાવી તેમને પૂર્ણ જોશથી ગતિમાન કરશે. ”*

આમ બર્લિન વિદ્યાપીઠ સ્વાતંત્ર્યની સંસ્થા બની અને બીજી વિદ્યાપીઠોએ પણ એના આદર્શનું અનુકરણ કર્યું. સ્વાતંત્ર્યનો આ સિદ્ધાંત (લેર્નક્રાઈટાઈટ) એટલી હદ સુધી ગયો છે કે તે દોષમુક્ત રહી શક્યો નથી. અભ્યાસના સામાન્ય ધોરણ પરત્વે અભ્યાસક્રમ કે નિયમન જેવું કશું જ રહ્યું નથી; વિદ્યાર્થીઓને તેઓ જે વર્ષમાં ભણતા હોય તે પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરવામાં આવતા નથી; અભ્યાસના સમય દરમિયાન પરીક્ષાઓ-સિવાય કે છેલ્લી પદ્ધતિદાનની પરીક્ષા-લેવામાં આવતી નથી; (ટેકનીકલ હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી પદ્ધતિ માટેની પરીક્ષામાં બેસે તે પહેલાં બે વર્ષને અંતરે તેને બે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાનું હોય છે. પદ્ધતિદાન માટેની પરીક્ષાઓનું પત્રક પાછળ લુગો) વ્યાખ્યાનોની એક યાદી પ્રગટ કરવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીને પોતાને વ્યાખ્યાનોનો જે અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવાની ઇચ્છા હોય

* German Education, Past and Present, by Paulsen Bk. IV. chap. II; pp. 186-87

તે તેમની પસંદ કરી લેવાનો હોય છે, એને માર્ગદર્શન કરાવે તેવું કાંઈ હોતું નથી.

ઇંગ્લાન્ડની વિદ્યાપીઠોની બહારી દેનાની પ્રથા (ટ્યુટોરીઅન સીસ્ટમ એટલે વિદ્યાર્થીનો માર્ગદર્શન અને સલાહકાર એક ટ્યુટર રાખવાનો ઇંગ્લાન્ડની વિદ્યાપીઠમાં ગિવાજ છે) ત્યાં હમ્તીમાં નથી. દરેક વિદ્યાર્થી પાસે એક વ્યાખ્યાનપોથી હોય છે જેમાં વિદ્યાપીઠની કચેરી વિદ્યાર્થીએ જે વ્યાખ્યાનોનો ક્રમ પ્રસંદ કર્યો હોય અને જેને માટે સલાહનું બરાબર હોય તે નોંધે છે. આ નોંધપોથીમાં સત્રની શરૂઆતમાં અને અંતમાં વ્યાખ્યાનની મહત્તી મૂકવામાં આવે છે. પોતાની નોંધપોથીમાં આવી સહી મૂકવવા માટે વિદ્યાર્થીએ વ્યાખ્યાનોમાં ફરજિયાત હાજર રહેવું જોઈએ તેવું નથી.

આ વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત લખાવવાની ત્યાં બીજી એ પદ્ધતિઓ પણ છે એટલે કે સેમીના (ઉપમણા) અને બીજી સેમીના (મૂળ સલાહ) આ પદ્ધતિઓમાં હાજરી ફરજિયાત હોય છે. જો કાંઈ વિદ્યાર્થી આ પદ્ધતિથી ચાલતાં બહુતરમાં ચાર કે પાંચ વખત

જનરલ વિદ્યાપીઠમાં બધા વ્યાખ્યાનો નિયત કાળ સમયથી પદર મિનિટ મોડા ન ગર થાય. આ પાંચ કલાકને ત્યાં આઈડેમીસે ફીરટેલ કહેવામાં આવે છે.

ગેરહાજર રહે છે તો તેનું સત્ર ગણવામાં આવતું નથી અને તે પરીક્ષામાં બેસી શકતો નથી આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીને એની 'ટેસ્ટ-બુક' માં દરેક સત્રની શરૂઆત તેમ જ અંતમાં સહી કરી આપવામાં આવે છે - જે જતાવીને તે બીજી વિદ્યાપીઠોમાં પ્રવેશ મેળવી શકે છે. આવી સભામાં વિદ્યાર્થીને છુદા છુદા વિષયો ઉપર નિબંધો વાચવાના હોય છે. વાચન પછી એ પર ચર્ચા ચાલે છે; આ વેળા એક અથવા વધુ અધ્યાપકો હાજરી આપે છે પ્રો-સેમીના એટલે ઉપસભા તો સેમીના અથવા મૂળ મહા મારેની પૂર્વ તૈયારી જેવી જ હોય છે આ બે મહાઓ જર્મન વિદ્યાપીઠોમાં શિક્ષણ-પ્રદાનના કાર્યમાં મોખરે ગણાય છે, કારણ કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો વચ્ચે જ્ઞાન અને વિચારની લેવડદેવડ બહુ થાય છે.

સ્વંચાલે અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિથી હાઈ-સ્કૂલમાંથી તાજે જ વિદ્યાપીઠમાં આવેલો વિદ્યાર્થી પોતાની જાતને કેવળ સ્વતંત્ર માને છે, અને આડે માર્ગે ચડી જાય છે. એકાદ બે વરસ એ આમતેમ બગાડે છે, કોઈ ફેરબિન્દુગ (વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ) માં જોડાય છે અને કોઈ બીજી વિદ્યાપીઠમાં જાય છે. આમ વખત અને પૈમાને

દુષ્કર થાય છે; પણ ત્યાં સુધી તેની સુધારણા માટે કશા પ્રયત્ન કરવામાં નથી આવતા. કારણ કે કેટલાક જર્મન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જુદા જ દષ્ટિ-બિંદુથી આ કાયડા તરફ જુએ છે.

જર્મન વિદ્યાપીઠવાળા ડૉ. કર્જકે આમ માને છે કે “ જર્મન વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાર્થી આપણે માનીએ છીએ એટલો સ્વતંત્ર નથી. અસંખ્ય ધારાધોરણુ, નિયમો, વર્ગો, વ્યાખ્યાનો, હાજરી અને પરીક્ષાઓમાંથી તે છૂટો છે છતાં આર્થિક અને સામાજિક દબાણ એવું બારે છે કે તેને સખત અને નિયમિત કામ કરવું જ પડે છે. એને પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનો હોય છે, અભ્યાસક્રમ પસંદ કરવાનો હોય છે, વ્યાખ્યાનોમાં હાજરી આપવાની હોય છે અને ‘ મૂળ સભા ’ માં ભાગ લેવાનો હોય છે. જો એ પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ ન થાય તો તેને કમાવામાં ખૂબ મુશ્કેલીઓ પડે છે. ” • મેં જર્મન વિદ્યાપીઠમાં જોયું કે વિદ્યાર્થીઓ સખત કામ કરતા હતા. વહેલી સવારના વર્ગોમાં પણ ખૂબ સંખ્યા થતી હતી, અને કોઈ વેળા તો તે એટલી વધી જતી હતી કે અધ્યાપકને વાણીવિસ્તારક ચંત્ર વાપરવું પડતું

હતું. ડૉ. ફ્રીડરીચ ગાઇઝલર (ડોરોથીની આસે-
રીયલ હુમનેસીઅમના શિક્ષક) વિદ્યાર્થીની સ્વતં-
ત્રતાના મુદ્દાનો વળી ખીજી જ રીતે બચાવ કરે
છે. તે કહે છે: " ભણતરની આ સ્વતંત્રતાની કક્ષા
પરપ્રાંતવાસીઓ જ દર દરી શકતા નથી; પણ
અમે તો એ માટે મગફર જ છીએ. ચારિત્ર્યનો
એ એક સાચો નિષ્પ છે. જેઓ વિદ્યાપીઠામાંથી
પસાર થાય છે તેઓ ચારિત્ર્યના સખત અને સાચા
નિષ્પમાંથી પસાર થાય છે. " •

આમ ભણતરની સ્વતંત્રતાના મુદ્દા પરત્વે
અભિપ્રાયો ભિન્ન ભિન્ન છે, અને જે દૃષ્ટિબિંદુથી
એ જોવાય તે પર એ આધાર રાખે છે.

જર્મન પ્રગતી પરંપરાના સ્તંભ જેવી આ
વિદ્યાપીઠાનાં મૂળ ખૂબ હિંડાં છે, અને તેથી છેલ્લા
વિગ્રહ અને ક્રાંતિને લીધે શિક્ષણના ખીજા વિભાગો
કરતાં પ્રમાણમાં એ ઓછાં હલ્યાં છે. ઉલટું ત્યારે
ક્રાંતિનાં વર્ષો દરમિયાન કેળવણીનું તંત્ર તેની
સીમાઓ વળોટતું હતું ત્યારે વિદ્યાપીઠની સંસ્થાએ
એ આખા તંત્ર પર કાણુ રાખ્યો હતો. છતાં
વિગ્રહ અને ક્રાંતિની અસરોથી વિદ્યાપીઠો સાવ

નિર્ભેજ રહી છે એમ તો ન જ કહી શકાય; અને આવા ઐતિહાસિક જનાવથી આ જૂનાં કીર્તિધામે અલિપ્ત રહી પણ કેમ શકે ?

કાલિ પછી તરત જ આખાયે જર્મનીમાંથી ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સુધારા માટે માગણી થવા લાગી. લોકમતનું વલણ લોકશાસન પદ્ધતિ તરફ હતું, ન્યારે વિદ્યાપીઠો એકઠથ્યુ સત્તાના ધામે જેવી હતી. આ મુદ્દાને બહુ રપટ કરવામાં આવ્યો અને મુદ્દ પહેલાં ખાનગી મંડળોમાં જે માગણીઓની વાતો ચાલતી તે મુદ્દ પછી એકદમ આગળ લાવવામાં આવી. બુદ્ધિવાદ અને કાર્ષ પણ એક ખામ વિષયમાં નિષ્ણાત થવાની ચાલુ પદ્ધતિની પ્રાચુદ્ધર અસરોથી વિદ્યાર્થીઓ કટાણી ગયા હતા. કેલરમાન સાચું જ કહે છે કે “ સાહિત્યનો અભ્યાસી મૂળ વસ્તુ, તેનો ઉદ્ગમ અને તેની અસરોની માયા-કૂટમાં એટલો બધો ગૂંચવાઈ રહેતો કે એને ખુદ સાહિત્યના વાચન માટે સમય જ રહેતો ન હતો. જેઓમાં કાવ્યપ્રતિભાના અંકુરો હતા તેઓ વિદ્યાપીઠે વિદ્યાપીઠે લટકતા હતા જુવાન વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠને બુદ્ધિનાં પવિત્ર સ્થાનો તરીકે અને તેથી પવિત્ર આનંદસ્થાનો તરીકે જોવાની આશા રાખી તેમાં જોડાતા, પણ તેઓ તેમાં

નિરાશ થતા; કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ તેની કળા, ધર્મ, સમાજ અને અંતરના શિક્ષણલોભને તદ્દન અવગણી જ હતી. ” *

‘સ્વેચ્છાએ અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ’માં અતિશ્રદ્ધાને કારણે વખત અને પૈસાનો વ્યય, અધ્યાપકોમાં શિક્ષણકળાની ઉણપ, સમાજજીવનનો સદંતર અભાવ; આ બધી ખામીઓ વિદ્યાર્થીઓ તથા સમાજ અને અધ્યાપકોના ધ્યાનમાં બરાબર આવી છે. પણ ભૂતકાળનો બંધન ભાર એવો તો સળંગ છે કે બહારથી રચાયેલા ધારાઓ કે રીત-વાઓ તેને હલાવી શકતા નથી. લોકોના માનસમાં ધીમે ધીમે પણ મક્કમ ફેરફાર થવાની જરૂર છે. આ ખામીઓને દૂર કરવાને ભુદે ભુદે સ્થળેથી બિન-બિન સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે; જેવી કે વિદ્યાર્થીઓ અને માધ્યમિક શાળા વચ્ચે એક વચ-ગાળાની શાળા સ્થાપવી, જે રીતસર વર્ગશિક્ષણ ચલાવે—જે કે એવી શાળાને વિદ્યા વિપ્લવક બાબતોની વધારે છૂટ હોય; અગર તો ખુદ વિદ્યાર્થીઓમાં જ વિદ્યાર્થીઓને રીતસર અભ્યાસ કરાવી આપે એવો

*The Effect of the World War on European Education by Kollarman, chap. VII p. 22.

એક વિભાગ ખોલવો. સરકાર અથવા તે વિદ્યા-
પીઠો આવી સૂચનાઓને લવિધ્યમાં ફેટલે અંશે
સ્વીકારશે એ કહેવું અઘરું છે, અને એ બધીને
ક્યારે વ્યવહારમાં મૂકશે એ કહેવું તો તથાગે
અઘરું છે. કાં તો આ દીલ દેશની ખરાબ આર્થિક
સ્થિતિને કારણે થશે, અગર તો વિદ્યાપીઠોના
પુરાણપ્રિય માનસને લીધે થશે. અત્યારે તો સર-
કાર કે વિદ્યાપીઠો તરફથી આ દિશામાં કશી જ
હિલચાલ કરવામાં આવતી નથી. એક સૈકા કરતાં
વધુ સમયથી પ્રગ્ન વર્તમાન શિક્ષણપ્રથાને ટેવાયલી
છે એટલે આ નવી સૂચનાઓ કેવી ફોલ્ગમદ થશે
એ કહેવું ઘણું અઘરું છે.

વિદ્યાપીઠોમાં પ્રવેશ

વિદ્યાપીઠોમાં પ્રવેશ મેળવવાનાં ધારાધોરણોને
ઢીલ્લાં કરવા માટે અને એ રીતે વિદ્યાપીઠના
શિક્ષણનો લાભ વધુ લોકો લેતા થાય એવી તક
ઉભી કરવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.
૧૯મા સૈકામાં માધ્યમિક શાળાઓ (હાઇસ્કૂલ-
અમ) માંથી નીકળેલા સ્નાતકો માટે જ વિદ્યા-
પીઠો ઉઘાડી રહેતી. ૧૯૦૦ની સાલ સુધી તો
સ્ટ્રીઅલ હાઇસ્કૂલ અને એખર સ્ટ્રીઅલ હાઇસ્કૂલ

વિદ્યાર્થીઓને સરખા હોકા મળતા ન દતા. પણ મુદ્દ પછી નવ વર્ષના અભ્યાસક્રમ દ્વારા બધી પ્રાથમિક શાળાઓને વિદ્યાર્થીકો તરફથી માન્ય કરવામાં આવી. રાજ્યે પણ અમુક શરતો રાખીને ખાસ શક્તિવાળા અને હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ નેઓને સંલેગવશાત્ કોઈ બીજી જાતની શાળાઓમાં જવું પડ્યું હોય તેમને માટે વિદ્યાર્થીકના માર્ગો ખુલ્લા કર્યા.

“ ખાસ શક્તિવાળા સ્નાતકો નેઓ હુન્નર-ઉદ્યોગની શાળાઓમાં ભણતા હોય, તેમને વિદ્યા વિષયક બહુતર માટેની તકો મળે તે માટે અને સમાજની બધી કક્ષાઓથી માંડીને હુન્નર-ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં નેતૃત્વ સુધીનો રસ્તો તેમને માટે ખુલ્લો થાય એ માટે તા. ૭-૭-૧૯૨૨ ના રોજ એક વટકુક્રમ કાઢવામાં આવ્યો જે હુકમ આવા સ્નાતકોને માટે એક વધારાની પરીક્ષા પમાર કર્યા પછી વિદ્યા વિષયક અભ્યાસ શક્ય બનાવે છે.

“ ૧૯૨૪ના સપ્ટેમ્બરની ૧૯મીએ કાઢેલા ધારાધોરણને અન્વયે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માટે વિદ્યાર્થીનું બહુતર, જે તેમને માટે હંચા અભ્યાસની એક તક સમાન હતું તે, આ પ્રશ્નનો ઉવટનો

નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી ખુલ્લું મૂકવામા આવ્યું."*

જે બાળકોનો વિકાસ મોટી ઉંમરે થાય છે તેમને માટે ઔદ્યોગિકશીલ્પ વિદ્યાપીઠના માર્ગ ખુલ્લા મૂકે છે. જેઓ ખૂબ મોટી ઉંમરે વિકાસ પામે છે તેઓ વિદ્યાપીઠમાં ભેગાઈ શકે છે, કારણ કે તેમને માટે ખામ સગવડો કરવામાં આવે છે. આવા દાખલાઓમા વિદ્યાપીઠપ્રવેશની અરજી વિદ્યાર્થી તરફથી નહિ, પણ કોઈ એક ગૃહસ્થ જે વિદ્યાપીઠની આસપાસની જરૂરિયાતો સમજતો હોય અને જેને વિદ્યાર્થીની તાકાતનો ખ્યાલ હોય તેના તરફથી આવવી જોઈએ. આ બધા ધારાધોરણો ઉપરથી સમજી શકાશે કે કેળવણીનું પ્રધાનમંડળ, જેઓ જિજ્ઞાસુ અને શક્તિશાળી છે તેમને માટે વિદ્યાપીઠ અને હુનર-ઉદ્યોગની હાલસ્થિતિમા વિદ્યાપીઠોનું વિદ્યા વિષયક ધોરણ ઓછું ન થાય તેની રીતે પ્રવેશવાનું મરણ થાય તેમ કરવા ઉત્સુક છે. વિદ્યાપીઠોને આપનહામટ શુભે (સાર્વત્રિક શાળા)ના એક અંગ જેવી બનાવવાનો અને તેમને જર્મન સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બનાવવાનો આ ખરો પ્રયત્ન છે. કારણ કે "સાંસ્કૃતિક એકતા જ રાષ્ટ્રીય એકતા

* The Re-organization of Education in Prussia, Part I chap. VIII pp. 128-129.

લાવે છે " જર્મન સંસ્કૃતિનું એકીકરણ કરી તેને વિશ્વાવવા માટે જન્મથી ઉચ્ચ લોકોના મિલ્લાના દ્વાર તેમ જ બુદ્ધિવાદ તથા વિશિષ્ટ વિષયોના અભ્યાસના વાઝાઓના દ્વાર આમવર્ગ માટે ખુલ્લા મૂકવાનો આ પ્રયત્ન હતો.

આ સમાનની વિરુદ્ધ જૂના વિચારના કેળવણીકારો તરફથી બે કારણે ફરિયાદો આપણે સાંભળીએ છીએ એક એ કે પ્રવેશને સુગમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓની ઉચ્ચ વિદ્યાનું સ્થાન બચાવવાનું નથી હોતું અને બીજું જર્મન વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાનું અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સદા તરફ નવું કામ આપવાનું પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન સાચવી શકતી નથી, કારણ કે ત્યારે શોધખોળના અભ્યાસીઓ ગરીબ વર્ગમાંથી આવે છે ત્યારે તેઓને અવૈતનિક શિક્ષકો (*Praktische Dozenten*) તરીકે વિદ્યાર્થીઓમાં કામ કરવાનું પોતાનું નથી, અને પરિણામે જે શોધખોળના કામ માટે આજીવનમેવાની જરૂર છે તે કદી પણ થઈ શકતું નથી પ્રાગ્યુદ્ધ સમયમાં આવા અવૈતનિક જ્ઞાનગી શિક્ષકો માટે જાગે તત્કાલ કુટુંબોમાંથી જ આવતા, અને તેથી જીવનભર શોધખોળના કામને વરણ તેમને પોતાનું

વિદ્યાર્થીઓનાં મડળો

યુવાનોની ચળવળની અસર વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર કાંઈ બહુ થઈ ન હતી વિદ્યાર્થીઓના મડળો (ફરબિન્ડુએન) હજી પણ પોતાની પ્રાગ્યુદ્ધ પ્રતિષ્ઠા સમાજમાં ભોગવ છે વિદ્યાપીઠની આસપાસના મકાનો કે ન્યા વિદ્યાર્થીઓના મડળો પોતપોતાની મજાઓ ભરે છે, તેના પર વિધવિધ રંગી ધ્વજ ઉડતા ભોવા તે એક સામાન્ય દ્રશ્ય છે જો કે દૂર યુદ્ધની તો રાજ્ય તરફથી મના ફરમાવવામાં આવી છે અને કૃષ્ણલિક સ પ્રદાય તરફથી તેને કશું ઉત્તેજન મળતું નથી, છતાં હજી ટોપીઓ, કમરબંધો, તલવારોના જખમવાળા અને કાળા પાટા બાધેલા ચટ્ટરાવાળા વિદ્યાર્થીઓ જર્મન વિદ્યાપીઠોમાં સામાન્ય રીતે દેખાય છે મદિગપાન પહેલાની જેટલું જ ચાલુ છે, જો કદાપિ એનો વપગશ ઓછો જણાતો હોય તો તે વિદ્યાર્થી-જનતાની અકિચનતાને કારણે છે, નહિ કે યુવાનોની ચળવળને કારણે વિદ્યાપીઠોની માથે સળધ ધગવતા વિદ્યાર્થીઓના સગડુનો તેમ જ મડળો અત્યારે સારાપે જર્મનીમાં અપાઈ ચૂક્યા છે આ મડળો અમુક સમય દામ વરી વમાવાની નોકરીઓ શોધી

આપે છે અને સસ્તાં બોજનગૃહો,* સસ્તી દુકાનો અને સસ્તાં રહેઠાણો ઉધાડે છે. વળી ઉધાર રકમો ધીરે છે અને પુસ્તકબંડારો ખોલે છે. આવાં સમાજ-સેવાનાં કાર્યો ઉપરાંત “ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠોની આંતરખાલ્ય વ્યવસ્થામાં ભાગ લેવામાં પણ રૂળી-ભૂત થયા છે; તેઓ એવાં નવીન મંડળો રચે છે કે જે, વ્યક્તિને તેના સર્વદેશીય વિકાસમાં સહાય-ભૂત બને. પરસ્પર જવાબદારીનું જ્ઞાન જમત થતું જાય છે. હાથકામ પ્રત્યે અનુરાગ અને એવાં કામ કરનારાંઓ તરફ સહાનુભૂતિ વધતી જાય છે; કારણ કે વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ હવે સ્વાવ-લંબી બન્યો છે. ” †

કેટલાક અમેરિકન સિદ્ધાંતો, જેઓ જર્મન

* બર્લિન વિદ્યાપીઠમાં મેન્સામાં અને હાલ્સ્ટેટ ટેકનીક્સ હાઇશુલેના વિદ્યાર્થીગૃહમાં મેં બોજન લીધું હતું. બરોડના બોજન માટે બે સ્થળે ૧ થી ૯ પેન્સ નેટલું લવાજમ હતું. જરીબ વિદ્યાર્થીઓને એકા સાવળી અગર તો તદ્દન મફત દિડિટા આવાં લોખને વખતે આપવામાં આવે છે.

† The Effect of the World War on European Education by Kollormann, chap. VIII. pp. 23-24.

વિદ્યાર્થીની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરતા હતા, તેઓ
આ વિચારથી કેવળ ઉધી જ છાપ વધ જતા
જાણ્યા છે તેઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે
બર્લિન વિદ્યાર્થીમાં લખનારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની
લામી રજાઓ દરમિયાન પોતાના અભ્યાસનું અર્થ
માટે પૈમા કમાના આર ક્લી પણ જાતમહેનત
કરવા ચાહતા નથી તેઓ એમ કહેતા કે અમે-
રિકાના મસ્થાનોમાં લખના વિદ્યાર્થીઓમાં દિવસનો
અમુક ભાગ કામે લાગતું અગર લામી રજાઓમાં
કાંઈ કામ શોધી પૈમા કમાવા અને સ્વાસ્થ્યની
રહેતું, એ એક સામાન્ય ક્રમ હતો, પણ આપણે
એ ન વિચરવું જોઈએ કે જ્યાં લાખો માણસો
બેકાર પડ્યા રહે છે અને જ્યાં બધા ઉદ્યોગો ખાસ
આવડતનાળા માણસોને જ રોકે છે ત્યાં (જર્મનીમાં)
આના અમુક વખતના કામ અગર તો લામી
રજાઓ દરમિયાનના કામ શોધીને સંપાદવા એ
કંઈ મહેનત નથી આપણે તો એટલું જ કહી
શકીએ કે વિદ્યાર્થીઓ માટે આના કામો મેળવી
આપવાના પ્રયત્નો ચાલુ રહે છે, અને વિદ્યાર્થીઓના
મડળા વિદ્યાર્થીઓને શક્ય મદદો આપવાને સદાગ
તત્પર હોય છે એવો આ પરિણામો આવશે એ
કહેવું એ અતિ અનર છે કારણ કે આટલા

અપકાળમાં મૂર્ત પરિણામો લેઈ શકાય નહિ; પણ એટલું તો આપણે અનુભવી શકીએ છીએ કે શારીરિક અમની કંદર તરફ લોકમાનસનો ઝોક હવે વધતો જાય છે.

વિશિષ્ટ ધંધાની ઉચ્ચશાળાઓ
અને

ઉચ્ચશિક્ષણની અન્ય સંસ્થાઓ.

વિદ્યાપીઠો ઉપરાંત જર્મનીમાં ઉચ્ચશિક્ષણની નીચે જણાવેલી સંસ્થાઓ પણ છે. વિશિષ્ટ ધંધાનાં મહાવિદ્યાલયો, દૃષિવિજ્ઞાન મહાવિદ્યાલયો, પશુવૈદક મહાવિદ્યાલયો, વનશાસ્ત્રની નિશાળો, ખનનવિદ્યાની નિશાળો અને વાણિજ્યવિદ્યાનાં મહાવિદ્યાલયો પણ ત્યાં છે. આ સંસ્થાઓ વિદ્યાપીઠોની રૂક્ષાની જ ગણાય છે અને તેના અધ્યાપકોને વિદ્યાપીઠોના અધ્યાપકો જેટલું જ મહત્ત્વ અને વેતન પણ અપાય છે, જે હકકે એ લોકોને પ્રાચ્યુદ્ધ સમયમાં ટદી આપવામાં આવતો નહિ. આવી સંસ્થાઓ જર્મનીમાં કુલ ૪૬ છે અને તેમાં લગભગ એક લાખ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ફેળવણી લે છે.

વિદ્યાપીઠોમાં મુખ્યત્વે ચાર વિદ્યાઓ (Faculty) છે: ઇશ્વરવિદ્યા (Theology),

વિદ્યાલયો વિદ્યાર્થીઓના કેવળ વિદ્યા વિષયક વાતાવરણથી ઘણે દૂર દેશનાં ઔદ્યોગિક સ્થળોમાં ગ્રાપવામાં આવ્યાં છે. વળી આ મહાવિદ્યાલયો અને કારખાનાઓ પરસ્પર બહુ સંબંધ ધરાવે છે. વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારૂ જ્ઞાન મેળવવાની દરેક સગવડ મળે એટલા માટે અધ્યાપકો એવા જ પસંદ કરવામાં આવે છે કે જેઓ કાં તો મોટાં કારખાનાંઓમાં નિષ્ણાતો તરીકે કામ કરતા હોય અગર એવાં કારખાનાંઓ સાથે નિષ્ણાતો તરીકે જોડાયેલા હોય. અધ્યાપકો અને ઔદ્યોગિક જગત વચ્ચે આવો નજીકનો સંબંધ જાગ્યે જ કોઇ બીજા દેશમાં આપણા જોવામાં આવે. એ જ રીતે વિદ્યાર્થીઓના અધ્યાપકો પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાની વ્યવસ્થામાં જેટલો રસ લે છે તેટલો બીજા બહુ યોગ્ય દેશોમાં જોવામાં આવે છે.

આ યોગ્ય-કુખરનાં મહાવિદ્યાલયોને બે મુખ્ય દૃષ્ટ પ્રશ્નો મૂકવે છે:—

(૧) શાળાઓમાં ભણવા આવનારાઓની સંખ્યામાં અસાધારણ વધારો થયો છે, ન્યારે ઉત્તીર્ણ થયેલા કારીગરોની માગ ઘણી જ ઓછી છે. રોટરીયન બોનીનના લખવા મુજબ તો

પ્રાગ્બુદ્ધ સમયની હાજરી કરતાં અસારની હાજરી સગભગ જમણી થઇ છે.

“ ૨૭૨૮૨ પરની કુલ સંખ્યા:—

૧૬૧૩ નું મીખસત્ર... ... ૧૧,૭૨૬

૧૬૨૮ નું મીખસત્ર... ... ૨૦,૪૦૫

વીજળીના ધધાને લગતા કારીગરો:—

૧૬૧૧ નું મીખસત્ર... ... ૩૬૦

૧૬૨૮ નું મીખસત્ર ... ૩,૮૦૨”

આ સંખ્યાના વધારા ઉપરાંત કુતર-ઉદ્યોગમાં મહેનત કરનારાઓની એવી જગ્યાઓ માટેની માગણી પણ ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે. ૧૬૨૬ના જાનેવારીમાં ૧૬૨૦ ખાલી જગ્યાઓ માટે ૩૨,૬૦૦ અરજીઓ આવી હતી.

(૨) હેલ્સાં દસ વર્ષોમાં આ કુતર-ઉદ્યોગની દિશામાં એવી જાજરી પ્રગતિ થઇ રહી છે કે એ ઉદ્યોગની જરૂરિયાતોને અનુકૂળ અભ્યાસક્રમ કેવી રીતે ગોઠવવો એ ખીન્ને કૂટ પ્રશ્ન છે.

આ કૂટ પ્રશ્નોનો કાંઈક નિવેડો લાવવા માટે પ્રયત્નો તો લણા થઇ રહ્યા છે, પણ દેશની આર્થિક દશા એટલી ખરાબ છે અને દેશના જીવાનેને દેશ બહાર જવાની એવી ઝોળી તક

મળે છે કે અત્યારે આ કૂટ પ્રશ્નોનો સફળ નિવેડો લાવવાનું અતિ કઠિન થઈ પડ્યું છે અત્યારે ધધા-એના જુદા જુદા વિષયોમાં બીણી બીણી વિગતોના અભ્યાસી બનવું એ ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પ્રધાન સ્ત્ર છે કોઈ પણ હુનરના કોઈ પણ એક પ્રકારમાં તાલીમ પામેલો કારીગર મેળવવો એ સહેલું છે, પણ કોઈ પણ એક હુનરની બધી વિગતોથી રાત એવા કારીગરને મેળવવો એ અઘરું છે આવી જાતના નિબળાતો માટે રોજગાર મેળવવો એ મુશ્કેલ કામ છે

આર્થિક બીડ આટલી બધી છે જતા ઉચ્ચ શિક્ષણની દિશામાં જે વિકાસ થઈ રહ્યો છે તે, શિક્ષણપ્રેમ અને સારીરિક હ્રાસની ખોટ બૌદ્ધિક જોરથી પૂરી સકાય છે, એ સિદ્ધાન્તમાં જર્મનીની શ્રદ્ધાની ખાતરી પૂરે છે મુદ્દ પછી તુરત જ કોલનું વિદ્યાપીઠ સેપરેટિસ્ટ હિલચાલ સામે ઢાંચ રૂપે સ્થાપવામાં આવ્યું ફાન્કફુર્ટ વિદ્યાપીઠ સ્થપાયું તો ૧૯૧૪માં, પણ મુદ્દ પૂરૂં થયા પછીના જ વર્ષે એ પૂર્ણત વિકસી શક્યું કમલગર્જની મેડીકલ એકેડેમી, મ્યુન્સ્ટરની મેડીકલ ફેકલ્ટીનો વિસ્તાર, અને ષ્વેર્યાઉની ટેકનીકલ હાઇસ્કૂલમાં ખોલેલો ખનનવિભાગ આ બધા મુદ્દ પછી નવા

હાઈસ્કૂલો માટે જે જે કુર્ચું છે તે એવા જ જ્ઞાન-પૂર્વક કરેલું છે કે આ મર્યાદા નિભાવ અને વિકાસ ઉપર જ આપણું ભાવિ મુખ્યતઃ અવસર છે ”*

નોંધા—પડખેના પાના ઉપર જુદા જુદા વિદ્યાપીઠોની યાદી આપી છે. આ યાદી સને ૧૯૨૮ની સાલ માટેની છે. આ વિદ્યાપીઠોમાં વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.—

વિદ્યાપીઠમાં મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપીને ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ ૮૩,૧૭૨ એટલે પ્રાગ્યુક્ક સંખ્યાથી ત્રણગણી જુધ્યા.

હુનર ઉદ્યોગની વિદ્યાપીઠોમાં મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપીને ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ ૨૦,૪૦૫ એટલે પ્રાગ્યુક્ક સંખ્યાથી જમણી જુધ્યા.

* The Re-organization of Education in Prussia Part I, chap. VIII, p. 142.

નાના અભ્યાસવર્ગો શરૂ થયા અને એ રીતે ગામડાંના શિક્ષકોને પણ તેનો લાભ મળવા લાગ્યો.

“ ૧૯૨૦ના માર્ચ માસની ૨૯મી તારીખે કાદેલા ફરમાનને અન્વયે બધી શાળાઓમાં દરેક અઠવાડિયે, બપોરે એક દિવસ રમતગમત અને દરેક મહિને એક પર્યટન ફરજિયાત કરવામાં આવ્યાં; તેમ જ તરવું, હોડીઓ હાંકવી, બરફ પર લપસવું વગેરે આરોગ્યપ્રદ ક્રીડાઓને ખૂબ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું. ” •

ઉચ્ચ શિક્ષણની શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોમાં શારીરિક કેળવણીનો પ્રચાર કરવા માટે એવી બધી સંસ્થાઓમાં આવો વખત કામ આપી શકે તેવા કસરત તેમ જ ક્રીડાપટ્ટુઓને રોકવામાં આવ્યા. તેમ જ શાળાન્તર પરીક્ષામાં શારીરિક શિક્ષણને એક વિષય તરીકે જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

“ જે વિદ્યાર્થીઓ હજીયે શારીરિક શિક્ષણથી અતડા રહેતા તેઓ માટે ૧૯૨૪ના ઑગસ્ટની ૧૮મી તારીખના ફરમાનથી એવું ફરમાવવામાં

આબ્ધુ' કે રાજ્યની નોકરી માટેની પરીક્ષાના ઉમેદવારો પાસેથી તેમણે પોતાના અભ્યાસ દરમિયાન કોઈ પણ બે સત્રોમાં રીતસરની શારીરિક કેળવણી લીધી છે તેવી ખાતરી મેળવવી. આ દરમિયાને બહુ સારી અસર કરી. ”*

વળી એવું પણ દરમાવવામાં આબ્ધુ' કે તંદુરસ્ત વિદ્યાર્થીએ શાળા છોડ્યા પહેલાં તરી બાંધવું નોંધ્યે. સરીરની વક્તા કે કરોડની ખૂંધવાળાં બાળકો માટે ઔરોપિયિક કસરતો દાખલ કરવામાં આવી છે. વળી વયમાં આવેલી કુમારીઓ માટે શારીરિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન હજી ખૂબ ચર્ચામાં છે તેમ જ જિન્સ (Sex)ની દૃષ્ટિએ પ્રયોગ પણ કરવામાં આવે છે. તાલબદ્ધ વ્યાયામનો અભ્યાસ અને વ્યવહાર પગલર થતો આવે છે.

શાળાઓનાં સમયપત્રકોમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં (પહેલી ંણીને અપવાદ રાખીને) દર અડવાડિયે શારીરિક શિક્ષણ માટે બે કલાક, માધ્યમિક શાળાઓમાં ત્રણ કલાક અને ઉચ્ચ શાળાઓમાં ચાર કલાક જુદા રાખવામાં આવે છે. આ ચારમાંથી બે કસરત માટે અને બે રમતો માટે

* The Re-organization of Education in Prussia, Part I, chap. IX, p. 145-47

હોય છે. આ ઉપરાંત માધ્યમિક તેમ જ ઉચ્ચ શાળાઓમાં દર અઠવાડિયે સાંજની રમતો અને દર માસે પર્યાટનનો કાર્યક્રમ તો હોય જી જ.

શારીરિક શિક્ષણના પ્રદેશમાં પોતાના પ્રજ્ઞ-શરીરની પુનર્રચના કરવાના કાર્યમાં જર્મની કેવો રસ લઈ રહ્યું છે તે કાંઈ પણ જોનારો સહેજે જોઈ શકે તેવું છે.

યુદ્ધ પહેલાંની ઠસરતો અને ઔપચારિક ક્વાયતોને રથાને બહિર્દાર ઠસરતો અને કીડાઓ આવી છે. યુદ્ધ વખતે સમજાયું કે વિજય આંધળા આજ્ઞાધીનતા અને વ્યક્તિગત વિકાસ પર નહિ પરંતુ પ્રેરણા, સંઘભાવ અને સહકાર પર અવલભે છે. અંગ્રેજ પ્રજાના ચારિત્ર્યધડતરની ચાવી રમતોમાં જ રહેલી છે એમ તેમને જણાયું, અને 'વોટર્સ'ની લડાઈ ઇટનનાં કીડાક્ષેત્રો પર જીતાઈ હતી.' એ જાણીતી અંગ્રેજી કહેવતનો મર્મ તેઓ ત્યારે જ બરાબર સમજ્યા. હવે દીડાપ્રેમ કેળવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, પણ વ્યાયામ અને શરીર-વિકાસનો શોખ એટલો તો મૂળ ધાલી બેઠો છે કે સંગીન પરિણામો આવતાં વખત લાગશે.

“ શારીરિક કેળવણીની પદ્ધતિઓમાં જર્મનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. અગાઉની ક્વાયતો

અને સાધનકામને બદલે બહિર્દોગ કસરતો અને ક્રીડાઓ જોવામાં આવે છે જર્મન શાળાઓના રમતગમતના કાર્યક્રમોમાં અમૂલ્યગત રમતો પ્રધાન સ્થાને હોય છે, કારણ કે આ રમતોને સમાજ-ભાવના અને સહકારવૃત્તિને પોષવાનું એક અગત્યનું સાધન લેખવામાં આવે ■ જૂની ઢગની કસરતી અને લશ્કરી ક્વાયતો વ્યક્તિગત હોઇને સહભાવની પોષક ન હતી, કારણ જો કે તે ક્વાયતો દરેક જાથમાં યત્રયત એકવિધતા લાની ચાકતી હતા. સાગણી અથવા હેતુની એકતા તો ભાગે જ જામત કરતી મત્તાધારી નેતાની કડક આચાર પાનન, સધની ઇચ્છાના ઐચ્છિક આચારપાલન અને સધની એક વ્યક્તિ તરીકેની ક્રિયાત્મક જવાબદારી કરતાં ઓછું અનુભવ શિક્ષણ દેનાર છે. લોકશાહીમાં સહભાવનાની પહેલી અગત્ય છે, અને જર્મન પ્રજા પોતાના બાળકોને ક્રીડાગણો પર જ પુરવામીઓની ભાવનાના પહેલા પાડો શીખવવાની દરેક તક આપે છે "• દૈનિકના નામની એક રમત વિશ્વા-ર્યાઓમાં ખૂબ જ પ્રિય થઇ પડી છે જીજી રીને પ્રજાનો રમ હલુ રમતો અને કસરતના અભ્યાસી

હિસાબ કરે તેવા જેલોમા વ્યક્ત થતો જોવામા આવે છે તમને લાગ્યે જ કાંઈ મિતેમા એવો જોવાનો મળે કે જેમા જર્મન છુટાનોની કાંઈ ને કાંઈ રમતની સ્પર્ધાની અગર તાવબદ્ધ કવાયતોની જાહેર ખજર ન હોય નાટકશાળાઓમા પણ શારીરિક બળના પ્રદર્શનો જોવાનો શોખ પ્રગ્ભને હજી છે

શારીરિક શિક્ષણનું સચલન આગળ ધપાવવા રાષ્ટ્ર દૌકશુલે ફૌર લાઇમેસુણુગેન (શરીર-વિકાસ માટેની જર્મનીની મસ્થા) નામની ૬૭ લાખથી વધુ સંખ્યો ધગવતી સસ્થા છે એનું વ્યવસ્થાપક મંડળ રાષ્ટ્રપતાગ (પાર્લામેન્ટ) અને વિદ્યાપીઠોના સંખ્યો તેમ જ બીજા પ્રમિદ્ધ પુરુષોનું બનેનું છે આ મંડળને સાત જુદી જુદી મમિતિઓ તે સમિતિઓ વ્યાયામમંત્રિ અને કીડગણો પૂગ પાડવાનું, ગ્રીખ અને હેમત વ્યાખ્યાનમાળાઓ તથા વર્ગો ગોડવનાનું, પ્રકાશનોની વ્યવસ્થા કરવાનું, પ્રચાર કરવાનું, શાળાઓ માટે વ્યાયામશિક્ષકોને તાલીમ આપવાનું અને રમતની સ્પર્ધાઓ ગોડવનાનું કામ કરે છે એકલા જર્મનીમા જ ૩૨૪ જેટલા કીડગણો છે †

† આ આકાઓ અને હકીકતો મે દૌકશુલે ફૌર

૧૯૨૦માં બર્લિનનાં કોંગ્રેસોનું અઠાર લાખ ચોરસ વાર નેટલું ક્ષેત્રફળ હતું. ૧૯૩૦માં એકસોચૌદ લાખ ચોરસ વાર નેટલું ક્ષેત્રફળ છે, અને એ રીતે દર માણસે લગભગ અઢી ચોરસ વાર નેટલું ક્ષેત્રફળ બર્લિનમાં આવે છે સમિતિનો ઉદ્દેશ તો હતો દર માણસે ૭ ચોરસ વાર નેટલું ક્ષેત્રફળ પૂરૂં પાડનાનો છે રેલ્વેમાડીની બારીમાથી બહાર નજર કરો તો શહેરોમાં તેમ જ શહેર બહાર ખુદના કોંગ્રેસો અહીંતહીં પથરાયેલા જોવામાં આવે બર્લિનમાં જ ચાર્લોટનબર્ગ સ્ટેશનથી ફાઇડીચન્દ્રામે સ્ટેશન સુધીના માત્ર દસ મિનિટના રેલ્વે રસ્તામાં ઓઠામાં ઓછા ત્રણ આવા કોંગ્રેસો જોવામાં આવે છે આ જ સ્થા બર્લિનમાં ડૉપ હૉકશુવે ફોર લાઇખેનમુ-જુગેન ચલાવે છે અને તેમાં શાળાઓ માટે વ્યાયામના ઉસ્તાદો તૈયાર કરવાનું કામ ચાલે છે. સાકડી આર્થિક ગિયતિ હોવા છતાં મુદ્દ પછી તરત જ આ મગ્યા માટે મકાનો બાંધવા પાછળ લગભગ વીસ લાખ નેટલાં માર્ક ખર્ચવામાં આવ્યા હતા પ્રયોગશાળાઓ, સ્નાનગૃહો, પુસ્તકાલયો અને લાઇખેનમુજુગેન (બર્લિન) ની મારી મુલાકાત નેજા મેળવેલા

નાટ્યગૃહોથી સુસજ્જ ગણ મજલાનું એ ભવ્ય મહાલય બર્લિન પાસે જ સુંદર રથએ આવેલું છે. તેને જ લગતા તેના પોતાના તરવાના કુડો, રૂપર્યા-ક્ષેત્રો તથા પવનદડા-હાથદડાનાં મેદાનો પણ છે. આ સંસ્થામાં પ્રવેશ મેળવવા કાંઈ પણ માધ્યમિક શાળામાં પૂરા અભ્યાસ ઉપરાંત ખાસ કસોટીઓ-વાળી પ્રાવેશિક પરીક્ષા વિદ્યાર્થીએ પસાર કરવાની હોય છે. એનો ગણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખેલો છે. ૧૮૦ કુમારો અને ૧૮૦ કુમારીઓ તેમાં નોંધાયેલાં છે.

તેના શિક્ષણના સિદ્ધાંતોમાં નીચેનાનો સમા-વેશ થાય છે:—

(ક) દીકરાનું શાસ્ત્ર, જરૂરી સાધન સામગ્રી અને ધારાધોરણો.

(ખ) વૈદ્યકીય વિભાગ, શરીરવિદ્યા, અંગ-વિજ્ઞાન, પ્રથમોપચાર, માંદાની માવજત વગેરે.

(ગ) નીતિમીમાંસાના સામાન્ય નિયમો, શિક્ષણ અને માનસશાસ્ત્ર, આલેખન, ઇતિહાસ, બ્વરથાનું શાસ્ત્ર અને રમતનું પત્રકારિત્વ.

સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર એવા બે વિભાગોમાં તેનો અભ્યાસક્રમ વહેંચાયેલો છે.

શિયાળામાં સવારના ૮ વાગે અને ઉનાળામાં ૭ વાગે સમયપત્રક રાત્રે થઇ રાત્રે ૮ વાગે ખજાસ થાય છે. દર અડવાડિયે વિદ્યાર્થીને સરેરાશ ૪૦ કલાક (૨૦ સિદ્ધાંતના અને ૨૦ બ્યવહારના) કામ કરવાનું હોય છે.

આપ્તુએ તંત્ર એવી સુવ્યવસ્થાવાળું છે, આસપાસનું દસ્ય એવું મનોરમ છે, ભવનો અને ક્ષેત્રો એવાં સુસજ્જ છે, અને એ સર્વ ઉપરાંત કુમારકુમારીઓનાં એવાં સુડોળ શરીરો છ કે એ બધું જોવા પછી આપણે તેની તારીફ ક્યાં વિના રહી શકીએ જ નહિ. આપણને એમ જ લાગે કે અહીં એક એવું કારખાનું છે કે જેમાં ભાવિ જર્મની ધડાઇ રહ્યું છે.

તે ઉપરાંત આ સંસ્થા રમતજમતની અને તરવાની સગવડના સાંજે શાળાનાં હોકરાંઓને પૂરી પાડે છે; દારણ કે પ્રશિયાની સધળી શાળાઓ બપોરે એક અને જો વાગ્યાની વચ્ચે જ ગંધ થાય છે.

આમ લોકોના ઉત્સાહ, રાજ્યની સદાય અને યુગેન્ડલેજ તથા યુગેન્ડ્યેવેશુંગ (યુવાનદિનરક્ષા અને યુવક સજ્જન) ની પહેલથી તથા શાળાઓ માટે ગામડાંઓમાં રહેવાની સગવડવાળાં સ્થળો તેમ જ

યુવાનો માટેના વિશ્રામસ્થાનો બાધી આપવાથી, શાળાઓએ યોજેલા પર્યટનો અને આતરમુલકી પન્નિમણોથી જર્મન પ્રજાનો નવો શારીરિક વિકાસ આગળ ધપ્યો જાય છે. પૉટ્સડૉમમાં એક ખુશનુમા દિવસે લુકટશીફ્ટિનહામેન (હવાઈ જહાજોને ઉડવા ઉતરવાનું એક સ્થળ-આ સ્થળને અત્યાગે બર્લિન અને પૉટ્સડૉમના વિદ્યાર્થીઓ માટે કીડાગણ બનાવી દીધું છે) માં શા નાઈનબુર્ગ રીઅન જીમનેસીઅમના ૮૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓને તેમના આખાથે શિક્ષક-મંડળ સમેત સઘળી જાનની ગમતગમતો તથા તરવાનું અને હોડીઓ ચલાવવાનું કામ કરતા મે જોયેલા મને લાગ્યું કે અપૂર્ણ ખેરાક વગેરે વાગણોએ જર્મન પ્રજાના શરીર પર જે માડી અસર પહોંચાડેલી તેનો જર્મનીએ નાશ કરી નાખ્યો છે. ધઉવર્થા અડીખમ શરીરનાળા અને કસરતગાજ લોકોનો એકનોદિયો સમૂહ પૉટ્સડૉમના કીડાગણ ઉપર મે જોયો તેવો કદી જોયો નહોતો.

આ મંડળો ઉપરાંત બીજા એવા મંડળો પણ છે કે જે આ કાયડાને બીજી રીતે ઉકેલવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે. 'પન્નિક હેલ્થ એસોસિએશન' અને 'જર્મન જુવેનાઈલ લીગ' એ આ મંડળોના નામ છે. ૧૯૨૮ની ધવર-બુક (અખંડકાવ) માંથી

લીધેલાં થોડાં અવતરણો જ એ મંડળોના કામ-કાજનો વધુ સારો ખ્યાલ આપશે. “ શાળાના દાકતરોએ નિવેદન કર્યું છે કે યુદ્ધ પછી પોપણની વધુ સારી પદ્ધતિઓ સ્વીકારવામાં આવી હતી; જેને પરિણામે અત્યારે પ્રાયમિક શાળાઓના ૬૧ ટકા જેટલા છોકરાઓ અને ૭૧ ટકા જેટલી કુમારિકાઓ સંપૂર્ણ રીતે પોપણ પામેલાં છે. લોહીની ફિક્કાર જતી રહી છે, કંઠમાળનાં દરદીઓ ઓછાં થયાં છે અને ક્ષય તથા અસ્થિની નબળાઈનાં દરદીઓ લગભગ અરધાં જેટલાં ધરી ગયાં છે. યુદ્ધ પૂર્વે શાંતિના સમયમાં પ્રજાના સરીરનું આરોગ્ય હવું તેવું જ અત્યારે પાછું પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. ચોક્કસાઈથી કહીએ તો કેવળ ઔદ્યોગિક પરમણ્યાઓમાં જ વારંવાર દુઃખદ અપવાદો જોવામાં આવે છે. ”*

જર્મન જીવેનાઈલ લીગ કે જેના સભ્યોની સંખ્યા ૪૦ લાખ યુવાનો જેટલી છે, તે ઔદ્યોગિક અઢાર વર્ષ સુધી મજૂરી કરી કમાનારા જીવેનોની સંખ્યા રાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. દરેક જીવાન જોઈએ તેવો ને જોઈએ તેટલો મજબૂત અને બળવાન બને છે કે કેમ, અને તેમ બનવામાં

તેને પૂરતો વખત આપવામાં આવે છે કે કેમ તે જોવાનું આ મંડળીનું મુખ્ય કામ છે.

“ જર્મન જુવેનાઇલ લીગ, તેમની રાષ્ટ્ર ઇમિટિયા પ્રતિનિધિત્વ પામીને અને જુવાનોનાં હિતરક્ષક બીજાં. મંડળો, ધંધાદારીઓને લગતી કેળવણી અને જુવાનોને મળતી વૈદ્યકીય રક્ષાથી અનુમોદન પામીને પોતાની માગણીઓ માટે એક સૂર ઉભો કરે છે. અને તે જાંબી માગણીઓ અદા થાય એ માટે કાયદાનો આશરો બની શકે તેટલી શક્ય રીતે શોધે છે. એ માગણીઓ આ રહી:

“ મજૂરી કરી કમાનારા જુવાનોની રક્ષા માટેની વય ૧૬થી વધારીને ૧૮ વર્ષની કરવામાં આવે; અઠવાડિયાના કામગીરીના કલાકો ૪૮થી વધવા નહિ જોઇએ (જેમાં સાંક્રસ્ટી અને ધંધાના શિક્ષણ માટે નિશાળે જવાનો સમય આવી જાય); આવા જુવાનો પાસેથી રાત્રે કામ લેવાની મના કરવામાં આવે; ૧૪ અને ૧૬ વર્ષ વચ્ચેની ઉંમરના જુવાનોને દર વર્ષે ત્રણ અઠવાડિયાંની રજા બર-પગારે કાયદેસર મળે. ”†

પ્રકરણ નવમું

આંતરરાષ્ટ્રીયવાદનું શિક્ષણ

શાળાના પાઠ્યક્રમમાં રાષ્ટ્રીયવાદને આંતર-
 રાષ્ટ્રીયવાદ સાથે કેવી રીતે સાંકળવો એ અગત્યનો
 પ્રશ્ન આજકાલ બધા દેશના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને મૂઝવી
 રહ્યો છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર પોતાનાં પરાક્રમો, સંસ્કૃતિ
 અને સંસ્કારિતા માટે મગફળ રહે અને પોતાને
 બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં ઉચ્ચ માને તે સ્વાભાવિક છે.
 ઘણા રાષ્ટ્રીય ઐક્યની ભાવના વિકસાવવા માટે
 માતૃભૂમિનાં બાળકોના હૃદયમાં તેમની સંસ્કૃતિના
 વિચારોનો સંભાર ભરવો જોઈએ. સાંસ્કૃતિક
 ઐક્ય જ રાષ્ટ્રીય ઐક્યના પ્રથમ પગલા રૂપ છે
 એ સર્વસ્વીકૃત વાત છે. રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના
 વિકસાવવાની આ પદ્ધતિ ન્યારે બહુ સંકુચિત
 બને છે અને સંકુચિત અર્થમાં જ રાષ્ટ્રીયતાને
 વિકસાવે છે, ત્યારે એનાં દુષ્પરિણામ આવે છે;
 કારણ કે રાષ્ટ્રીયતાની સાથેસાથ અન્ય રાષ્ટ્રો
 પ્રત્યે તિરસ્કારની વૃત્તિ તે દ્વારા ફેળવાય છે.

ન્યારે બીજા બાબુ જો કોઈ રાષ્ટ્ર સ્વદેશપ્રીતિ
 ઉપર ભાર ન મૂકે તો એને બીજા કોઈ પાઠોથી

રાષ્ટ્રના ભોગ બનવું પડે છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આ વાત અવારનવાર સાબીત થયેલી છે. આમ રાષ્ટ્રીયવાદને આંતરરાષ્ટ્રીયવાદ સાથે સાંકળવાનો ઢાંચડો ખૂબ ગૂંથવણુભર્યો બને છે. યુદ્ધ પહેલાં તેના પ્રત્યે બહુ ઝોણું લક્ષ અપાતું. સ્વદેશપ્રેમની ભાવનાની દૃષ્ટિ સંકુચિત હોય તો તેને વિકસાવવામાં કેવો ભય રહેશે છે તે હકીકત યુદ્ધ દુનિયાને બતાવી આપી છે. કેળવણીના પ્રદેશમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય સહકાર શક્ય છે એ લીગ ઓફ નેશન્સની સ્થાપનાએ બતાવી આપ્યું; અને એ સંસ્થાએ અન્ય રાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિ અને દૃષ્ટિ સમજવાની અને તેની કદર કરવાની ફટલી જરૂર છે એ હકીકત બહુ પ્રકાશમાં લાવીને બતાવી દીધી. જો એક પ્રજા બીજી પ્રજાના માનસ વિષે ગેરસમજણ ધરાવે તો કેવી મહાન આફતો આવી પડે તે વાતની ખાતરી બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં જર્મનીને તો ખૂબ જ થઈ.

અઝના પરિણામે વાયમારના બધારણની ૧૪૮મી કલમમાં આંતરરાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના માટે આ શબ્દોમાં બલામણુ કરવામાં આવી છે: “બધી શાળાઓમાં નૈતિક શિક્ષણ, જાહેર ફરજનું જ્ઞાન, જર્મનપણાની અંગત તેમ જ ધર્મોગત

હોશિયારી અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમજબુદ્ધિનો વિકાસ કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. ” આ વિધાનને હૅન્સે નીચલા ફકરામાં યોગ્ય રીતે સમજાવ્યું છે. “રાષ્ટ્રીયતા અને માનવતા એકબીજાનાં વિરોધી નથી પણ પૂરક છે, માનવતા વિનાની રાષ્ટ્રીયતા સંકુચિત અને નીતિના ઉચ્ચ આદર્શવિહોણી છે, અને રાષ્ટ્રીયતા વિનાની માનવતા ગૂઢ (તાત્ત્વિક) અને અસ્વાભાવિક છે; એ બંને વિચારોનો સમન્વય જ સાચી પ્રગતિને શક્ય બનાવે છે. કેળવણીના ઘડતરમાં આ બંનેનો વિચાર યવો ધટે અને બંનેને યોગ્ય અવકાશ દેવો ધટે. જર્મન પ્રજાસત્તાકના નવા બંધારણમાં આ વિચારોનો પહેલી જ વાર રીતસર સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. ” •

એક સિદ્ધાંત ધડવો એ જુદી વાત છે અને તેને અમલમાં મૂકવો એ જુદી વાત છે. બહુ-સંઘર્ષનાં નાનાં નાનાં પરગણાંઓએ એ બાબતમાં પહેલ કરી. એમણે એવું કરમાન કાઢ્યું કે રાજાઓના અભ્યાસક્રમમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારના વિષયને જુદા વિષય તરીકે ન રાખવો પણ બધાય વિષયોમાં એને ઓતપ્રોત કરી દેવો. બધાય વિષયો રાજામાં

• The Principles of Educational Policy by H. A. Hans, chap. XII pp. 164-65.

એવી રીતે શીખવવા કે જોથી વિદ્યાર્થીઓમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવના જન્મે. યાંચ વર્ષ ૧૯૪૮માં પ્રશિયાએ પણ ધ્વનસવીકને ધોરણે જ કામ શરૂ કર્યું. પણ આંતરરાષ્ટ્રીયવાદને એણે જુદા જ વિષય તરીકે અભ્યાસક્રમ પર રાખ્યો. એકબીની પેલી મેર અગર બાવેરિયામાં આ વિષયને બહુ સત્કાર ન મળ્યો. તેમ રાષ્ટ્ર પાસે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરાવવાનાં સાધનો પણ ન હતાં.

વળી કેટલાંએક જર્મન સંસ્થાનોમાં શિક્ષકોને એમ પણ ફરજ પાડવામાં આવી કે તેમણે પોતાના શિષ્યોને પરદેશી પ્રજાનાં ચારિત્ર્ય અને સંસ્કૃતિનો ખૂબ પરિચય કરાવવો.

સિદ્ધાંત કરતાં વ્યવહાર હમેશાં પાછળ જ રહે છે, અને આ કિસ્સામાં પણ એમ જ બન્યું. આપું મહત્ત્વનું કામ કરવામાં અનુકૂળ પાઠ્ય-પુસ્તકો અને એ માટે ખાસ કેળવાયેલા શિક્ષકો અગર તો આંતરરાષ્ટ્રીયવાદને ધોળાને પી ગયેલા શિક્ષકો જોઈએ. ગૂંચ આ કામની મુશ્કેલી વર્ણવતાં લખે છે: “ ગોંધાવલા રાજાવર્ગોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય-વાદની વાયુલહરીઓ વહાવવાના જખરદસ્ત પ્રયત્નો હતા, છતાં સતોષકારક પાઠ્યપુસ્તકોને અભાવે શિક્ષકના હાથ બંધાયેલા હતા. અનુકૂળ પુસ્તકો.

રચવા માટે સમયની જરૂર હતી, અને મહા-વિદ્યાલયના અધ્યાપકો જેઓ સામાન્ય રીતે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકે, તેઓ નવા વિચાર કરતાં જૂના વિચારના વધારે ઉપાસકો હતા. ” †

પાઠ્યપુસ્તકોની ખોટી પસંદગીથી અગર તો અયોગ્ય પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને આપવાથી આંતરરાષ્ટ્રીયવાદની ભાવના વિકસાવવાનું કામ કેવું દુષ્કર બને છે તે, હું મારા અંગત અનુભવ તેમ જ ખીન્નઓના તેવા જ અનુભવો ઉપરથી અતાવવા પ્રયત્ન કરીશ. ઇતિહાસ અને ભાષા એ બે એવા માર્ગો છે કે જે દ્વારા જ રાષ્ટ્રીયતા કે આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું શિક્ષણ આપી શકાય. જર્મનીમાં અર્વાચીન ભાષાના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ દ્વિમુખી છે. કોઈ પણ અર્વાચીન ભાષા શીખવી એટલે વિદ્યાર્થીને તે ચોક્કસાઈથી વાંચતાં, લખતાં અને બોલતાં આવડે એટલું જ નહિ, પણ તે ભાષા બોલનારી પ્રજાની ભાવનામાં તેનો પ્રવેશ હોય અને તેમનાં ચારિત્ર્ય અને સંસ્કૃતિની કદર કરતાં તેને આવડે, આવે તેનો ઉદ્દેશ હોઈને પાઠ્યપુસ્તકોની

† Germany by Goode, chap. XIV pp. 305-06.

માત્રી પસંદગી કરવાનું કાર્ય અતિ દુર્ઘટ બને છે.

અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણમાં જર્મનીમાં બર્નાર્ડ શૉ ધણો પ્રિય થઇ પડ્યો છે. અંગ્રેજી પાઠ્ય-પુસ્તકોની નાની શી યાદી આ રહી —

- (1) The English National Character,
by Fritz Wettizien.
- (2) Saint Joan, by Bernard Shaw
- (3) Told by an Idiot, by Rose Macaulay.
- (4) The Autobiography of a Supertramp,
by W. H. Davies with a preface
by Bernard Shaw.
- (5) Growth and Structure of the Eng-
lish Empire.

અમેરે.

The English National Character નામના પહેલા પુસ્તકમાંથી અવતરણો લઈને હું એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ કે ખોટી પસંદગીવાળાં પાઠ્યપુસ્તકો હોય તો સદ્ભાવવાળા શિક્ષકને માટે સાચી દષ્ટિ કેળવવાનું કામ કેટલું અઘરું બને છે.

“ Price Collier—First Impression of a Foreigner. ”

“ લોડ મેયરનો વરઘોડો જોવા શેરીઓમાં ઉભરાતા લોકો તરફ જરા નજર કરતો અને તમે ઘણું કરણ દસ્ય જોશો. પાંકડીલીના આ ગોમાંસ-ભક્ષી અને પોર્ટગેઝી લોકો સારી રીતે તૈયાર થયેલા, ખૂબ ધસી અને ધમારીને સાફ થયેલા દેખાશે. પણ દાલતી આ બીજી બાજુ જોઈને વધુ ગ્લાનિ થશે. ગરીબ, દીંચકા, કૃષ મુદ્રાવાળા, મીંચ-રિયાં વસ્ત્રોવાળા, કઢંગા અવયોવાળા, કુકરતું માંસ ખાનારા, જીનદાર પીનારા, ઇસ્ટએન્ડના આ વસનારાઓ છે. અહીં જેવા ખૂબખરાડ, આકર્ષ દારિદ્ર્ય, આટલાં બધાં અવિકસિત, ઉધાડે બેગે અને ધૂણા ઉત્પન્ન થાય તેવાં રોગીઓઃ માણસજાતનો આવો સડો ખીજે ક્યાંય જ નથી. ”

Bernard Shaw—Cant, pp. 25-26.

[“ તે ખીજાને અસર ઉત્પન્ન કરે તેવો નીતિભર્યો દેખાવ દરતાં કદી ગભરાતો નથી. સ્વતંત્રતા અને રાષ્ટ્રીય આપઅખત્યારીના જખરા હિમાયતી તરીકે અરધી દુનિયાને તે જીતી લે છે, પોતાના મુલક સાથે બેળગી દે છે અને એને વસાહત એવું નામ આપે છે. માન્ચેસ્ટરના સેન-બેગિયા માલની ખપત માટે જ્યારે તેને મારકેટની જરૂર પડે છે, ત્યારે તે કાંઈ દેશના દેશી લોકોને]

સાતિનો સદેશ શીખવવા એકાદો પાદરી મોકલી આપે છે દેલીઓ એ પાદરીને મારી નાખે છે, અને ખ્રિસ્તધર્મનો બચાવ કરવા તે હથિયાળ ઉચકે છે, તેને માટે લડે છે, અને તને માટે જ તે દેશ જીતે છે એ ધર્મસેવાના બ લામા એને ખુદા તરફથી પેલી 'મારકેટ' (માન વેચવા માટેની બજાર) મળે છે તે બધું સિદ્ધાતને વળગીને જ કરે છે સ્વદેશ સેવાના સિદ્ધાત અનુમાર તે તમારી સારે લડે છે, વાણિજ્યના સિદ્ધાત અનુસાર તે તમને લૂટે છે, સામ્રાજ્યવાદના સિદ્ધાત અનુસાર તમને તે શુલામ બનાવે છે, શૌર્યના સિદ્ધાત અનુસાર તમને તે કચડે છે, વફાદારીના સિદ્ધાત અનુમાર તે પોતાના રાગને માન આપે છે, અને પ્રજાસત્તાકના સિદ્ધાત અનુમાર એ રાગનું માથું પણ ઉડાવી શકે છે "।

એક હોશિયાર શિક્ષકને આ ફકરાઓ શીખવતો મેં જોયો છે, પણ એક અંગ્રેજના ચારિત્ર્યનો સાચો ખ્યાલ તે આપી શક્યો હશે કે કેમ તેનો મને શંક છે

સન્ત જોગન'નો એના વિદ્વાત્તણર્થા પ્રસ્તાવ મહિત અભ્યાસ કરવામા આવે તો તે જરીયે નુ સાન ન કરે તેનુ પુસ્તક છે પણ જર્મન નિશા-

ળિયા માટે એ પ્રસ્તાવ ધણો જ અધરો છે-લગભગ સમજવો અશક્ય છે. એટલે કેન્દ્ર તેમ જ જર્મન લોકોની ખાસિયતોનો સાચો ખ્યાલ પુસ્તકનો મૂળ ભાગ વાંચવાથી આવી શકતો નથી.

આવી જ અડચણુ ઇતિહાસનાં સાચાં પાઠ્ય-પુસ્તકો પસંદ કરવામાં પડે છે. "રોમાનના લખવા મુજબ, નવા શાસનકાળમાં ઇતિહાસનાં પોતાંઓની ધણી શાળાઓમાં હોળી પ્રગટાવવામાં આવતી હતી. એ હોળીમાં દાઢટરકેના સિદ્ધાંતો જે પુસ્તકોમાં ઉપદેશવામાં આવતા તે પુસ્તકો ખાસ કરીને હોમી દેવામાં આવતાં. પણ એ પણ ખરું છે કે મુદ્દવિરામ પછી ફેટલેક વર્ષે જે ઇતિહાસપ્રચીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તે થોડાંક પ્રકરણોના ઉમેરા મહિત જૂના વખતના રાજશાસનકાળના જ ઇતિહાસ હતા."†

વળી એફ. ડબ્લ્યુ. રોમાન પોતાના 'ધી ન્યુ ઐન્ટ્યુકેશન ઇન યુરપ' નામના પુસ્તકમાં લખે છે: "ફટલીએક શાળાઓમાં વર્ષના કેટલાક મહિના સુધી ઇતિહાસ અને ઐત્રીજના વર્ગો એકઠા જ રાખવામાં આવે છે. " એ જ પુસ્તકના લખનારને તે વેળા

† The Times Literary Supplement, 18 April 1929.

જે પાઠ્યપુસ્તકોનો ઉપયોગ થતો હતો તે જોઈને ખૂબ આશ્ચર્ય થયેલું, કેમ કે પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે હતા —

(૧) ‘ ૧૯૧૪નો યુરોપીય મહાન વિગ્રહ ’ લેખક જહોન બર્ગેમ અગાઉ કાયબીઆ વિદ્યાપીઠના આનરગૌરવ કાયદા અને પોલીટીકલ સાયન્સના પ્રોફેસર

(૨) ‘ યુદ્ધમા - ઇંગ્લાન્ડ અને જર્મની ’ લેખક રોબર્ટ જે. થોમસન . અમેરિકન જોડથી.

બન્ને પુસ્તકો મહાન યુદ્ધમા જર્મનીનું કોતલુ વ્યાજબી હતું તેમ પ્રતિપાદન કરે છે

મહાન વિગ્રહનો ઇતિહાસ કેવા પ્રકારનો લખાયેલો હતો અને શાળાઓમા તે કેવી રીતે શીખવવામા આવતો હતો તે બાબત ઉપર રોમાન નીચે પ્રમાણે લખે છે ‘ જર્મન શાળામા જે પાઠ્યપુસ્તકો વપરાય છે તે વાંચ્યા પછી કોઈ પણ માણુમ કહી શકે કે મહાન વિગ્રહની ઉત્પત્તિ અને પરીણામના ખુલાસા તેમા નીચે પ્રમાણે મોટા ભાગે આપવામા આવેલ છે. જગતની મહાન પ્રવૃત્તિની માફક મહાન વિગ્રહ થવાના પણ અનેક કારણો છે. એટલું તો ખાતરીપૂર્વક કહી

શકાય કે તેની ઉત્પત્તિમાં જર્મની મોટે ભાગે દોષિત નથી. તે તો લગાઇ જતું હતું, અને જો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તટસ્થ રહી હોત તો જરૂર જત જર્મનીની જ હતી.”*

“ડૉ. રૉલ્ડ મક્કમપણે જણાવે છે કે આજની કેળવણી જગતભરની શાંતિની મહાન ઝેરી અને જઘ્ની દુશ્મન છે. આ આક્ષેપ તેઓ ફ્રાન્સ, જર્મની અને હંગેરીમાં ચાલતાં પાઠ્યપુસ્તકોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અને ટીકા કરી સાબીત કરે છે.”†

આ સર્વ અવતરણો પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે બહુનારાઓને આંતરરાષ્ટ્રીયતાની સમજૂત આપવી એ કેટલું અઘરું કામ છે. કારણ કે યોગ્ય પુસ્તકો પસંદ કરવામાં આવતાં નથી, તેમ જ પસંદગી માટે યોગ્ય પુસ્તકો મળતાં પણ નથી.

ખીજો મુદ્દો આ હેતુ માટે શિક્ષકોને કેળવવનિ છે. કલમ ૧૪૮ અનુસાર જર્મનીના શિક્ષક પાસે બે ખાસ હેતુઓ હોય છે:—

* The New Education in Europe by F. W. Rown pp. 260, 261, 262.

† The New Era, April 1926, p. ૬7.

(૧) રાષ્ટ્રીય ઐક્યનો વિકાસ

(૨) આતરરાષ્ટ્રીય મમત્ત્વનું ઉત્પન્ન કરવી

યુદ્ધ પછી જર્મનીને રાષ્ટ્રીય એકતાના જ્ઞાનની સૌથી વધુ અગત્ય હતી આપણે અગાઉ પ્રસ્તાવના નોંધુ છે તેમ જર્મની વ્યક્તિઓનો દેશ છે. તેમાં લગભગ ચોવીસ પચીસ પરગણાઓ છે, અને તે પૃથક્ પૃથક્ યદ્ય જવાના વલણના યોગે દેશ છે. આ વલણને અટકાવવા માટે એક જ જાતની સંસ્કૃતિ દ્વારા ઐક્યનું જ્ઞાન પેદા કરવાની અર્થસામાન્ય માગણી કરવામાં આવી આ માગણીના પરિણામે 'સમાજશાસ્ત્ર' અને 'સંસ્કૃતિશાસ્ત્ર' જેવા વિષયો શાળાના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા; ઔદ્યોગિકશુલે અને ડોપ ઓબરશુલે જેની જર્મન સંસ્કૃતિ, જર્મન ભાષા, જર્મન કળા, લોકગીતો અને મગીત ઉપર વધુ ભાર મૂકી શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી, અને શાળાઓમાં રખડપટ્ટીઓ અને પ્રવાસોને ખૂબ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું 'સંસ્કૃતિશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર' એ ફક્ત પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શાળાના જ વિષયો નથી, પણ ઠેક શિક્ષકોના તાલીમવર્ગો સુધીના અભ્યાસક્રમમાં પણ તેમને સ્થાન છે. આ પ્રયાના અવગુણો પણ છે જર્મનીનું જે જે કાંઈ હોય

તે માટેનો વધુ પડતો પ્રેમ દષ્ટિભર્યાદાને સહેજે દૂકી જતાવે છે.

‘ પ્રાથમિક શિક્ષકોની કુળવણી ’ નામના પુસ્તકમાં ડૉ. અલેક્ઝાન્ડર લખે છે કે “ આ જ સ્થળે (માત્ર શિક્ષકોની તાલીમના કાર્યક્રમને નહિ પણ સમસ્ત જર્મન પ્રજાને) લય અને જોખમનો પૂરેપૂરો સંજલ જ છે જનસમાજના નેતા ધવાને તાલીમ પામતા શિક્ષકોની કુળવણી આટલી સંકુચિત દષ્ટિવાળી હોય તે ખરેખર કમલાગ્યની વાત છે પોતાની જાતનું વધુ પડતું મૂલ્યાંકન પોતાના ગુણ, શક્તિ અને પગક્રમેની વધુ પડતી પ્રશંસામાં પરિણમે છે પરિણામે આત્મ-સાધા અને અન્યના દષ્ટિગિંદુની અવગણનામાંથી સંકુચિત ગષ્ટભાવના પેદા થાય છે. ”*

આમ ધણી મુશ્કેલીઓને લીધે જર્મનીની શાળાઓમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતનો આદર્શ સાધવાનું અવરૂ જન્યુ છે. છતાં એ આદર્શની મિદ્ધિ અર્થે જુદી જુદી દિશાઓમાંથી પ્રયત્નો

* The Training of Elementary Teachers in Germany by Alexander, Chap IX pp 262-63.

અહીં રહ્યા છે એ ત્યારે આપણે નક્કીએ છીએ
ત્યારે તેમને આપણે મનમાં આપણો ઘર છે.

ગાંધીજીએ ૬. ૪. ૧૯૨૭માં દિગ્ગજ સરકારને
પરમલાંબની મરકારનો સદ્કાર મેળવીને એવી
નિવૃત્તિ કરાવું કે દાનિદાસનાં પાંચપુરતકા
હી વખત તપાસવાં લેઈએ, અને જોવું લેઈએ
કે ૧૪૮માં જે આશાઓ રાખવામાં આવી
છે તેને તે પુસ્તક પૂરી પાડે છે કેમ. વળી
અધિપતિ સરકારે ૧૯૨૮માં 'લીમ એન્ડ નેશન્સ'-
ના વિષયને નિશાળના પાંચપદ્ધતિમાં દાખલ કર્યો.
૧૯૨૭માં જે સિમ્લી કોલેરાઈએ જર્મન છતિ-
દાસનાં પુસ્તકમાં જે મરીમસાલાવાળાં વિધાનો
કરવામાં આવેલાં તેની પણ સખત રીતે ગાંધી-
જીની મંત્રી હતી.

આ જાગૃતનો ઉદ્દેશ કરતાં ધી ટાઇમ
લીટરરી સંપ્રદાયે લખે છે કે: "કોલેરાઈ જેવી
સખત દીકા બાળે જ કોઈ બીજો લેખક કરી
શકે. અને આ વિષયની પૂર્ણાદ્યતિ કરીએ તે પહેલાં
એટલું જોઈએ કે એતિહાસિક સત્ય
દર્શકો રજુ કરનાં પુસ્તકોની ટીપ પણ કોલેરાઈ
જે તેમાં આપી છે, અને ચૂંચવું છે કે
પ્રજાઓએ પણ પોતાનાં છતિદાસનાં પુસ્તકો

મમાલોચના આટલી જ ઝીણવટથી કરવી ઘટે છે.”*

નવો શિક્ષક જે અગાઉ યુવકપ્રવૃત્તિની સાથે જોડાયેલો હતો તે આતરરાષ્ટ્રીયતાનું જ્ઞાન જગવવા દિલોગ્તનીથી પ્રયત્ન કરે છે. કેટલીયે શાળાઓનાં પ્રવૃત્તિમંડળોમા ‘બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય,’ ‘વસાહતો,’ ‘હિંદુસ્તાંમા બેકારી અને કાલસાનો ઉદ્યોગ,’ ‘હિંદ અને પૂર્વ જર્મનઆફ્રિકા’ વગેરે વિષયો ઉપર ઘણી જ શાત રીતે અને ઉદાર દૃષ્ટિથી વિવેચનો થતાં મેં સાંભળ્યા છે આતરરાષ્ટ્રીય મબધની વાવના ખીલવવાના કેટલાક અતિ અગત્યના મુદ્દાઓ આ નીચે રજા.

(૧) શિક્ષકો અને શિષ્યોની પરસ્પર લેવડદેવડ

(૨) આતરરાષ્ટ્રીય શાળાઓની સ્થાપના.

(૩) રાજ્ય શાળાઓની પગદેશમા સ્થાપના.

(૪) શાળાઓના પરદેશપ્રવાસો.

શિક્ષકોની પરસ્પર લેવડદેવડના સબધમાં જર્મનીમા બહુ થોડું જ કરવામાં આવ્યું છે; પણ વિદ્યાર્થીઓની અદલામદલી થયા જ કરે છે અને

* The Times Literary Supplement, 18-April 1929, p. LVIII, col 3.

તેના પગિણામે ગ્રામ ગ્રામ વચ્ચેની ગેરસમજૂતો દૂર કરવામા ખૂબ સરલતા થતી આવે છે ઑડેનવાદ (અગિયારમા પ્રકરણમા જેને વિષે વિસ્તૃત ઉલ્લેખ હવે પછી છે) જેવી આતરરાષ્ટ્રીય શાળાઓની સ્થાપના માર્વાજિક ભાતૃભાવ ખીનવાની દિશામા એક આગળ પડતા પ્રયત્ન રૂપે લેખાય રાજ્ય તરફથી પગદેશોમા શાળાઓ ખોલવાનો પ્રશ્ન જર્મનીની અત્યારની આર્થિક સ્થિતિ જોતા ભવિષ્યની વધારે આગાહી ઉપર અન્યથે છે, પણ પાસેના તેમ જ દૂરના પરદેશોમા શાળાના પર્યાટનોને ખૂબ જ ઉત્તેજન અપાતુ રહે છે

અને અહીં જ, આ દેશ પોતાની શાળાઓમા આતરરાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનો પ્રવેશ કરાવવા જે દિલોગનીભર્યા પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે તેની ખાતરી થાય છે આ લગાઇ એકલા કાગ સામે જ નહિ પણ સાધનો સામે પણ છે અને જ્યારે પાડોશી રાજ્યો પોતાની શાળામા સ્વેચ્છાપ્રેમ ઉપર વધુ પડતો ભાર મૂકતા રહે છે ત્યારે તો આ કાર્ય અતિ પણ નિકટ બને

“ ડૉ. અલેક્ઝાન્ડર લખે છે કે “ જર્મન શાળાઓમા ‘ જર્મની ’ ઉપર ભાર મૂકવામા આવે

છે, અને હું ધારું છું તેમ રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂકવામાં આવે છે. ગમે તેમ હોય પણ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકા બાદ કરતાં, બીજા કોઇ પણ દેશની શાળામાં, જર્મન શાળા-ઓમાં ભાતુભાવની લાગણી અને સમજણ પર જે ભાર મૂકવામાં આવે છે તેવો ભાર ભાગ્યે જ મૂકવામાં આવતો હોય.”†

પ્રકરણ દસમું

અવૃત્તિશિક્ષણ અને અખંડશિક્ષણ

કોઈ પણ જર્મન શિક્ષક સાથે વાતચીત કરતાં કે પદ્ધતિ પરનું કોઈ જર્મન પુસ્તક વાંચતાં આપણે પ્રવૃત્તિશિક્ષણ (આરબાઇટઉન્ડરિશ્ટ) અને અખંડશિક્ષણ (ગેઝામ્ટઉન્ડરિશ્ટ) એ બે શબ્દ પ્રયોગોના ઉપયોગ વારંવાર થતા હમણાં બહુ જોઈએ છીએ. આ બંને નવી પદ્ધતિઓ કેળવણીના માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં થયેલા નવા વિકાસને પરિણામે, તેમ જ શાળાઓમાં વધી પડેલા પાઠ્યક્રમને પરિણામે ઉભી થયેલી નવી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા અસ્તિત્વમાં આવેલી છે.

પ્રવૃત્તિશિક્ષણનું મૂળ આપણને કાન્ત, શીલ અને હેગેલ જેવા પહેલાંના જર્મન દાર્શનિકો કે જેમણે પ્રવૃત્તિ (activity)ને મનુષ્યમનના એક આવશ્યક ક્ષણ તરીકે સ્વીકારેલી છે, તેમની પાસેથી મળી આવે. ફેરશેનસ્ટાઇનર, ગોડીસ અને રપ્રેન્ગરના નેતૃત્વવાળા અભ્યાસના જર્મન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ એવા મતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે 'સ્વ-પ્રવૃત્તિ' દ્વારા વ્યક્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ એ

જ કળવણીનો હેતુ છે, અને સ્વ-પ્રવૃત્તિ દ્વારા બાળકનો આત્મા ક્રોધ પણ મૂર્ત રૂપમાં પરિણમવો જોઈએ. આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરતાં ઠાન્ત, શીષ અને હેગલ જેવા જર્મન દાર્શનિકોના મતને તેઓ ટેકા આપે છે. આ વિચારને સાળાના મુખ્ય સિદ્ધાંત તરીકે તેઓ સ્વીકારે છે.

દેરશેનસ્ટાઇનરે ચક્તિપ્રવર્તક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો; અને લાકડકામ, ધાતુકામ, પૂંઠાકામ, પુસ્તકો બાંધવાનું કામ, શણગાર કરવાનું કામ વગેરે હસ્તકામો દ્વારા બાળકની ન છુટ્ટી થયેલી સધળી શક્તિઓ છુટ્ટી થશે એમ ધાર્યું; વિદ્યાર્થી પોતાના સાધનો પસંદ કરીને, પોતાની ગણતીઓ શોધી કાઢીને, બોટી પદ્ધતિ અજાગી કરી નવીને સ્વીકારીને પોતાની જાતને વિકસાવતો જાય છે, અને ધધાદારીની તેમ જ યોગ્ય પુરવાસી-પણાની જરૂરિયાતોને બધોસતો થાય છે, એમ તેણે વિચાર્યું. અચૂતરની આ પદ્ધતિ 'પ્રવૃત્તિ-શિક્ષણ' ને નામે ઓળખાય છે.

ગોડીશે પ્રાથમિક શાળાઓમાં હસ્તકામની જરૂરિયાત સ્વીકારીને એક પગલું વધારે આગળ બેઠું; અને પ્રવૃત્તિશિક્ષણના ઉચ્ચ વર્ગોમાં માનસિક વિકાસ થાય તેવા વિષયો દાખલ કર્યા.

એણે આ પ્રવૃત્તિશિક્ષણની શક્યતા ગણિત અને ભાષા જેવા વિષયોમાં જોઈ. માનસિક કામમાં પણ વિદ્યાર્થીને કામકામો આપીને, પુસ્તકોનાં સૂચનો કરીને, પ્રભાવસિ આપીને અને હસ્તકામમાં જે રીતે ભુદી ભુદી ચોળનાઓ આપીને કામ કરવામાં આવે છે તેમ કરીને, તેના કામને વેગ આપી શકાય છે. આ પ્રવૃત્તિને તેણે એક ભુદા વિષય તરીકે ગણી નહિ પણ હસ્તકામ તથા માનસિક કામ બંનેમાં સરખી રીતે વ્યાપક પદ્ધતિ તરીકે ગણી. બાળકના ઉપક્રતા જતા વ્યક્તિત્વને ફક્ત ધર્મા-કુમરના ઉપયોગમાં જ બાંધી રાખનારા ફેરોનસ્ટાઇનરની સાથે જેમનો મતમેળ થતો નથી એવા ધણા જર્મન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો તેની આ માન્યતાને ટેકા છે.

આમ માનસશાસ્ત્રીઓ અને કેળવણીકારોનું પીકબળ પામીને આ પ્રવૃત્તિ શાળાઓમાં બહુ માનીતી પદ્ધતિ થઈ પડી છે. જે જૂની શાળાઓમાં વ્યક્તિકામ અને વ્યક્તિની દરિદ્રાઈ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવતો, ત્યાં બીજા પાસેથી મદદ મેળવવી કે બીજાને મદદ આપવી એ ગુન્દો ગણાતો, અને ત્યાં સમૂહકામ, સંઘબાવના અને સમાજબાવના હતાં જ નહિ, તે જૂની શાળાઓની

મામે આ પ્રવૃત્તિ એક વિરોધ તરીકે ઉભી છે આ પ્રવૃત્તિથી સમાજભાવના કેળવાય છે એવો એનો દાવો છે પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં આ પદ્ધતિ માન્ય થયેલ છે પ્રાથમિક શાળાઓમાં હસ્તકામ દ્વારા એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને તેથી ઘણી ખરી પ્રાથમિક શાળાઓની સાથે લાકડકામ, ધાતુકામની કોડ, એક છાપખાતુ, હુમરકામનો એક ઓરડો, નિહાનની પ્રયોગશાળા, એક કલામંદિર અને એક સંગીત તથા નૃત્યમંદિર હોય છે આની શાળાઓમાં હાથકામ આવડવું એ એક માનની વાત લેખાય છે, અને તેથી આ પ્રવૃત્તિના પરિણામે રમકડા બનાવવાનો ઉદ્યોગ એટલી હદે પહોંચ્યો છે કે કેટલીક શાળાઓ તો પોતાનો ખર્ચ ઉપાડી શકે તેની બની ગઈ છે, અને તેમનો બનાવેલો માન બજારમાં વેચી શકાય તેવો થતો જાય છે એ તો હવે સર્વસ્વીકૃત વાત છે કે આલેખન અને હસ્તકામ દ્વારા બાળકની પ્રેરણાને સ્વ પ્રવૃત્તિ તરફ વેગ મળે છે, અને જાતમહેનત તથા શોધકૃત્તિને આવિષ્કાર મળે છે માધ્યમિક શાળાઓમાં આ પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર અભ્યાસ અને સમૂહકામમાં રૂપાંતર પામે છે સ્વતંત્ર અભ્યાસની ડોલ્ટન યોજનાનું આ પ્રવૃત્તિ નવું રૂપ છે જતા તે આઉન્ડરલાઈન

મિ. સેન્ડર્સનની 'પુસ્તકાલય-યોજના' ને વધારે મળતી છે. આઉન્લડની પુસ્તકાલય-યોજનામાંથી નીચલો ઉતારો આ પ્રવૃત્તિનો સાચો અર્થ શો ❷ તે સ્પષ્ટ કરે છે: "તેની યોજનાની પાછળ રહેલો સિદ્ધાંત સામાન્ય વાચન કે વર્ગના નિશ્ચિત કરેલા કામની તૈયારી માટે નથી, પણ આખી કક્ષાએ જે અભ્યાસ પસંદ કર્યો હોય તેમાંથી ખાસ ઉપરિચિત થતા રસપ્રદ કાવ્યાઓના ઉકેલ વડે જે સર્જકશક્તિ કેળવાય છે તેના વિકાસ માટે છે. આવા કાવ્યાઓ સહકારવૃત્તિથી સાથે કામ કરતા એક જ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ તે વિષયના ઉત્તમ નિષ્ણાતોને પૂછીને અને તે વિષયનાં મૂળ સ્થાનોને તપાસીને જ ઉકેલી શકે. આ રીતે વિદ્યાર્થીઓ રસવૃત્તિથી વિચારમાળાને જાગ્રત રાખીને સત્તાન પોતાનું અભ્યાસકામ ચાલુ કરે છે; અને આમ કરેલું કામ હકત ગોખી મારેલું કે શુદ્ધિએ મેળવેલું રહેતું નથી પણ તેમાં સર્જકતા, તુલનાશક્તિ, વિવેકશુદ્ધિ અને સાચી પસંદગીની જરૂર પડે છે."

ગયા ઉનાળામાં મેં કાર્લમાર્ક્સની શાળામાં

* University of Leeds, Department of Education, Scheme of Library-Work: Oundle School.

ચાલતા જે કામને જોયેલું તેની યોજનાને આ સિદ્ધાંતો જરાજર મળતા આવે છે. એ શાળાનું આખું વર્ણન અહીં અરથાને છે. તે મુદ્દાકાત વેળા દ્વામ્બુર્ગ, પ્લીમેન અને લુબેકનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનેના આર્થિક અને ઐતિહાસિક વિકાસની ચર્ચા ત્યાં ચાલતી હતી. વર્ગનાં જુદાં જુદાં મૂમખાંએ એ પ્રશ્નનો જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી અભ્યાસ કરતાં હતાં; દરેક મૂમખાને પોતાના અભ્યાસનું પરિણામ ચર્ચા અને અનુમતિ માટે આખા વર્ગ પાસે મૂકવાનું હતું.

વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાના અહેવાલો વાંચ્યા અને નકશાઓ ને આલેખો સહિત પોતપોતાનાં વિધાનો સમજાવ્યાં; તે પછી પ્રશ્નોત્તરી ચાલી, મૂળ વસ્તુને વારંવાર તપાસવામાં આવતી. એક છેવટના પરિણામ પર આવવા માટે બધામાં તીવ્ર ઇચ્છા જોવામાં આવતી હતી. થયેલા કામ પરની ટીકાઓને સદ્બાવથી સ્વીકારવામાં આવતી હતી, અને તેના રહિયા પણ આપવામાં આવના હતા. આખીયે કાર્યપદ્ધતિને ચોગ્ગ રસ્તે વાળવા માટે શિક્ષકને જાગ્યે જ આગળ આવવું પડતું હતું. વર્ગના આખાંયે વાતાવરણમાં જે સ્વતંત્રતા વ્યાપી રહી હતી તે, તથા સમૂહકામ તથા વર્ગમાં સહકારની

જે ભાવના પ્રસરી રહી હતી તે, આ પ્રવૃત્તિની ફતેહની ખાતરી આપતાં હતાં. સામાન્ય રીતે જર્મન શાળાઓમાં બને છે તેમ આવી અભ્યાસ-પ્રવૃત્તિ કોઈ એકાદી મુસાફરીને પરિણામે કરવામાં આવે છે, અગર એ અભ્યાસની પૂરવણી રૂપે એવી એકાદ મુસાફરી ગોઠવવામાં આવે છે. અને એ રીતે આ વર્ગ, તેઓ જે વિષયની ચર્ચા કરી રહ્યા હતા તેનો અને તે રચનાનો અભ્યાસ કરવા માટે હાથગૂર્જ, ધીમેન અને લુખેક તરફ પાંચ અઠવાડિયાંની મુસાફરીએ જવાનો હતો.

કદ કદામાં આ પ્રવૃત્તિ સર કરવી તે વિદ્યાર્થીની વય અને શીખવાના વિષયના પ્રકાર પર આધાર રાખે છે. માધ્યમિક શાળાઓના ઉત્તરતા વર્ગોમાં પણ આ પ્રવૃત્તિ વર્ગશિક્ષણ અને હસ્તકામ સાથે સહેલાઈથી જોડી દઈ શકાય છે. "જે ચોક્કસ જ્ઞાન વગર ઉચ્ચ બૌદ્ધિક અભ્યાસ શક્ય નથી, અને સ્વતંત્ર કામ કરવાની શક્તિ કે જેના વગર જ્ઞાન વાંઝાયું જ રહે છે, તે બંને વચ્ચેના કુદરતી ગાળાને જોડી દેવો એ આ પ્રવૃત્તિ-શિક્ષણનો એક સાચો અને મદદનાર દેતુ છે." આમ રી-ઓર્ગેનીઝેશન ઓફ એલ્યુકેશન દન પ્રશિયા (પ્રશિયામાં શિક્ષણની પુનર્રચના)નામના

પુસ્તકનો લેખક કહે છે તે સત્ય જ છે †

અખડશિક્ષણ (ગેઝામ્ટઉન્ડેરિષ્ટ) તે કાયદાથી જ પ્રાયમિક શાળાના પહેલા ચાર વર્ષોમાં ઘણા પરગણાઓએ દાખલ કરી દીધું છે આ શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાં સ્થાનિક વાતાવરણનો પૂરો અભ્યાસ મધ્યસ્થાને રહે છે આ અભ્યાસને મમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે, અને ‘ પ્રશિયામાં શિક્ષણની પુનર્વ્યવસ્થા ’ નામના પુસ્તકમાં તેને ‘ ઘર, આગણ, બાગ, શાળા અને શાળાનું આગણ, શેરી અને બજાર, ખેતરો, બીડો, જંગનો ધર અને ઘર બહારની જીદગી, ઘેર કોડમાં, કાગખાનામાં ખેતરમાં દ્રાક્ષના મડપોમાં આ સવળે સ્થળે જીવાતુ જીવ । બાળક અવલોકે છે તે જ અભ્યાસની વસ્તુ બની જાય છે ” એમ વર્ણવે છે

આ વિષયની આસપાસ વાણી સાચન, આતેખન લેખન, ગણિત અને સંગીતના કામની ગોઠવણ કરાન છે જે આ મધ્ય વિષય વ્યાપક હોય તો બીજા દરેક વિષયો તેમાં મોઢ ને કાઢ પૂર્તિ કરે છે, અને એ રીતે કુદરતી અપૂર્ણતા ચતી આવે છે બાળકના સ્વનત્ર અવલોખન પર જ

† The Re-organization of Education in Prussia, Part II, sec III, chap IV, p 319

આ આખીયે પદ્ધતિનો આધાર હોઇને, શાળાના પ્રવાસોનું સ્થાન સમયપત્રક પર બહુ અગત્યને સ્થાને છે. પ્રાથમિક શાળાનાં પહેલાં બે કે ત્રણ વર્ષોમાં બાળકને કોઇ પણ કડક સમયપત્રક આપવામાં આવતું નથી, પણ શિક્ષક બાળકને બહુ પરિચિત હોય એવા એકાદ વિષયથી શરૂઆત કરે છે, અને તેમાંથી વર્ષ આખા દરમિયાન જુદા જુદા વિષયોને વિકસાવે છે. બાળકને કોઇ પણ જાતની પરીક્ષાઓ નહિ આપવાની હોઇને, તેમ જ એકનો એક જ શિક્ષક ઓછાંમાં ઓછાં ત્રણ વર્ષ વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહેતો હોઇને, આ કામ પણ સરળ થઇ શકે છે.

જર્મનમાં ગેમાઇનશાફ્ટશુલેનું કામકાજ જોવાનું મને મદ્રાસમાં સાંપડેલું. વર્ગની સરેરાશ વય નવ વર્ષની હતી. સંગીત પૂરું થયા પછી એક બાળક ખુરશી પર આવ્યો અને દૈનિક કામ શરૂ થયું. જર્મનમાં કંઈ જાતનાં વાદનો વધુ માણસોને અવરજવર માટે ઉપયોગી છે તે ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય હતો. દૂંકાં દૂંકાં લાપજો, લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ અને ગરમાગરમ દલીલો અને પ્રશ્નોત્તરી પછી એ વર્ગ એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે 'રીગન્ડાન' એટલે વીજળી ગાડીનો લોકોનો મોટો

ભાગ ઉપયોગ કરે છે કારણ કે તે ઓછા ખર્ચ-
વાળી ને ઝડપી છે, અને તેનાં સ્ટેશનો મગ્ગર-
લક્ષ્યાઓમાં આવેલાં છે. બરાબર આ જ તકે
શિક્ષકે તેમને ટાઇપ કરેલાં કેટલાંક આંકડાપત્રો
આપ્યાં જેમાં છેલ્લાં દસ વર્ષો દરમિયાન બર્લિનમાં
ક્યાં ક્યાં વાહનો દ્વારા કેટલા કેટલા ઉતાડ્યોએ
સુસાદરી કરી હતી તે બતાવવામાં આવ્યું હતું.
આ પત્રોમાંથી પોતપોતાની ગણતરીઓ શોધી
કાઢવાનું અને કેટલે દરજ્જે તેમની તે તે ગણ-
તરીઓ સાચી છે તે નક્કી કરવાનું કામ
શિક્ષકે બાળકોને સોંપ્યું. ગણિતકામની દીક્ષા
આપવા માટે આ પ્રેરણા પૂરતી હતી. આ
જ પ્રશ્નમાંથી વિદ્યાર્થી પોતે કયે રસ્તે ઘેરથી
શાળાએ આવે છે તે શોધી કઢાવીને ભૂગોળ પણ
શીખવવાની શિક્ષકની મુશ્કેલી હતી. બાળકોને પ્રશ્નની
છણાવટ કરતાં, નાનાં નાનાં ભાષણો કરતાં, પોત-
પોતાની ગણતરીઓ રજુ કરતાં, જે જે દીઠાઓ
આવે તે સઘળી સદ્ભાવથી શાંતિથી સાલગતા,
અને આખીયે સભાનું કામ બચાવતી સલાહતાં
જેવાં એ એક આનંદનો વિષય છે. નાના એવા
ભાષણમાંથી ગણિત કેમ નીકળી આવે છે અને
ભૂગોળનો પાક કેમ શરૂ થાય છે તે જોવામાં બહુ

આશ્ચર્ય લાગે છે. આ પ્રવૃત્તિ ત્યાં બહુ પ્રચલિત છે, અને છેક દૂર દૂરનાં નાનાં ગામડાંઓમાં પણ તેનો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે પ્રાથમિક શાળાઓનાં સમયપત્રકોમાં વિષયનાં નામોને બદલે 'અખંડશિક્ષણ' એવું લખેલું હોય છે. મોટે ભાગે દરેક વિષય શાળાના પ્રવાસ પરથી જ શરૂ થાય છે. "એ પ્રવાસની યોજના ઘડવામાં અને પ્રવાસેથી પાછા વળ્યા પછી તેમાં જોયેલાં દશ્યોની અને મેળવેલ માહિતીઓની ચર્ચા કરવામાં વર્ગનું કામ વધારે ઉચ્ચ અને અર્થપૂર્ણ બને છે. ત્યારે જર્મનો પોતાનાં બાળકોને સ્વ-પ્રવૃત્તિ દ્વારા કેળવવા માગે છે, રસનાં વિશાળ કેન્દ્રોની દરતો જ અભ્યાસક્રમ રાખી તેનું એકીકરણ કરવા માગે છે, તેમની મંસ્કૃતિ રાષ્ટ્રીય તત્ત્વો પર ચલુવા માગે છે, માત્રો સામાજિક ભાવ પોષવા માગે છે, અને શાળાજીવનને જીવનનો ધન્ય ભાગ બનાવી દેવા હચ્છે છે, ત્યારે તો આજની નૂતન જર્મન શાળા સંસ્થાને મોટે આ પ્રવાસપ્રવૃત્તિથી વધારે સારી એક પણ રીત કે પદ્ધતિ છે જ નહિ."

કાંઈ એવી દલીલ કરે છે કે આ પ્રવૃત્તિથી

• The New Education in the German Republic, by Alexander, chap. III, p. 13.

ચાલતી શાળામાં ત્રણ રસના (Three l's' એટલે રીડીંગ, રાઇટીંગ અને 'રીથમેટિક્સ-વાયન, લેખન અને ગણિતના) સંગીન જ્ઞાન તરફ દુર્લક્ષ થઈ જવાનો અને શિક્ષકના ખાસ શોખના વિષયનું પરિખળ થઈ જવાનો ભય રહે છે. માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોએ તો પ્રાથમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમની મોઢમતા વિષે ફરિયાદ ઉઠાવી પણ છે. પણ શિક્ષણની આ નવી પ્રવૃત્તિ તરફ મીઠી લોકલાગણી એવી બારે છે કે જ્ઞાનનાં મૂળ તરતોને ધરખી નાખનારી જૂની ક્વાયત પદ્ધતિ હવે જર્મન શાળાઓમાં ફરી દાખલ થવાની વધી બહુ ઓછી છે. હવે એમ મનાવા લાગ્યું છે કે " જ્યારે બાળક માત્ર આઠ વર્ષનું જ હોય છે ત્યારે તે વાંચી લખી કે ગણિતના દાખલા ગણી શકે છે કે નહિ તે બહુ અગત્યનો પ્રશ્ન નથી. પણ બાળકની સર્જનશક્તિ જાગ્રત થાય, જાળવાન થાય અને વિકાસ પામે, અને એ રીતે જાતવિશ્વાસવાળું સર્જન કરી શકે તેવા જીવનનો પાયો નખાય એ અતિ જરૂરી છે. " • બાળકને કેટલાક વિષયો પર પૂરું પ્રભુત્વ મળે એવી રીતે તેનું શિક્ષણ એશક અપાવું જોઈએ; પણ એ પ્રભુત્વ મેળવવાની

છઠ્ઠા બાળકને જીવતા જીવનમાંથી મળતી જોડાયે. માગ્ડેબુર્ગની એક શાળામાં છેક નાનાં બાળકોનો એક વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો છે, તે પાડોશના બીજા ગામની એક શાળાનાં બાળકો સાથે પત્ર-વ્યવહાર ચલાવે છે. છોકરાંઓ પરસ્પર પત્રો લખે છે અને એ રીતે વિષયનો જીવંત રસ કેળવે છે.

પ્રો. રૅન્ગરે આ પ્રવૃત્તિની બહુ અચ્છી રીતે વકીલાત કરી છે. રૅન્ગરના મત પ્રમાણે “આ અખંડશિક્ષણ પદ્ધતિ ત્રણ મુદ્દાઓ પર નિર્ભર છે. (૧) સંસાર પોતે એક ચ્યૂજ સુસં-બદ્ધ જીવંત વસ્તુ છે; (૨) જ્ઞાન પણ એક જીવી વસ્તુ છે કે જેના બધા ભાગો એકબીજા સાથે જોડાયેલા અને એકબીજાના કારણમૂલક છે; (૩) જીવન અને વાસ્તવિકતા એના સુમેળથી જનેસ સંસારનો અનુભવ કરનાર વ્યક્તિ તે સંસારના જ એક ભાગ રૂપ બની જાય છે.”†

આ બંને પ્રવૃત્તિઓ (પ્રવૃત્તિશિક્ષણ પદ્ધતિ અને અખંડશિક્ષણ પદ્ધતિ) ના મિલ્દાંતો અને કાર્યક્ષેત્ર તરફ જોતાં આપણે કહેવું પડશે કે તેમની ફરેદ શાળાનાં પર્યાટનો પર રહેલી છે અને જો

કોઈ જર્મન સાળાને અવાગનવાર પ્રવાસે ફરતી જુએ તો તેમા કશું નવાઈ પામવા જેવું નથી. જ્યાં જ્યાં આપણે શાળાની મુલાકાતે જઈએ ત્યાં આપણને માલૂમ પડે કે શાળાના ઓઝામા ઓઝા એક બે વર્ગો માત્ર એટલે દહાડા માટે નહિ પણ અઝાડિયા માટે બહાર ગોના હોય છે. શિક્ષકોની ગેરહાજરીને પરિણામે શાળાના સમરપત્રકમા બહુ અડચણ પડે છે એવી દ્રષ્ટિયાદ કોઈ પણ શાળામા ન થતી જોઈ મને ઘણું આશ્ચર્ય થયેલું. વિદ્યાર્થીની વર્ગમા લાખી ગેરહાજરીને પરિણામે તેના અભ્યાસમા ખુનેન પડે એ છે એની હાથવોય ત્યાં કોઈ વસ્તુ નથી. શાળાના પ્રવાસોમા જ વિદ્યાર્થીઓ ખાસ અભ્યાસ કરે છે, અને એ અભ્યાસ જ તેમને પરીક્ષામા ઉપકારક છે એની માન્યતાને લીધે કલ્પ આ બહુ દરે વર્ગો તેમની સમક્ષ કોઈ ખામ ઉદ્દશ વગર વારવાર પ્રવાસે નીકળેના જોવામા આવે છે, છતાં શિક્ષકોએ મને ખાતરી આપી કશું કે બાગકો સમાજચાલ ' લણી ગયા છે.

જર્મન કેળવણી વિષે જોઈએક મોની શકે તેના માલુમો માને છે કે એક માસના વર્ગકામ કરતાં એટલા માસની વર્ગચાલ વધારે સારું કામ આપી શકે છે બાળકના સરીરના વિકાસ માટે,

તેના દિલમાં પિતૃભોગનો પ્રેમ પ્રગટાવવા માટે, જર્મન સંસ્કારિતાના વિકાસ માટે અને તેમની દૃષ્ટિને જીવંત અનુભવો દ્વારા વિશાળ બનાવવા માટે એક માસના નિશાળના ભણતરનો ભોગ આપવો પડે તો ને ઠાંછ વધુ નથી.

પ્રકરણ અગિયારમું

ઑડેનવાલ્ડ શુલ્ઢે

પ્રાચ્યુદ્ધ સમયમાં જે કેટલીક ખાનગી પ્રા-
 યોગિક શાળાઓ ઉદ્ભવી તેમાં ઑડેનવાલ્ડ શુભે
 એક છે. જે સંસ્કૃતિ કેવળ જડવાદી થતી જતી
 હતી, તેના વિરોધ તરીકે આવી શાળાઓ શરૂ
 કરવામાં આવેલી. તેમના સમયમાં જે કેટલાક
 દુર્ગુણો અને ખામીઓ સામાન્ય હતી તેના વાતા-
 વરણમાંથી નવી પ્રગતે મુક્ત કરી વધારે તંદુ-
 રસ્ત ધોરણે તેમને કેળવવાનો આ પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ
 હતો. સમાજની પ્રગતિ તંત્ર હિલચાલ પ્રત્યેની વધતી
 જતી બાવનાને આ નવી પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ બહુ
 રસપૂર્વક અનુસરવા લાગ્યા. હૅરમાન ગુરટાવ
 વિનેકોન અને પોલ ગેહીબના ટેકાથી ૧૮૯૮માં
 એક જાગૃત-શાળા હલ્સેન્બર્ગમાં ઉઘડી. ૧૯૦૬
 માં ગુરટાવ વિનેકોને ધુરીન્નિચન ફોરેસ્ટમાં વીકર્સ-
 હાઈ ગામે એક સમાજશાળા-કોમ્યુનીટી સ્કૂલ-
 ની સ્થાપના કરી અને તે પછી ચાર વર્ષે પોલ
 ગેહીબે ઑડેનવાલ્ડ શુભેની શરૂઆત કરી. બુદ્ધ
 અને તે પછીની આર્થિક મુશ્કેલીઓને પાર કરી

ભરી અને ચિન્તનશીલ મુખમુદ્રા અને ફરફરતી શ્વેત દાઢી જોઈને મને શાંતિનિકેતનના આચાર્ય અને સ્થાપક કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરનું સ્મરણ અગમ્યું.

આ જાન-શાળાવાળી સંસ્થા રેલ્વે સ્ટેશનો, દામ રસ્તાઓ અને મોટરમાર્ગોથી દૂર એતું એક નોખું ગામડું જ છે. નાની નાની ટેકરીઓના ઢોળાવ પર સુંદર સ્થળે આવેલાં ગરમી અને વીજળીની સગવડવાળાં બાર જુદાં જુદાં ગૃહોમાં બસે છે. દરેક ટેકરીઓનું એક નાનકડું મંડળ તેમના શિક્ષકો (સહકુલંબ) સાથે બહી રહે છે. ઉઠી ઉઠી ખીણ, આસપાસની ટેકરીઓ, ધન વૃક્ષરાશિ, હરિયાળાં ખીડો અને દામઝેકનો સદાય ખળખળાટ વહેતો ઝરોઃ આ બધાં આ નાનકડા શાળાગ્રામને એવી તો સુંદરતા અર્પે છે કે ‘આવા દેવમંદિરમાં અસલ કદી રહી શકે જ નહિ’ એ શેક્સપિયરનું વાક્ય ઢોળને પણ પાદ આવ્યા વગર રહે નહિ.

ડૉ. ગેટ્ટીબની એવી માન્યતા છે કે વાતાવરણ જ માણસને કેળવણી આપે છે, અને શિક્ષક એ તો પણાં ઉપયુક્ત સાધનોમાંનું એક સાધન છે. ‘Genioio hominis cibus’ (જનોબિઓ હોમોબિઓ એસીન્દુ જેવો છે તેવો જ બન.) ઉચ્ચતમ સકલ્પ

- (૧) સ્વાયત્તશાસનની ભાવના (૨) સહ-
શિક્ષણ (૩) પસંદ કરી શકાય તેવા અભ્યાસક્રમે.
(૪) આંતરગાંધીયતાની ભાવના

આ સંધર્ષી બાળકો વિગતથી વર્ણવવા હું
અયત્ન કરીશ

સ્વાયત્તશાસન

છેલ્લા વીસ વર્ષ દરમિયાન ઑડેનવાલ્ડ શુલેમાં
સમાજભાવના ધીમે ધીમે વિકસી રહી છે તેનું
વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે લગભગ ત્રણસો જેટલા
છોકરા, છોકરીઓ, શિક્ષકો અને અન્ય નોકરવર્ગનો
બનેલો એ એક મિશ્ર સમાજ છે ત્યાં ગૃહેનારા
બાળકોને જુદા જુદા કુટુંબોમાં વહેંચી નાખવામાં
આવ્યા છે, અને તેઓ જુદા જુદા ગૃહોમાં એકાદ
પુષ્પ માણસ અગર પરદેશ દંપતિની મહાળ
નીચે રહે છે આ કુટુંબો એક જ મમાજના સ્વાભાવિક
એકમો છે ઇગ્નાઝી આર્વજનિક શાળાઓમાં
(પબ્લિક સ્કૂલ્સ) બને છે તેમ તેઓ જુદા જુદા ગૃહોમાં
વસતા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગમતોમાં કે અન્ય ખેલોમાં
હરિશાષ્ટમાં ઉતગતા નથી જ્યાં કુટુંબો એક જ

† કુલ ૧૪૦ છોકરા, ૬૦ છોકરીઓ, ૫૦ શ્રીપુરુષ
શિક્ષકો, અને વ્યવસ્થા માટે ચોન્નવેણા ૪૦ નોકરો.

ગવર્મેન્ટ) પદ્ધતિ. આ પદ્ધતિ સમગ્રવર્તમાં ગેહીજ મહાશય લખે છે: “કોઈ પણ રાજકીય જીવન સાથે (આને) સરખાવવાથી ગેરસમજણ ઉભી થાય છે; બાળકોનું સ્વરાજ, સ્વાયત્તશાસન અને રાજાના પ્રજાકીય બધારણને સ્પષ્ટ કરતા આવા આવા શબ્દસમૂહો ખાસ કરીને આવી ગેરસમજણોને જન્મ આપે છે. અમે ‘શાસિત’ નથી પણ અમે તો ફક્ત કોઈ પણ જાતની ઉચ્ચ શાસકસત્તા વગર સામાન્ય જીવન ગુજારીએ છીએ; અમે એક આચાર્ય વગરની રાજા છીએ.”

સહચિદાચુ

દુનિયાભરની જે થોડી રાજાઓમાં સહચિદાચુનો કાવડો ફેલાઈ ગયો છે તેમાંની આડેનવાલ્ડ શ્રેષ્ઠ એક છે. કુમાર કુમારીઓને એક જ ઘરમાં સાથે રહેતાં, પડખે પડખેની ચારડીઓમાં વસતાં, એકબીજાને છૂટથી હજતાં મળતાં, જંગલોમાં એક સાથે ફરતાં અને રાજા તેમ જ કુટુંબોમાં સાથે કામ કરતાં ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે સહચિદાચુના ક્ષેત્રમાં આ સંસ્થાએ કેવો જબરદસ્ત વિજય મેળવ્યો છે તેની

આપણને ખાતરી થયા વિના રહેતી નથી આ બધું કાં તો સસ્થાના પવિત્ર આચારને લીધે હોય, કાં તો જે કુટુંબજીવન તેમને સઘન પાસે લારી રહ્યું છે અને તેથી એકમેકને સમજવાની તક આપી રહ્યું છે તેને લીધે હોય, કાં તો ગેહીમ મહારાષ્ટ્રની સાધુતાને આભારી હોય, અગર ફ્રાંસ ગેહીમ (ગેહીમ મહારાષ્ટ્રના પત્ની) ના માતૃપ્રેમના પરિણામે હોય. ગમે તેમ હોય, પણ આ બધા એક કુટુંબમાં જેમ છોકરા છોકરીઓ કુદરતી રીતે રહે છે તેમ જ ગહે છે “ આ સ્વતંત્રતા કદી પણ અનિચ્છનીય વર્તણૂકમાં પરિણમી નથી, પણ તે સુભાગ્ય કે આકસ્મિકતાથી નહિ પણ જાણે કે ફક્ત અમારી પદ્ધતિના કુદરતી પરિણામેને કારણે અનુભવતી હોય તેમ ”•

શાળાને બચાવવા અને શિક્ષણપદ્ધતિ

રોકાણોની ઉભરના પ્રમાણમાં શાળાના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે —

(૧) ૩ થી ૮ વર્ષની વયના માટે કિન્ડર-ગાર્ટન શાળા

• The New Education in the German Republic, p 201.

(૨) ૮ થી ૧૨ વર્ષની વયના માટે મધ્ય-શાળા

(૩) ૧૨ થી ૧૬ વર્ષની વયના માટે ઉચ્ચ શાળા

‘ સ્વાતન્ત્ર્ય ’ એ શિક્ષણનો મુદ્દાલેખ છે વિદ્યાર્થીને કામ (પ્રવૃત્તિ) પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા છે, પણ નીચલી એણીઓમાં આ સ્વતંત્રતા પર પ્રવૃત્તિની પસંદગી પૂરતો થોડો અકુશ છે વ્યક્તિ-ગત કે આખી શાળા માટે નિશ્ચિત કરેલો કોઈ અભ્યાસક્રમ છે નહિ કોઈ પણ બાળક તેની ઉંમર અને શક્તિના પ્રમાણમાં મધ્યેસતુ કામ (પ્રવૃત્તિ) શોધી લે છે કે કેમ તેનું ધ્યાન શિક્ષકે રાખનાવું હોય છે સામાન્ય રીતે બાળક એકી સાથે એક અગર બે વિષયો જ લે છે, અને એાખામાં એાણુ એક મામ સુધી તે શીખે છે જે આ વિષયોમાં તેને રસ આવતો હોય છે તો પછી મહિનાઓ સુધી તેને ચાલુ રાખવામાં આવે છે જે જે વિદ્યાર્થીઓ ડુદરતી રીતે મગખી કદાના હોય છે તેમનો એક સમૂહ બને છે, પણ આ સમૂહો કામગીરી નથી, કારણ કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિષયો વાગવાગ બદલે છે, ત્યારે કેટલાક જૂનાને વળગી રહે છે, અને એ રીતે

તેમ જ ઉચ્ચ શાળાઓમાં પ્રવૃત્તિશિક્ષણને અનુ-
સંગવામાં આવે છે વર્ગો તેમ જ ઉદ્યોગ ગૃહો ન્યા
કુટુંબો વસે તે ગૃહોમાં જ આવેલા છે કોઈ
કોઈ વાગે તો શિક્ષકોના વસવાટના ઘરોમાં જ
વર્ગો મળે છે, અને એ રીતે શાળા અને ગૃહોનું
એકીકૃત્ત્વ સ્થાય છે, અને તેથી શિક્ષક શિષ્ય
વચ્ચેનો ભેદભાવ ત્યાં ટકી શકતો નથી દરેક વર્ગ
કોઈ એકાદ ખાસ વિષયનો ઓગડો જ છે, અને
તેમાં તે ખાસ વિષયના પુસ્તકો અને જરૂરી
સાધનો મળેલા હોય છે પોતપોતાની જરૂરિયાત
પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ એક અગર બીજા ઓરડામાં
જાય છે, અને ત્યાં તેમને જોઈતા પુસ્તકો, સાધનો,
નમૂનાઓ વગેરે મળી શકે છે એકેક વિદ્યાર્થીને
એકેક ઓગડો સોંપી દેવામાં આવેલો છે, અને તે
જ તે ઓરડાની સાધામાંમમી તથા સુવ્યવસ્થા
માટે જવાબદાર રહે છે

ઓટેનવાલ્ડ શુલેમાં ત્રણ પ્રકારના શિક્ષકો છે -

(૧) જેઓ શાળા માટે મર્થ કુર છે,
શાળા તેમને જોગક અને ગૃહોમાંની મગવડ વિના
મુલ્યે આપે છે

(૨) જેઓને પોતાના જોરાક અને રહે-
વાની સગવડ ઉપરાંત સો માર્ક દર મારો મળે છે

એકઠાં માથે ■ ત્યારે પૌલસ* ઢાઈ આખ્યાયિકા
વાંચી સંભળાવે છે અને અતિ મધુર શિષ્ટ સંગીત
ગવાય છે. ‘અમે ધર્મ શીખવતા નથી પણ અમે
ધર્મ જીવીએ છીએ.’ એવું વાક્ય શાળાના નેતાએ
અવારનવાર બોલતા હોય છે.

આંતરરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના

આ શાળા જર્મન સંસ્કારિતાને વિકસાવતી
હોઇને પોતે એક જર્મનશાળા છે, પણ ભાવનામાં તે
આંતરરાષ્ટ્રીય છે. અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઇટલી, સ્વીડ-
નલૅન્ડ, રશિયા, જર્મની અને જાપાનઃ બધા દેશોના
વિદ્યાર્થીઓ અહીં જેઆઇ આવે છે. શિક્ષક વર્ગમાં
પણ ઘણી દેશજનતાના શિક્ષકો છે. સંસ્થા વિધવિધ
દેશોના વિદ્યાર્થીઓની લેવડદેવડનાં મૂલ્ય સમજે
છે. જે દહાડે હું ત્યાં ગયો તે દહાડે જ ઇંગ્લાંડની
ક્રેન્શામ સ્કૂલની બે વિદ્યાર્થીનીઓ ત્યાં એવી રીતે
બદલાના વિદ્યાર્થી તરીકે આવેલી. પાઠ્યપુસ્તકોની
પસંદગીમાં તેમ જ વિષયોના શિક્ષણમાં આંતર-
રાષ્ટ્રીયતાની જ ભાવના હોય છે. નીચલી ક્લૅસમાં
ગેહીખ મહાશવના શબ્દોમાં આ સિદ્ધાંત સમજા-
વેલો છે: “ગેરના સિદ્ધાંત અનુસાર જર્મનીનું”
*પૌલ એહીખને સૌ પૌલસ તરીકે સંજાણે છે.

રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ વિકાસવાને અને જીમ્મ દેશના લોકો સાથે મિત્રતાભર્યો સહકાર સાધવાને, જર્મનીના આંતરરાષ્ટ્રીય કામ અને મૂલ્ય મને લાગે છે કે અહીં જ રહેતું છે અને એ રીતે ઑડેનવાલ્ડ શુનેએ તો પોતાના આરબદિનથી જ જર્મન તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવે પ્રયત્ન કરેલો છે "■

અત્યારે વગલગ પદરેક છાત્રાલય શાળાએ જર્મનીમાં અસ્તિત્વમાં છે, અને તેમની અસર જાહેર શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણ પર થવા વિના રહી નથી રાજ્ય તરફથી પણ તેના સાચા મૂલ્યાંકન થવા લાગ્યા છે આ શાળાઓમાં જે પ્રયોગોને સફળતા મળી છે તે પ્રયોગો રાજ્યની શાળાઓમાં પણ સ્વીકૃતિ મળી રહ્યા છે, અને આ શાળાઓના શિક્ષકોની સેના જ્યાં ત્યાં ઉછીની મળી રહી છે, તેમ જ રાજ્યની શાળાના શિક્ષકોને આ પદ્ધતિની તાલીમ લેવાને ત્યાં મોકલવા પણ માગ્યા છે ઑડેનવાલ્ડ શુને તરફથી ડૉ. વૅગનશીનની સેના મેઇન્ડ્રાસ રથાનને ગણિતશિક્ષણની નવી પદ્ધતિ રાજ્યની શાળાઓમાં દાખલ કરવા માટે ઉછીની આપી હતી ' જેના ' (ચેના) વિદ્યાર્થીના એક જૂતપૂર્વ અધ્યાપક ડૉ. હુસ-

ચોક્કસ ઓડેનવાલ્ડ શુલેમાં જર્મન ભાષા અને જર્મન સંસ્કૃતિના શિક્ષક તરીકે જોડાયા છે. આ રીતે આ લોકો જર્મનીની સાર્વજનિક શાળાની નાડી-ઓમાં શિક્ષણસુધારનું નવું લોહી ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે.

ઓડેનવાલ્ડ શાળામાં લાનેવારી ૧૯૩૧ નો
દૈનિક કાર્યક્રમ

- સવાર ૬-૪૫... ... ઉત્થાન અને ઉપાહાર.
 ,, ૭-૩૦ થી ૮-૩૫ પહેલો સમય
 ,, ૮-૩૫ થી ૯-૩૦ રજા-પથારીઓ
 કરવા માટે.
 ,, ૯-૩૦ થી ૧૦-૩૦ ખીન્ને સમય.
 ,, ૧૦-૩૦ થી ૧૦-૪૫ ખીજી વાર ઉપાહાર
 ,, ૧૦-૪૫ થી ૧૧-૪૫ ત્રીજો સમય.
 મપેર ૧૧-૪૫ થી ૧૨-૧૫ વાયુસ્નાન.
 ,, ૧૨-૩૦ થી ૧-૧૫ ભોજન.
 ,, ૧-૧૫ થી ૩-૦ આરામ.
 ,, ૨-૦ થી ૩-૪૫ હાથકામ, સંગીત વગેરે
 ,, ૩-૪૫ થી ૪-૧૫ ચલા.
 ,, ૪-૧૫ થી ૬-૧૫ વ્યવહાર કામ.
 સાંજે ૬-૪૦ વાળું.

- સુત્ર ૫-૧૪ થી ૬-૩૦ મધ્યેન પ્રવચન ૩
 બીજી ૩૫ પ્રવચન
 " ૬-૦ ... ૧૪ વર્ષથી નીચેના
 નાગરિક યુવન હશે.
 " ૬-૦ ... ૧૬ વર્ષથી નીચેના
 નાગરિક યુવન હશે.
 " ૬-૩૦ ... સિપનિર્વાજ

દરબારમાં એક કક્ષાક વહેલા ઠાવાનું હોય છે
 અને દરબારમાં એક કક્ષાક વધે છે. એ તેના વાપુ-
 સ્થાન ઉપાદાન પહેલાં સેવાનું હોય છે.

પ્રકરણ પારમું

છેવટ

આગલાં પ્રકરણોમાં આપણે જોયું ગયા કે
 જર્મનીની શિક્ષણપદ્ધતિનો સુધારો નવા પ્રજ્ઞ-
 સત્તાકર્તા માગણીના સીધા પરિણામ રૂપે છે. ત્યારે
 ત્યારે કોઈ પણ દેશ રાજતંત્રને ફગાવીને પ્રજ્ઞ-
 તંત્રનો સ્વીકાર કરે છે ત્યારે તે શિક્ષણ મેળવવાની
 તકમાં સરખાપણાની, વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિના અવ-
 કાશની, અને શાળાપદ્ધતિના વિધવિધ વિભાગોના
 નિકટ એકીકરણની માગણી કરે છે. પ્રજ્ઞને જુદા
 જુદા વર્ગોમાં વહેંચી નાખનાર વર્ગભેદ પર રચા-
 ચેલી જળવણીનો સદંતર નાશ કરવા અને જોડકમી,
 સૂઝપૂઝ, શુષ્ક જીવિવાદ, ભણતરના સાંકડા
 સાંકડા વિભાગો તથા શાળાના વિષયોના કૃત્રિમ
 ઉપવિભાગોને દૂર કરવા લોકસમૂહને જે માગણીઓ
 કરી તેના ફળ રૂપે આ સુધારા થયા છે. મુદ્દ
 દરમિયાન જર્મનીમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્યની જે લાવના
 જાગ્રત યદ્ય તેના ફળ રૂપે આ સુધારા થયા છે.
 અને હેવટ, આ સુધારાઓ પોતાના દેશ અને
 પ્રજ્ઞના સાચા મૂલ્યની શોધની ઇચ્છા અને સાંસ્કારિક

એકતા દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપિત કરવાની ઇચ્છાના રૂપે છે.

જર્મનીના સુદોત્તર શિક્ષણસુધારની દૃષ્ટિ રૂપરેખા ત્યાંની અત્યારની એકંદર પરિસ્થિતિનો આપણને ખ્યાલ આપવામાં ઠીક સહાય રૂપ થશે.

(૧) 'કોરશુલે' ને ઈનાવી દહને મુન્ડ શુલેની સ્થાપના કરવાથી જે શિક્ષણપ્રણાલિ વર્ગ-ભેદને ઉત્તેજન આપતી હતી તેના ઉપર 'મૂલે કુકાર' પડ્યો છે.

(૨) જે વિદ્યાર્થી બચુવાને શક્તિવાળો હોય તો કિન્ડરગાર્ટન શાળાથી વિદ્યાપીઠ સુધી તે કશાએ મોટા અંગન ખર્ચ વિના પહોંચી શકે છે, એ વાત હવે રાજ્ઞસઃ સાચી છે.

(૩) પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની તાલીમને વિદ્યાપીઠના ધોરણે મૂકીને, બધી જીમનેસીઅમને સરખા હક આપીને, અને આખીયે શિક્ષણપદ્ધતિને બધે બધેએસની માય એવી બનાવીને સુધારા-ઓએ વર્ગભેદને ઓછો કરી નાખ્યો છે.

(૪) માળાપનાં મંડળો, વિદ્યાર્થીનાં મંડળો, શિક્ષકોના અભ્યાસવર્ગો, શાળાનાં પર્યાટનો, સામાજિક મેળાવડાઓ, રમતો અને સંધરમતોની સુવ્યવસ્થા કરીને એકત્વની ભાવના વિકસાવી છે.

(૫) જે બાળકોનો મોટી ઉંમરે વિકાસ થયો હોય અને જે બાળકો ગામડાંઓમાંથી આવતાં હોય તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની તક ઔદ્યોગિક શુલેએ આપી છે.

(૬) ચાર પ્રકારની જીમનેસીઅમ બોક્સને માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમના ભારને હળવો કરી નાખ્યો છે.

(■) શાળાત્યાગની ઉંમર વધારવામાં આવી છે, ધર્માદુત્તરની શાળાઓ માટે સારી સગવડો આપી છે, અને સાંજે બણી યકાવ તેવી ઉચ્ચ શિક્ષણશાળાઓ અને લોકોનાં ઉચ્ચ શિક્ષણશાળા-ગૃહો સ્થાપીને મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષણની સગવડ કરી છે.

(૮) સાંસ્કારિક ઐક્ય વિકસાવવા માટે સમાજશાસ્ત્ર, સંસ્કૃતિશાસ્ત્ર, જર્મનભાષા, પૌરશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ જેવા વિષયોને બહુતરના મધ્યસ્થાને રાખવામાં આવ્યા છે; અને ડોપ એખર-શુલે જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે.

એકંદરે બધી શાળાઓમાં અને જ્ઞાનની બધી શાખાઓમાં શિક્ષણની મુદત વધારી દેવાનું વલણ ત્યાં છે. કેળવણીને જીવનભરની પ્રવૃત્તિ

લેખવામાં આવે છે. ઉદ્યોગપદ્ધતિમાં પડેલાં બી
પુરુષોને પોતાની જાતે જ શિક્ષણ મેળવવાની તક
સાંપડે તેવી જુદી જુદી જાતની સંસ્થાઓ રચ-
પાઈ રહી છે. ખાસ બુદ્ધિશક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ
માટે ખાસ પ્રાથમિક વર્ગો, જીમનેસીયમ, સાય-
વર્ગો, સંસ્કાર આપે તેવા વિષયોની પરીક્ષાઓ,
અને જેઓએ નિરાજાનો સામાન્ય અભ્યાસક્રમ
કર્યો નથી હોતો તેથી પોતાની કાર્યશક્તિ દ્વારા
પોતાની શક્તિને સિદ્ધ કરી જતાવી છે તેવાઓ
સ્નાતક બની શકે તેવી પરીક્ષાઓ વગેરે ઉર્મા
કરવામાં આવ્યાં છે. જેઓ બુદ્ધિશાળી છે (ધણા
ગરીબ વર્ગમાંથી પણ) તેમને ઉચ્ચ કેળવણીની
સરજતા કરી આપવાના આ બધા પ્રયત્નો છે.
ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં પોતાના સહચારી બાઈઓના
નેતાઓ થઈ શકે તેવા બુદ્ધિશાળી કાર્યકર્તાઓને
તાલીમ આપવાનો ઉદ્દેશ છે.

અર્વાચીન કેળવણીમાં તેમ જ શાળાસુધા-
રમાં કદાચ કાંઈને આ એકદમ અગ્નયમ કરી નાખે
તેવું અગર અસાધારણ ન પણ લાગે; જે બીજે
થઈ રહ્યું છે તેની આવૃત્તિ સિવાય કશું નવું ન
લાગે. પણ જે સિદ્ધાંતો અને તેનો વ્યવહાર કેટલાયે
વર્ષો થયાં સાચો જ છે એમ ધારી લેવામાં આવ્યું

હતું, તેના પર જર્મનીના ક્રાંતિકારી શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓએ જે સફળ આક્રમણ કર્યું તેમાં જ આ સુધારાઓનો સાચો મર્મ રહેલો છે.

શિક્ષણપ્રણાલિમાં જે યુદ્ધોત્તર સુધારાઓ થયા તેને ત્યારે પ્રાગ્યુદ્ધ પ્રણાલિ સાથે સરખાવીએ ત્યારે જ તેનું સાચું મૂલ્યાંકન થઈ શકે.

છતાં આ સુધારાઓનાં મૂલ્યાંકન ઘણાં અધરાં છે. તેનાં પરિણામોથી જ તેની સાચી તુલના થઈ શકે છે. આવાં પરિણામો એ સુધારાની અસર નીચે એકાદ પેઢી કેળવાશે ત્યારેજ, અગર બેએક પેઢી પછી તો સરસ રીતે, આપણી નજરે આવશે; કારણ કે અત્યારના પ્રયોગોમાં જે શિક્ષક-વર્ગ હામે લાગેલો છે તે જર્મન સામ્રાજ્યના શાસન-કાળમાં જન્મેલો છે, અને તેથી તેને કેળવણી તો જૂની દબની જ મળેલી છે. ત્યારે વર્તમાન પેઢી જર્મન કેળવણીનું હામફાળ સંપૂર્ણ રીતે સંભાળશે ત્યારે જ નવી પદ્ધતિનાં સાચાં પરિણામો દૃશ્યમાન થશે. વળી જર્મનીની વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલિ હજી પૂર્ણતા તેમ જ સ્થિરતા પામી નથી. આઈનહાઈટ શુલેનું ધ્યેય હજી પૂરેપૂરી રીતે સાધી ચકાસું નથી; મુન્ડ શુલેમાં ફરજિયાત હાજરીનો કાયદો હજી પૂરે-પૂરો અમલમાં આવ્યો નથી; પ્રાયમિક શાળાના

પર આખીયે શિક્ષણપ્રણાલિ ધસી સુદર છાપ પાડે છે. માગ અભિપ્રાયને લીવગૂન શિક્ષણ મમિતિના અદેશ નમાયી ટેકા મળે છે. " જર્મની કે હોનેની નિરાળોની મુલામતે ગયેલો પ્રાઇ અમેજ, હજુ આ નરી શિક્ષણપ્રણાલિ વિકાસકાગમા છે ત્યારે પશુ એની ખાતરી સાથે પાછો આવે છે કે આ દેશોના બાળકોના ધણા મોટા ભાગને સુદર અને સચ્ચાપોષક વાતાવરણમા ગદીને સ્વાભાવિક રીતે નિસવાની, સાર્વજનિક સ્વરૂપમા ભાષાશિક્ષણ લેરાની અને સૌથી નિશેષ દરતકૌશલ અને કળાની બહુ ઉચી જાતની કેળવણી મેળવવાની તક ઇંગ્લાડના ધણા મોટા ભાગના બાળકો કમતા વધારે મળે છે-એક માત્ર વ્યવસ્થિત રમતગમતના પ્રદેશ સિવાય. "

શિક્ષણના સુધારકોને તેમના કામમા ગર વાગે. જુદી જુદી મમિતિઓનો અો શિક્ષણ માટે પોતાની જમતની હલ્લી પાઇ ખરચી નાખવામા પશુ પાછી પાની નહિ કરનારા માગ્યોનો પૂર્ણ

* Schools and School systems of Germany and Holland Liverpool Education Committee, May 1926, 1 12

“ મહાયુદ્ધ જર્મની માટે એકલું આફત રૂપ જ ન હતું, એ યુદ્ધ માનસિક પુનરુત્થાનની દિશામાં એક વળાંક-બિન્દુ (Turning point) જેવું હતું એ વાત લવિધ્યમાં ખુલ્લી થશે. સૌનાં ફરી મૂલ્યાંકનને પરિણામે કેળવણીને તો બેસક લાભ જ થયો છે. ”

.* The Effects of the World War on European Education by Kellormann, p. 59.

परिशिष्ट क

. १९३०-३१मां लैद्येदी

जर्मन शिक्षणसंस्थाओंकी यादी

- (1) The Central Institute for Education and Instruction-Potsdamstr. Berlin
- (2) Dorotheenstadtisches Realgymnasium-Berlin, N.W.7.
- (3) Viktoria Oberlyzeum - Prinzenstr.51, Berlin
- (4) Pestalozzi-Froebel Haus-Karl-Schraederstr. 8, Berlin
- (5) Schulfarm Scharfenberg-Berlin-Tegel
- (6) The Odenwald Schule-Oberhambach
- (7) Waldorf Schule-Stuttgart
- (8) Gemeinschaft Schule-Neukoln-Berlin
- (9) Karl Marx Schule- " "

- (21) Dorfschule—(School with three teachers and eight years' course)—Oberhambach
- (22) The University of Berlin—Berlin
- (23) The University of Frankfurt-on-Main
- (24) Technische Hochschule—Darmstadt
- (25) " " —Karlsruhe
- (26) Pädagogische Akademie—Frankfurt-on-Main
- (27) Das Kinderdorf—Wegscheide
- (28) Jugendherberg—Reinsburg
- (29) Jugendherberg—Hamburg
- (30) Verbindung—Karlsruhe
- (31) The Deutsch Hochschule für Leibesübungen—Grunwald—Berlin

પરિશિષ્ટ ૯

પ્રૌઢ કેળવણી

મહાન વિગ્રહ પછી પ્રૌઢ કેળવણીનો પ્રશ્ન થયું જ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે, અને નાનપણમા સંયોગોવસાત જેઓ સારી કેળવણી મેળવી શક્યા ન

હોય તેમની કેળવણી ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામા આવે છે ખરૂં પૂછો તો ગ્રૌંડ કેળવણી તે સાવ નવો જ પ્રશ્ન નથી તેની ઉત્પત્તિ તો ઠેક ૧૮૭૦ની સાલમા મૂકી શકાય એ સમયે ધર્મસંસ્થાઓ અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ મોટે ભાગે તેનો નિભાવ કરતી હતી બર્લિનમા આવેન હબોલ્ટ આકેડમી કે ન્યા રાત્રિને સમયે વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો વિદ્યાનના ખાસ પ્રશ્નો ઉપર બાપણુ આપતા હતા ડર્મસ્ટાટનુ પ્રથમ દિર (The School of Wisdom) ન્યા નિષ્ણાત શાસ્ત્રવેત્તાઓ અને તાર્કિકો તત્ત્વજ્ઞાનના અને ધર્મના પ્રશ્નો ઉપર વિવેચન કરતા હતા, તેમ જ વ્યાખ્યાન પ્રયોજક સંસ્થા (The Lecture Bureau Or Organization) જે અનેક પ્રકારના વિષયો ઉપર બાપણો યોજતી હતી આ સર્વે સંસ્થાઓની શરૂઆત પ્રાચ્યુદ સમયમા થઈ હતી આ સર્વે સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ લોકોમા બાપણો પુસ્તકો પ્રદર્શનો, સમઘસ્થાનો અને કરતી રંગભૂમિ દ્વારા જ્ઞાન ફેલાવવાનો તથા લલિતકલા તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવાનો છે

લોકોને જ્ઞાન બહોળા પ્રમાણમા સોંપવાની*

To hand out and heap up knowledge.

ઉપરોક્ત પદ્ધતિને પ્રૌઢ કેળવણી માટેની જૂની પદ્ધતિ તરીકે પિછાનવામાં આવે છે. નવી ભાવના પ્રમાણે તો ચારિત્ર્યવાન માણસો જનાવવા તે જ પ્રૌઢ કેળવણીનો ઉદ્દેશ છે તેમ કહેવામાં આવે છે; અને તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા એકાદ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા પ્રતિભાશાળી પુરુષની દેખરેખ નીચે સમાજજીવન ગાળવું જોઈએ તેમ કહેવામાં આવે છે.

વળી પ્રૌઢ કેળવણીના ઉદ્દેશ જાખત એક અન્ય સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે કે “ પ્રૌઢ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અમુક પ્રકારની વ્યક્તિઓ ધડવાનો છે કે જે વ્યક્તિઓ કામમાં કુટુંબમાં, મમાજમાં અને રાષ્ટ્રમાં, પોતાના તેમ જ સામાન્ય હિતમાં ઉમેરો કરી શકે. ”*

કેળવણીની તમામ પ્રવૃત્તિઓ કે જેનો ઉદ્દેશ પ્રૌઢ સ્ત્રી-પુરુષોના અતુલ્ય અને જુદાઈને વિસ્તૃત તેમ જ સમૃદ્ધ કરવાનો છે, તેને પ્રૌઢ કેળવણીના શીર્ષક નીચે મૂકી શકાય છે. અલથ્થુ લોકોને સખતાં વાંચતાં શીખવવું, ધંધાના જિત-વાકેફગારને ધંધાની તાલીમ આપવી, માધ્યમિક

* International Hand-book of Adult Education, 1929; Germany p. 163

શાળાની કેળવણી લીધેલનું જાન વધારે મજદૂ કરવું: આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રૌઢ કેળવણીમાં સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપગન દેશની રાજદારી, આર્થિક અને ધાર્મિક ગિયતિ પ્રૌઢ કેળવણીને અંગેની પ્રવૃત્તિઓ વિશેષે નક્કી કરે છે. દાલમાં તો જર્મનીમાં નીચે દર્શાવેલ મંર્યાઓ પ્રૌઢ કેળવણીનું કાર્પ કરી રહી છે.—

(૧) જુદી જુદી ધાર્મિક તેમ જ રાજદારી સંસ્થાઓ. દાખલા તરીકે કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, સોશિયલિસ્ટ, અને નેશનાલિસ્ટ કેળવણીની સંસ્થાઓ.

(૨) આર્થિક દૃષ્ટિથી ગ્રામેષા લેનર કોલેજીઝ (મજૂર મદાવિદ્યાલયો) અને ફરલ વર્ક— (મામકાર્પ)ની સંસ્થાઓ.

(૩) પ્રૌઢ ગત્રિયાગાઓ અને નિવામગૃહો.

(૪) જનદેર પુસ્તકાલયોની વિશાળ યોજના.

આ સંસ્થાઓ શુ કામ કરી રહી હ તે સમજવા માટે આમાંની ઁક ઁ સંસ્થાઓનું વર્ષન આ સ્થલે ખલ્લુ ઉપયોગી થશે.

રાત્રિશાળા

આ સંસ્થાનો લાભ લેનારાં સી-પુરુષો

અહવાડિયામા એક વખત એ ક્વાક માટે મળે છે, અને નીચે દર્શાવેલ વિષયોનુ અધ્યયન કરે છે

ક તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ, માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્ર
 ઘ સાહિત્ય સંગીત, કલા
 ગ સમાજશાસ્ત્ર, રાજતત્ત્વ, અર્થશાસ્ત્ર અને કાયદા
 ઘ ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને વિજ્ઞાન
 ચ સ્ત્રીઓ માટે બાળસંભાળ, ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહમેદા (Home nursing)

વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસક્રમની સાથેસાથ ધધાની પ્રાયોગિક તાલીમ આપવામા આવે છે, અને અધૂરા વિષયોને પૂર્ણ કરવામા આવે છે નાના શહેરોમા આ પ્રમાણે થાય છે પણ લોકોની ભાવના ઉદ્યોગપ્રધાન કેળવણીથી વિરુદ્ધ છે મહાન વિગ્રહ પછી તુરત જ ઉપરોક્ત પ્રકારની જે હજાર શાળાઓ અસ્તિત્વમા આવી હતી, જેમાથી લગભગ ૪૦૦ હજુ હયાતી ધરાવે છે આ શાળાઓમાથી કેટલીએક રાજદારી તેમ જ ધાર્મિક વ્યય ધરાવે છે, પણ મોટા ભાગ તો તદ્દન તટસ્થ જ છે આ શાળાઓમા પણ ખામીઓ છે એક વર્ષમા વિદ્યાર્થીઓ માત્ર વીસ અથવા ત્રીસ રાત્રિઓ બેગા મળે છે તેથી ઠાઠ પણ વિષયનો પૂર્ણ અભ્યાસ થઈ શકતો નથી વર્ષા વર્ષ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ પણ બદલાયા

કરે છે, તેથી ક્યા કેટલું અને કેવું કામ થયું તેનું મુલ્યાંકન પણ થઈ શકતું નથી

આ દોષો દૂર કરવાના આશયથી નિવાસ-ગૃહો (People's High school Homes) ની આપના અર્થ તેમનો હેતુ એવો છે કે વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક વહેવાર અને દરને અદા કરવામાં વધારે શક્તિમાન બનાવવા અને તે ઉદેશથી અભ્યાસક્રમમાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજતત્ત્વના દૃઢ પ્રશ્નો અને સામાજિક તથા સંસ્કૃતિ ઉત્પાદક પ્રશ્નોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે

વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળી કામ વહેંચી લઈ ચર્ચા કરી અભ્યાસ કરે તેવી ભેડીવાર પદ્ધતિથી શિક્ષણ અપાય છે. આવા એક નિવાસગૃહમાં પુખ્ત ઉંમરના યુવાન અને યુવતીઓ અથવા પશ્ચિમી ભી પુરુષો દસ માસ માટે નિવાસ કરે છે. દિવસે તો તેઓ ખાતપોતાનો ધંધો કરે છે, પણ સાંજે જ્યારે તેઓ નિવાસગૃહમાં આવે છે ત્યારે ત્યાંનું ' ગૃહજીવન ' શરૂ થાય છે. અડવાડિયામાં તથા રાત્રિએ શિક્ષણ અપાય છે, તદુપરાંત પર્ફ-ટન, સંગીતના જલસા, અને તેવા જ બીજા આનંદના સાધનોથી તેમનો બહુત વખત રોકવામાં

આવે છે ખોરાક, મકાનભાડુ, દીવામતી ઇત્યાદિ ખર્ચ માટે તેમની પાસેથી તેમના મામિક પગારનો ભાગ નિવાસગૃહના લવાજમ રૂપે લેવામાં આવે છે. શિક્ષણને અંગેનો ખર્ચ સરકાર અને સ્થાનિક કેળવણી સહાયક મંડળ પૂરો કરે છે. જર્મનીમાં હાયમાં આવા ૬૦ નિવાસગૃહો છે, અને તે દરેકમાં ગૃહવાસીઓની સંખ્યા લગભગ ૩૦ થી ૪૦ની છે.

વળી વેપાર અને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રની નવી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા અને મજૂરનેના ઉત્પન્ન કરવા ઉદ્યોગસમિતિ અને વાણિજ્યસમિતિ સાળાઓ ચલાવી રહી છે. ટપૂરીંગેન અને મેકસનીના પ્રાંતોમાં લગભગ આવી ત્રીશ સાળાઓ કામ કરી રહી છે. આવી સર્વ પ્રકારની પ્રૌદ કેળવણીને અંગેની સંસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનું કારણ એ જ છે કે સરકાર, વેપારી મંડળનો, શાંતિઓ, અને પથો તરફથી તેમને ઉદાર મદદ મળ્યે જાય છે.

જાહેર પુસ્તકાલયો

જાહેર પુસ્તકાલયોની યોજના પ્રૌદ કેળવણીમાં જોડો અગત્યનો ફાળો આપે છે તેમ નથી. રાજ્યકાંતિ તથા જાગવા પછી જર્મન રાજ્યો

અને શહેરોએ પુસ્તકાલયોમાં ખૂબ રસ લેવા માંડ્યો છે. ઝોગલ્લીશમાં સૈકાની મધ્યમાં હજારો જાહેર પુસ્તકાલયો જર્મનીને ગામડે ગામડે આવી ગયા હતા. 'તે જ અરસામાં જર્મનીના ૫૩૦૦૦ સમાજ પૈકી ૭૦ ટકા પાસે પુસ્તકાલયો હતા, પુસ્તક સિનાયનો ઈર્ષ પ્રદેશ નહોતો, અને આ કામ શિક્ષકો અને ધર્મગુરુઓ મલાળના હતા.'"

પરંતુ આ પુસ્તકાલયો હાલની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકતા નથી. ગામડાના લોકોને માટે થોડા પુસ્તકો પસંદ કરવાના પ્રયત્નો થઈ ગયા છે એવી માન્યતા હાલમાં પ્રચલિત છે કે પુસ્તકાલયો માત્ર વાચનાલક્ષ જ ન હોવા જોઈએ, પણ ફળવણીની સરથા જેવા હોવા જોઈએ.

આ મર્મ પ્રવૃત્તિનો મામાન્ય ઉદ્દેશ એ છે કે યુનાનો, જેઓ પોતાનું યુગ્મરાન મેળવવામાં મશગુલ છે, તેમને પોતાનો નવરાયનો સમય ઉપયોગી દામમાં વાપરતા શીખવવું, અને આજસુ અને ખીજી વલીઓમાથી દૂર રાખવા.

પરિશિષ્ટ ૪

ખાસ શાળા

ફાર શુલે=ગૃહસ્થ માણસોનાં બાળકો માટે આવી શાળાઓ લગાઇ પહેલાં જર્મનીમાં હતી. સામાન્ય વર્ગનાં બાળકો પ્રાથમિક શાળામાં ચાર વર્ષ અભ્યાસ કરી માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થતાં ત્યારે આ શાળાઓ ત્રણ વર્ષમાં બાળકોને તૈયાર કરી માધ્યમિક શાળામાં મોકલી શકતી. પ્રાથમિક શાળાઓ વગર શીએ અભ્યાસ કરાવતી, ત્યારે આ શાળાઓ શી લેતી.

મુન્ડ શુલે=ચાર વર્ષના અભ્યાસક્રમવાળી મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શાળા. (૬ થી ૧૦ વર્ષની વયનાં બાળકો માટે)

હાઇ શુલે=પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપરનાં વર્ષો (ઉંમર ૧૦ થી ૧૪) મફત અને ફરજિયાત.

મોટલ શુલે=માધ્યમિક શાળાનો એક પ્રકાર (ઉંમર ૧૦ થી ૧૬) વિજ્ઞાનના વિષયો ઉપર વધારે ઝોક રાખે છે.

હુમનેસીઅમ=નવ વર્ષના અભ્યાસક્રમવાળી માધ્યમિક શાળા. તેના બીજા ધણા પેટા પ્રકારો છે. (ઉંમર ૧૦ થી ૧૬)

દીક્ષિતેષુ=કન્યાઓ માટેની માધ્યમિક શાળા. (૧૦ થી ૧૬ વર્ષ)

ખીરક શુલે=દુનર ઉદ્યોગશાળા, જેમાં પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી દાખલ થવાય. (મકલ અને ફરનિયાત)

કાક શુલે=દુનર ઉદ્યોગશાળા, જેમાં મીટલ શુભેનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી દાખલ થવાય. (ઔદિગિક અને શીવાળી)

ટેકનીકલ હાઈક શુલે=દુનરઉદ્યોગની પદવી આપનાર કોલેજો. જેમાં જીમનેસીઅમનો અભ્યાસ પૂરો કરી દાખલ થવાય.

કોન્યુનિટી સ્કુલ=જે શાળામાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે વસી સમાજજીવન માળે તેવી શાળા.

દીનોમીનેશનલ=એક ધર્મનું શિક્ષણ અપાતું હોય તેવી શાળા.

ઇન્ટર દીનોમીનેશનલ=બધા ધર્મનું શિક્ષણ અપાતું હોય તેવી શાળા.

સીક્યુલર=જેમાં ધર્મનું નિલકુલ શિક્ષણ ન જ અપાતું હોય તેવી શાળા.

ફેરબિન્ડુગ=વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થા જેમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના મંડળના તેમ જ બહારના બીજા મંડળના વિદ્યાર્થીઓ સાથે તલવારથી યુધ્ધ કરે; રંગીત ટોપીઓ અને પટ્ટા પહેરે અને તલવારના જખમ મોઢા ઉપર હોય તે માનવાળું ગણે. લગાઈ પહેલાં આવી મંસ્થાઓ દરેક વિદ્યાર્થીમાં હતી, અને તેને સાફ માન મળતું. આ સંસ્થાઓનું સ્થાન લગાઈ પછી યુવક-પ્રવૃત્તિ લેવા મથે છે.

કુન્ડર કુન્ડે=જર્મન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે તેવું સાંભ.

-હાઈમાટ કુન્ડે=ગૃહ-સમાજશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપે તેવો વિષય.

-યુગેન્ડહેરબેર્ગ=યુવકપ્રવૃત્તિના સંબંધોને રાતવાસો કરવાના આશ્રમો.

પરિશિષ્ટ ૫

ચાપરેલાં પુસ્તકોની યાદી

- ૧ Modern Germany—Barker (1915)
- ૨ Germany in the Nineteenth Century edited by C. H. Herford (1915)
- ૩ Making of a State—T. G. Masaryk (1927)

- ४ Educational Problems by Stanley Hall
vol. II (1911).
- ५ Educational Advancement Abroad-
Hearnshaw (1925)
- ६ The New Education in Europe-F. W.
Roman (1929)
- ७ The Training of Elementary Teachers
in Germany-Alexander (1929)
- ८ The New Education in the German Re-
public-Alexander and Parker (1930)
- ९ The Re-organization of Education in
Prussia-Alexander and Kandel (1927)
- १० The Effect of the World War on Eu-
ropean Education-Kellerman (1928)
- ११ Germany by G. P. Gooch (1926)
- १२ German Education: Past & Present-
Paulsen (1908)
- १३ New Schools in the Old World-Wash-
burne (1916)
- १४ Leisure and Education in Germany
compiled by the Zentralinstitut für Er-
ziehung und Unterricht-Berlin

- ૧૫ Higher Education and the War by J. Burnet (1917)
- ૧૬ Municipal Life & Government in Germany - Harburt Dawson. (1916)
- ૧૭ Comparative Education edited by Peter Sandiford (1927)
- ૧૮ The Activity School-Ferriero (1928)
- ૧૯ Germany and its Evolution in Modern Times-Lichtenberger (1913)
- ૨૦ The Teachers' Encyclopedia. vol. VI, A. P. Laurie.
- ૨૧ Encyclopedia of Education, vol. III, Paul Monroe
- ૨૨ Systems of Education by Dr. Ziauddin Ahmad. (1929)
- ૨૩ International Hand-book of Adult Education-1929
- ૨૪ Higher Schools and Universities in Germany-Arnold.
- ૨૫ The Schools of the Nations - Korsch-einsteiner (1914)

- २९ Continuation Schools in England and Elsewhere - M. E. Sadler (1907)
- २७ Principles of Educational Policy by N. A. Hans (1929)
- २८ Educational Year-book of International Institute of Teacher's College, Columbia University 1924
- २९ " " " 1925
- ३० " " " 1926
- ३१ " " " 1927
- ३२ " " " 1928
- ३३ " " " 1929
- ३४ Survey Graphic - February 1929
- ३५ The New Era - December 1930
- ३६ " " " October 1925
- ३७ The Times Literary Supplement 16th April 1929
- ३८ Kant Education Gazette April, May, June, July and August 1930
- ३९ Report on German School-visits, Board of Education, Liverpool-1928

- ୪୦ *Progressive Education*, vol. VI, no. 1, 1929
- ୪୧ *Progressive Education*, July, August, September 1928
- ୪୨ *Progressive Education*, October 1930.
- ୪୩ *The New Republic-Adult Education Section*, February 22, 1928
- ୪୪ *Report on Education and Instruction in the State of Frankfurt-on-Main* 1927
- ୪୫ '*Lehrplan* ' *Technical College, Darmstadt* 1930-31.
- ୪୬ *Frankfurt 'Universitäts Kalender* 1930-31
- ୪୭ '*Waldorfschule Kalender* ' 1931
- ୪୮ '*Mitteilungen Universität - Berlin* ' 12th July 1930
- ୪୯ '*Vom Deutschen Jugendwandern.* '
- ୫୦ '*Das Kinderdorf Wegscheid.* ' 1929